

studia vernacula 2019 10

ISSN 1736-8138

ASJA UURITAKSE

All things considered

TARTU ÜLIKOOL
Viljandi kultuuriakadeemia

studia vernacula 2019 10

ASJA UURITAKSE

All things considered

Studia Vernacula 2019

Kõide 10

Rahvusliku käsitöö osakond

TARTU ÜLIKOOL
Viljandi kultuuriakadeemia

Väljaandja:

Studia Vernacula on eelretsenseeritud ajakiri, mis ilmub kord aastas, oktoobris. Ajakirja annab välja Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia rahvusliku käsitöö osakond (Posti 1, 71004 Viljandi, Eesti)

Kolleegium:

Reet Aus, Balázs Balogh, Iñaki Sandoval Campillo, Carlo A. Cubero, Patrick Dillon, Janne Jokelainen, Mart Kalm, Sirpa Kokko, Kurmo Konsa, Anu Korb, Marju Kõivupuu, Ildikó Lehtinen, Art Leete, Mari Rorgemoen, Andres Tauri

Toimetuse:

Peatoimetaja: Kadri Tüür – tyyr@ut.ee
Sisutoimetajad: Kadri Tüür – tyyr@ut.ee, Kanni Labi – kanni@folklore.ee
Keeletoimetaja: Kanni Labi – kanni@folklore.ee
Tegevtoimetaja: Madis Rennu – madis.rennu@ut.ee
Projektijuht: Lembe Lahtmaa – lembe.lahtmaa@ut.ee

Konsultandid toimetuse koosseisus:

Tekstiil ja arheoloogia: Ave Matsin – ave.matsin@ut.ee
Semiootika ja tekstiil: Kristi Jõeste – kristi.joeste@ut.ee
Metallitöö: Eilve Manglus – eilve.manglus@ut.ee
Puitehitus: Leele Välja – leele.valja@ut.ee

Toimetusevälised konsultandid:

Etnoloogia: Liisi Jääts – liisi.jaats@erm.ee, Maarja Kaaristo – maarja.kaaristo@ut.ee
Arheoloogia: Riina Rammo – riina.rammo@ut.ee
Käsitöökoolitus: Age Raudsepp – age.raudsepp@erm.ee

Inglise keele toimetaja:

Jonathan Roper

Kujundus ja küljendus:

Kristjan Mändmaa

Levi: Saara kirjastus – epood.saara.ee

Studia Vernacula veebis: <http://ojs.utlib.ee/index.php/SV>

Kodulehekülj: www.kultuur.ut.ee/et/rahvuslik/teadus-loometegevus/sarjad

Kaastööd (kaasa arvatud illustratsioonid) palume saata aadressil: studia.vernacula@ut.ee

© Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia

© Autorid 2019

ISBN 978-9985-4-1178-0

ISSN 1736-8138

ISSN ONLINE 2504-6748

Kaane fotod:

Esikaanel: Rootsi-Kallavere viislaid. Pealtvaade. Toomas Tuule foto.

Esikaane pöördel: Etnograafiamuuseumi teaduslik töötaja Ildike Liiv võimasinat pildistamas. Saarde khk, Saarde v, Kiisa k, Ääre t. Toivo Pedaku foto, 1959; ERM Fk 1298:511.

Tagakaane pöördel: Ungari vankrirattameistri töökoja sisevaade. Fruzsina Csehi foto.

Ajakirja koostamist ja väljaandmist on toetanud Tartu Ülikooli humanitaarteaduste ja kunstide valdkond (kirjastamistoetus) ja Eesti Kultuurkapitali rahvakultuuri sihtkapital.

TARTU ÜLIKOOL
Viljandi kultuuriakadeemia

TARTU ÜLIKOOL
KIRJASTUS

Publisher:

Studia Vernacula is a peer-reviewed journal, published yearly in October by the Department of Estonian Native Crafts, University of Tartu Viljandi Culture Academy (Posti 1, 71004 Viljandi, Estonia).

International editorial advisory board:

Reet Aus, Balázs Balogh, Iñaki Sandoval Campillo, Carlo A. Cubero, Patrick Dillon, Janne Jokelainen, Mart Kalm, Sirpa Kokko, Kurmo Konsa, Anu Korb, Marju Kõivupuu, Ildikó Lehtinen, Art Leete, Mari Rorgemoen, Andres Tvaari

Editorial team:

Editor-in-chief: Kadri Tüür – tyyr@ut.ee
Content editors: Kadri Tüür – tyyr@ut.ee, Kanni Labi – kanni@folklore.ee
Language editor: Kanni Labi – kanni@folklore.ee
Managing editor: Madis Rennu – madis.rennu@ut.ee
Project manager: Lembe Lahtmaa – lembe.lahtmaa@ut.ee

Consultants in the editorial team:

Textiles and archaeology: Ave Matsin – ave.matsin@ut.ee
Semiotics and textiles: Kristi Jõeste – kristi.joeste@ut.ee
Metalwork: Eilve Manglus – eilve.manglus@ut.ee
Woodwork: Leele Välja – leele.valja@ut.ee

External consultants:

Ethnology: Liisi Jääts – liisi.jaats@erm.ee, Maarja Kaaristo – maarja.kaaristo@ut.ee
Archaeology: Riina Rammo – riina.rammo@ut.ee
Crafts training: Age Raudsepp – age.raudsepp@erm.ee

Editor of English: Jonathan Roper

Design and layout: Kristjan Mändmaa

Distribution: Saara Publishers – epood.saara.ee

Studia Vernacula online: <http://ojs.utlib.ee/index.php/SV>

Home page: www.kultuur.ut.ee/en/departments/studia-vernacula

Manuscripts and illustrations should be submitted to: studia.vernacula@ut.ee

© University of Tartu Viljandi Culture Academy

© Authors 2019

ISBN 978-9985-4-1178-0

ISSN 1736-8138

ISSN ONLINE 2504-6748

Cover photos:

Front cover: Rootsi-Kallavere viislaid-type boat. *Photo by Toomas Tuul.*

Inside of the front cover: Researcher of Estonian National Museum, Ildike Liiv taking a photo of a butter churn. Saarde parish, Kiisa village, Ääre farm. *Photo by Toivo Pedak, 1959; ERM Fk 1298:511.*

Inside of the back cover: Interior of a Hungarian wheelwright's workshop. *Photo by Fruzsina Cseh.*

The publication of the journal was supported by the University of Tartu Faculty of Arts and Humanities (funding for publications) and by the Folk Culture Endowment of the Cultural Endowment of Estonia.

Sisukord

6	Studia Vernacula haardeala
7	The scope of Studia Vernacula
8	Eessõna
	<i>Kadri Tüür</i>
10	Foreword
12	Mõtestades materiaalsed kultuuri
	<i>Ester Bardone, Maarja Kaaristo, Kirsti Jõesalu, Ene Kõresaar</i>
42	Making sense of the material culture
46	Käsitööoskus väljasuremise äärel: ratassepa käsitööoskuste kadumine
	<i>Fruzsina Cseh</i>
64	A craft on the brink of extinction: The loss of the wheelwright's craft
66	Ajaloolise puupaadikultuuri pärandiväärtusest Lahemaa paadiehituse ja viislaiu näitel
	<i>Ave Paulus, Aleksei Kelli, Anti Kreem</i>
98	The heritage value of historical wooden boat culture on the example of Lahemaa boat construction and viislaid-type boat
102	Asja uuritakse. Mõttevahetus materiaalse kultuuri uurimise üle Eestis ja Ameerika Ühendriikides
	<i>Jason Baird Jackson, Kristi Jõeste, Ave Matsin, Madis Rennu</i>
118	All Things Considered. An interview about the material culture research in Estonia and in the United States of America

PRAKTIKAPEEGEL

- 122** Villa sorteerimise ja töötlemise mõju lõnga ja kangaste omadustele Muhu saarel kasvanud maalammaste näitel
Veinika Västrik, Liina Kool
- 144** Effect of the sorting and processing of wool on the properties of yarn and fabric, on the example of the Estonian native sheep grown on Muhu Island
- 146** Vinnaga salvkaevu taastamine
Laur Oberschneider
- 166** Reconstructing a draw well

RINGVAADE

- 168** Lõimeleer: eesti keele ja pärimuskultuuri laager väliseesti lastele
Heldi Ruiso
- 173** Lõimeleer: A cultural immersion camp for young Estonians living abroad
- 174** Väärikas teos Eesti pulmatraditsioonidest võõramaalaste pilgu läbi
Liisi Jääts
- 179** A good work about the wedding customs of Estonians as seen through the eyes of foreigners
- 180** Rahvusliku käsitöö osakond 25. Ajatelg
- 187** Estonian Native Crafts Department 25. Chronology

Studia Vernacula haardeala

1. Käsitööteadus on kasvav uurimisala, mis pälvib ülemaailmselt üha enam tähelepanu. Studia Vernacula sihiks on olla Eestis selle valdkonna juhtivaid ajakirju, keskendudes pärandtehnoloogiale. Pärandtehnoloogia-uuringutes ühinevad praktilised oskused teoreetiliste teadmistega traditsioonilistest tehnoloogiatest. Oskustepõhine lähenemine aitab uuritavate esemete tehnilistest tahkudest paremini aru saada.
2. Studia Vernacula avaldab uurimuslikke artikleid, praktilistel töodel põhinevaid analüüse, raamatututvustusi ja asjakohaste teoreetiliste artiklite tõlkeid, mis aitavad kaasa pärandtehnoloogia rakendamisele, sellest kõnelemisele ning asjaomase võrgustiku arendamisele. Studia Vernacula eesmärgiks on mõtestada pärandtehnoloogiat kui üht-aegu tehnilist ja intellektuaalset tegevust. Ootame pärandtehnoloogia rakendamist ja mõtestamist puudutavaid kaastöid traditsiooniliste tehnoloogiate uurijatelt, antropoloogidelt, etnoloogidelt, folkloristidelt ning teiste sõsarerialade esindajatelt, muuseumitöötajatelt, käsitööpraktikutelt, pärandoskuste õpetajatelt ja õppijatelt.
3. Studia Vernacula aitab kaasa kodumaise ja rahvusvahelise pärandtehnoloogia ja ainelise kultuuripärandi uurijate kodumaise ja rahvusvahelise võrgustiku arendamisele. Ajakiri pakub akadeemilist platvormi rahvusliku käsitöö osakonna kraadiõppurite uurimistööde tutvustamiseks, samuti parimate rahvusvaheliste pärandtehnoloogia-alaste uurimuste toomiseks meie lugejateni. Ajakirja peamiseks sihtgrupiks on pärandtehnoloogia uurijad ja praktikud.
4. Studia Vernacula väljaandja on Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia rahvusliku käsitöö osakond. Ajakiri sisaldab tekste eesti ja inglise keeles. Avaldatakse ka võõrkeelseid eriväljaandeid, mis keskenduvad mõnele kitsamale käsitöövaldkonnale. Alates 2013. aastast ilmub Studia Vernacula rahvusvahelise toimetuskolleegiumiga interdistsiplinaarse, eelretsenseeritud aastakirjana.
5. Studia Vernacula kõrgem eesmärk on Tartu Ülikooli kui rahvusülikooli missiooni täitmine rahvusliku kultuurivara säilitaja ja arendajana: „Ülikool edendab eesti keele ja kultuuri säilimise ning arengu eesmärgil Eestit ja tema rahvast uurivaid teadusi ning eestikeelset haridust, säilitab rahvuslikku kultuuripärandit ning pakub avalikkusele sellega seotud teenuseid“ (TÜ seadus, § 2, lg 4).

The scope of Studia Vernacula

1. Craft studies is an emerging field of research that is gaining recognition worldwide. Studia Vernacula is a publication that aims to lead the way in craft studies in Estonia. Craft studies combine practical skills with theoretical knowledge of heritage craft technologies. Such practice-based approaches help researchers achieve a better understanding of the technical aspects of their objects of study.
2. Studia Vernacula publishes scholarly articles, research reports, book reviews, and translations of relevant theoretical texts that contribute to understanding native craft practises, technologies, discourses, and networks. Studia Vernacula is committed to promoting heritage crafts as a technical and intellectual enterprise. We welcome contributions that address heritage craft practises and discourses from scholars of crafts studies, anthropologists, ethnologists, folklorists, museum curators, craft practitioners, students and teachers of crafts and related fields.
3. Studia Vernacula facilitates the development of national as well as international networks of native craft and heritage research. The journal provides an academic platform to showcase the work of graduate students of the Estonian Native Crafts Department and to introduce the best of international craft research to our readers. The primary target audiences of the journal are native crafts researchers and practitioners.
4. Studia Vernacula is an initiative of the Estonian Native Crafts Department of University of Tartu Viljandi Culture Academy. It is a bi-lingual publication (Estonian and English). Occasionally special editions in other languages are published that feature specific craft practises and research. It has been issued as an interdisciplinary, peer-reviewed, annual journal with an international editorial board since 2013.
5. Studia Vernacula contributes to the mission of the University of Tartu in preserving and developing Estonian cultural heritage: "The University advances the sciences investigating Estonia and its people for the purpose of preservation and development of the Estonian language and culture, and education in Estonian, preserves national cultural heritage and provides the related services to the public." (S. 2(4) University of Tartu Act.)

Hea Studia Vernacula lugeja!

Seekordse ajakirjanumbri alateema on „Asja uuritakse / All things considered“. Pärandtehnoloogiliste lahenduste uurimine algab sageli asjast – see tähendab esemest, mida tuleb päris lähedalt silmitseda, et saada aimu, kuidas ta on tehtud. Ja isegi mitte silmitseda – vaja on ka kombata, nuusutada, mõnikord isegi keelega katsuda, natuke noaotsaga kangutada, õmbluste vahele piiluda või suisa lahti harutada – juhul muidugi, kui tegemist ei ole muuseumiesemega, millesse sekkumine on lubamatu tegu.

Esemeuurimuse ajaloost meil ja mujal, selle metodoloogilistest üksikajadest ning tänapäevastest suundumustest räägib käesoleva Studia Vernacula avalugu Tartu Ülikooli etnoloogide **Ester Bardone**, **Maarja Kaaristo**, **Kirsti Jõesalu** ja **Eno Kõresaare** sulest. Ülekaalukas hulk selle numbrilugudest ongi „väliskaastööd“, mille on kirjutanud teiste erialade spetsialistid, kelle uurimisteema haakub pärandtehnoloogiaga. See näitab, et esemeuurijate väli on laienemas ja lõimumas – ning loodetavasti on oma roll selles ka meie ajakirjal.

Kui Ungari uurija **Fruzsina Cseh** kirjutab sellest, kuidas dokumenteerida vankrirattameistrite hääbuvat ametit, siis puupaadiartikli autorid **Ave Paulus**, **Aleksei Kelli** ja **Anti Kreem** otsivad aktiivselt võimalusi samalaadse kaduva kunsti taaselustamiseks, kasutades selleks nii kultuuripärandi kui intellektuaalse omandi regulatsioonide abi. Nii näeme, et pärandtehnoloogiate positsioon tänapäeva maailmas on kaugel mingist stabiilsusest või ühtsest trendist – nii nagu ka lähenemisviisid selle, kuidas oleks seda kõige otstarbekam uurida, dokumenteerida või praktiseerida.

Tavapärase teoreetilise tõlkeartikli asemel leidub siinses numbris intervjuu Indiana Ülikooli folkloristika ja antropoloogia professori **Jason Baird Jacksoniga**. See on kõitev mõttevahetus, mis puudutab nii muuseumiesemete uurimise viise kui käeliste oskuste ja akadeemilise vilumuse võimalikku vastasmõju. Materiaalse kultuuri uuringutes on oluline endale selgelt teadvustada, mis on see, mida täpsemalt uuritakse, ja millised on mõttekad viisid oma uurimisküsimusele vastuse leidmiseks. Ladusa intervjuueerimisoskuse või ülivõimsa fotokaamera abil ei pruugi muuseumiesemetega alati kõige paremini „jutu peale“ saada. Selle intervjuu pealkiri andis täiendpealkirja ka käesolevale ajakirjanumbrile. Asjade uurimine ja arvesse võtmine aitab meil saada kultuurist ja minevikust laiemat pilti kui pelgalt inimeste või kirjalike allikatega töötamine.

Praktikapeegli rubriigis kirjutavad Tartu Kõrgema Kunstikooli Pallas õppejõud **Liina Kool** ja **Veinika Västriku** Muhus kasvanud maalamaste villaga tehtud katsetest, milles läheneti materjalile nii kiude mikroskoobi

all uurides kui põsega nende pehmust hinnates. Uuriti lõnga ja sellest eri vahenditega kootud kangaste omadusi, nagu kokkutõmbumist, karedust ja hõõrdekindlust. Teine põhjalikult isiklikult läbi tunnetatud kaastöö rahvusliku ehituse eriala vilistlaselt **Laur Oberschneiderilt** annab praktilisi näpunäiteid vinnaga salvkaevu korrastamiseks ja vinnasüsteemi taastamiseks.

Ringvaadetes heidetakse **Heldi Ruiso** abiga pilk väliseesti lastele suunatud pärimuslaagri Lõimeleer telgitagustesse, mida valgustavad laagri eestvedajad **Priit-Kalev Parts** ning **Iti Jantra-Metsamaa**. **Liisi Jääts** tutvustab Ants Heina koostatud raamatut „Vanaaja pulm“ ning numברי lõpetab ülevaade TÜ VKA rahvusliku käsitöö osakonna 25 aasta pikkusest ajaloost, mille aitasid kokku panna kõik osakonna tublid taustajõud.

Niisiis jääb selle numברי artiklitest kõlama küsimus: kuidas uurida asju nii, et need ise kõnelema hakkaksid, mitte ainult meie ei „uuriks asja“, et seda oma varem valmis mõeldud narratiivi paigutada? See nõuab harjutamist, kannatlikkust ja püsivust; kiireid eduelamusi pärandtehnoloogia valdkond paraku garanteerida ei saagi. Seda magusamad on selle töö viljad aga siis, kui nad ükskord avaldatud artikli kujul lugemislauale ilmuvad.

Head maiustamist!

Kadri Tüür

Studia Vernacula peatoimetaja

Dear reader of *Studia Vernacula*!

The thematic subtitle of the present issue is *Asja uuritakse* / All things considered.

Studying the technological aspects of native crafts often means starting from the thing itself – all the aspects of the object under study must be carefully considered in order to grasp how the thing has been made. In addition to being looked at, the thing must also be touched and felt, sniffed at, sometimes even touched with the tongue to get its taste, pried open slightly with the tip of a knife, peeked at between the seams, or even unravelled. Museum items, of course, cannot be treated so intrusively.

The first article in this issue is by ethnology researchers at the University of Tartu, **Ester Bardone**, **Maarja Kaaristo**, **Kirsti Jõesalu** and **Ene Kõresaar**, and it provides an overview of material culture studies in Estonia and abroad with a focus on methodological questions and current trends. Most of the contributors to this issue do not come from the discipline of Native Crafts, but from disciplines and departments closely allied to it. This is a sign that the field of Native Crafts is expanding and reaching out – and we like to think that the existence of *Studia Vernacula* has also played its part in this process.

While **Fruzsina Cseh**, a Hungarian ethnologist, discusses the challenges of documenting the wheelwrights' craft as it stands on the brink of extinction, **Ave Paulus**, **Aleksei Kelli** and **Anti Kreem** address a similarly endangered craft, that of Estonian boatwrights. They ask how it might be possible to revive heritage skills with the aid of regulations in the fields of cultural heritage and intellectual property. As we can see, the position of heritage crafts is far from being the same everywhere in today's world. The same lack of uniformity applies concerning the questions of how they should be documented, researched or practiced.

Instead of our traditional theoretical article in translation, this issue contains an interview with **Jason Baird Jackson**, professor of folklore studies and anthropology at Indiana University. It is an intriguing exchange of thoughts, touching on the question of which research methods are fit for museum items, as well as upon the interconnections between practical craft skills and academic professionalism, in addition to other topics. When we study things it is crucial to determine what exactly the new knowledge we want to obtain is, and which methods make the most sense as ways of finding this knowledge. Fluent interviewing skills or a fancy camera may not be the best means of making objects „talk“. The title of the interview provides the thematic subtitle for the current journal issue too. Considering all things gives us a broader

picture of our culture and of our past than just working with people or written archival sources can do.

There are two contributions in the Practitioner's corner this time. Lecturers in the Textile Department of the Pallas University of Applied Sciences, **Liina Kool** and **Veinika Västriik**, provide an overview of the tests carried out on wool samples from native Estonian sheep breeds. The fibres were scrutinised under the microscope, as well as being rubbed against the cheek, in order to discover their degree of softness. Yarn and textile samples woven with different machines were tested for shrinkage, roughness and friction resistance. The other contribution here is also based on personal experience: **Laur Oberschneider** discusses reconstructing a draw well, and describes his practical experience in making an old draw well usable again.

The Overviews section contains an interview by **Heldi Ruiso** with **Priit-Kalev Parts** and **Iti Jantra-Metsamaa**, leaders of Lõimeleer, a cultural immersion camp for young Estonians living abroad. They tell us of the ideas and activities behind the event. **Liisi Jääts** reviews the book *Vanaaja pulm* (Weddings of the Bygone Days. Selected Texts and Pictures from the Middle of the 16th Century to the Last Quarter of the 19th Century) by Ants Hein. The issue concludes with an overview of the 25-year history of the Estonian Native Crafts Department at Viljandi Culture Academy, compiled by the efficient support team of the department.

Thus the central question of the present issue is: how can we achieve the state of „all things considered“ in such a way that the things themselves can give us information, rather than us simply inserting them into our pre-fabricated narrative? It certainly demands practice, patience, and determination. The field of Native Crafts is not one where one expects quick and easy success, nevertheless the results are all the sweeter once they are served up to us in the form of published articles.

So, treat yourselves!

Kadri Tüür

Editor-in-chief of *Studia Vernacula*

Mõtestades materiaalsed kultuuri

Ester Bardone, Maarja Kaaristo, Kirsti Jõesalu, Ene Kõresaar

*Esemed on tervikustatud, empiiriliselt pingestatud kola.
(Leete 1996: 73.)*

Resümee

Artikkel annab etnoloogia ja antropoloogia vaatepunktidest lähtudes ülevaate materiaalse kultuuri uurimisest, juhib tähelepanu valdkonna uurimise vajalikkusele ja annab juhtlõngu materiaalsusega seotud empiirika mõtestamiseks. Keskendutakse küsimustele, milline on asjade (esemete, objektide) roll kultuuris ja ühiskonnas, missugused on indiviidi ja materiaalsuse vahelised suhted ja kuidas on uurimisfookused ajalooliselt muutunud. Esmalt annab artikkel ajaloolise ülevaate materiaalse kultuuri uurimisest, paigutades Eesti etnoloogia esemeuurimise rahvusvahelisse konteksti. Seejärel peatutakse tarbimiskultuuri uuringutel, kus on esiplaanil esemete sümboolsed tähendused ja nende roll kommunikatsioonivahendina. Materjale ja nende füüsilisust avatakse artiklis agentsuse ehk teovõime perspektiivist. Samuti käsitletakse praktikateooriat, mida on oluline uurida protsessina konkreetsetes kontekstides, kus omavahel seostuvad materiaalsused, pädevused ja tähendused. Lõpetuseks esitatakse ülevaade materiaalse kultuuri uurimise meetoditest, pakkudes konkreetseid näiteid etnograafiliste meetodite kasutamiseks esemete uurimisel.

Märksõnad: materiaalne kultuur, aineeline kultuur, tarbimine, praktika, agentsus, uurimismeetodid

Inimesed elavad keset objekte, asju, esemeid, artefakte, materjale, aineid, kraami, prahti, kola.¹ Kõige selle tähistamiseks kasutatakse sotsiaal- ja humanitaarteadustes terminit *materiaalne kultuur*, mis tähistab nii looduslikke kui inimtekkelisi füüsilisi objekte, mille keskel invidiidid elavad, mida nad kasutavad ja millega suhestuvad (Buchli 2002). Asjade olulisimaks omaduseks on niisiis nende kas füüsiline või mõtteline seos inimesega, kes eset või

1 Artikkel on valminud institutsionaalse uurimisprojekti „Kultuuripärand kui ühiskondlik-kultuuriline ressurss ja probleemne valdkond“ (IUT34-32) raames. Käesoleva artikli esialgne versioon esitati ettekandena Kultuuriteooria tippkeskuse teoreetilisel seminaril „Asjad kultuuris“ (14.–15.01.2011). Täname artikli mustandi kommenteerimise eest Aimar Ventselit.

selle representatsiooni, reaalsed või imaginaarsed, kasutab, sellest mõtleb või seda kujutab. Suhestumine indiviidiga on oluline, sest eseme või objekti roll kultuuris avaldub ennekõike tema suhte kaudu subjektiga (Tilley jt 2006). Teisisõnu ei ole materiaalse kultuuri uurimise eesmärgiks asjad iseeneses, vaid materiaalet kultuuri eritledes uuritakse esemete kaudu inimese ideid ja tegevusi (Glassie 1999; Kannike, Laviolette 2013).

Eri käsitlustes on püütud eristada inimtekkelist artefakti looduslikust objektist (Martínez, Laviolette 2016) või hoopis kasutatud terminit *objekt* tänapäevaste ja *artefakt* ajalooliste esemete kohta (Danesi, Perron 2005). Sellegipoolest ei leia me, et niisugune eristus oleks analüütiliselt otstarbekas (vt ka Jõeste 2012): nagu Briti sotsiaalanthropoloog Daniel Miller (2015) veenvalt näitab, pole mõtet püüda teha süstemaatiliselt vahet looduslikel ja tehisel objektidel, sest ka stiiliaid nagu lumi või meri mõistavad inimesed kui piiritletud ja struktureeritud mateeriakogumeid ning tajuvad neid esmajoones läbi inimliku korrastatuse. Nõnda võib lihtsustatult öelda, et tänapäeva etnoloogias ja antropoloogias, kus küsimus kultuuri vaimseks ja materiaalseks jagamisest ei ole enam tingimata aktuaalne, moodustab esemekultuur ühe osa materiaalsest kultuurist, mis omakorda on osa kultuurist. Asjad on paljutähenduslikud: kõik teooriad, mis käsitlevad subjekti ja objekti suhet, eeldavad ühel või teisel moel, et materiaalsel objektil on inimkultuuris mingi roll ja tähendus.

Lähtudes esmajoonest etnoloogia ning sotsiaal- ja kultuuriantropoloogia võtmekäsitlustest, on meie eesmärk anda eestikeelne ülevaade materiaalse kultuuri uurimise võimalustest ja juhtida tähelepanu selle valdkonna eritlemise vajalikkusele. Keskendume küsimusele, milline on asjade (esemete, objektide) roll kultuuris ja ühiskonnas, missugused on indiviidi ja materiaalsuse vahelised suhted ning kuidas materiaalet kultuuri uurida. Soovime rõhutada, et materiaalsele kultuurile keskendumine on midagi enamat kui üksnes asjade uurimine. Artikli teemaderingi ja autorite valikul oleme lähunud materiaalse kultuuri põhisuundumustest, alates 1970. aastatest käibel olnud olulisematest teooriatest kuni tänapäevasteni. Esmalt anname ajaloolise ülevaate materiaalse kultuuri uurimisest, seejärel keskendume tarbimiskultuurile, agentsuse ehk teovõime küsimusele ja praktikateooriatele materiaalse kultuuri kontekstis ning viimaks vaatleme lähemalt, milliste meetoditega materiaalet kultuuri uurida.

Millest me räägime, kui kõneleme materiaalsest kultuurist?

20. sajandi alguse rahvakultuuri uurimise peavool kogu Euroopas, sh Eestis, tegeles suuresti etnograafiliste esemete päästmisoperatsiooniga. Nimelt tajuti moderniseerivas ühiskonnas traditsioonilise talupoegliku kultuuri kadumist ohuna ning sellega seotud esemete kogumine, talletamine ja analüüsimine

oli üks viis, kuidas seda protsessi kui mitte peatada, siis vähemalt „külmutada“. Eestis sai ulatuslik vanavara kogumisaktsioon alguse rahvusliku liikumise raames ja suuresti Soome eeskujul: 1909. aastal asutatud Eesti Rahva Muuseumi esimese kümne tegutsemisaasta jooksul koguti 20 000 eset (Õunapuu 2007). Kui muuseumi algusaastatel keskenduti esmajoones esemete ajaloolis-geograafilisele tüpologiseerimisele ning leviku uurimisele, siis 1920. aastatel rõhutati ka kogutu etnograafilise kirjeldamise vajadust. „Ilma selleta jääme kõige oma vanavaraga lõppude lõpuks kitsikusse. Meie muuseumide kogud ilma kirjeldusteta kõnelevad õige sõnaahtralt. [...] Ja meie vajame teateid ka niisuguste rahva kultuurisse puutuvate asjade kohta, mida muuseumis ei ole ja ei võigi olla,“ rõhutas Eesti Rahva Muuseumi esimene direktor Ilmari Manninen (1923, tsiteeritud Õunapuu 2001: 132). Juba 1919. aastal kirjutas Eesti esimene etnoloogias kraadi kaitsnud teadlane Helmi Reiman-Neggo (2013 [1919]: 263–267) teoreetiliselt ettevalmistatud kogumistöö vajalikkusest. Nõnda ongi eesti etnoloogiat läbi aegade „eriti tugevalt mõjutanud eelkõige Eesti Rahva Muuseumi suured esemekogud ning esemed on moodustanud [muuseumi] tegevuse keskme“ (Pärdi 1993: 51).

Kuigi 20. sajandi algupoolel oli esemeuurimises põhirõhk argiesemete ja rahvakunsti süstemaatilisel ja võimalikult representatiivsel kogumisel ning kogutu võrdleval analüüsil, tehti ka esmajoones tähendusele keskenduvald uuringuid Euroopa etnoloogias tegelikult juba 19. sajandi lõpus, kuigi need pole alati olnud peavoolu teemade taustal tingimata nähtavad. Juba 1891. aastal avaldas Austria etnoloog Rudolf Meringer (taotledes funktsionaalset käsitlust) elamute ja nende sisustuse uurimise kohta mõtteid, mis tänapäevalgi kõlavad väga moodsatena, rõhutades, et elamut tuleks uurida nagu kultuurilist indiviidi, kirjeldades seda ennekõike elanike kontekstis.

1920.–1930. aastatel ilmus Euroopa etnoloogias üksteisest sõltumatult mitmeid uurimusi esemete funktsioonide kohta, mis polnud teadlikud Briti sotsiaalanthropoloogide Bronislaw Malinowski ja Alfred Reginald Radcliffe-Browni funktsionalistlikust kultuurikäsitlusest, mille järgi rahuldab iga institutsioon ühiskonnas mingit konkreetset inimese (põhi)vajadust (vt Bottos 2013). Nõnda uuris Saksamaal Mathilde Hain (1936) rahvarõivaste põhjal seda, kuidas esemed tagavad nn väikese kogukonna harmoonilise funktsioneerimise. 1937. aastal avaldas hiljem Tartu-Moskva semiootikakoolkonda mõjutanud etnograaf Pjotr Bogatõrjov (Petr Bogatyrev) uurimuse Määrimaa rahvarõivastest, mis enam kui 30 aastat hiljem inglise keelde tõlgituna avaldas esemeuurimisele suurt mõju. Bogatõrjovi (1971) sõnul on rahvariidel kolm peamist funktsiooni: instrumentaalne ehk praktiline (rõivas kui füüsiline ese), esteetiline, ja sümboolne, mis osundab sotsiaalsetele, majanduslikele ja kultuurilistele kontekstidele ning suhetele. Need

Foto 1. Eesti etnoloogia tegeles 20. sajandil valdavalt talurahva materiaalse kultuuri kogumise ja dokumenteerimisega. Etnograafiamuuseumi (praegu Eesti Rahva Muuseum) teaduslik töötaja Ildike Liiv (hiljem Jaagosild) võimasinat pildistamas. Saarde khk, Saarde v, Kiisa k, Ääre t. *Toivo Pedaku foto, 1959; ERM Fk 1298:511.*

funktsioonid on omavahel hierarhilises seoses, konkreetne koht hierarhias aga sõltub situatsioonist. Näiteks esteetiline funktsioon on argirõivaste puhul madalamal kui pidulike või religioossete rõivaste puhul (vt ka Hoppál 2007: 33 jj). Nagu Bogatörjov (1971, tsiteeritud Hoppál 2007: 34) selle lühidalt kokku võtab: „Rõivastus täidab alati praktilist rolli mitte ainult kui märk, vaid ka kui ese.” Ants Viires on Eesti etnoloogia kontekstis rõhutanud, et etnograafilise rõivauurimise objektiks peab kujunema rõivastus üldisemalt, mitte ainult rahvarõivas, ja uurida tuleks nii rõivastuse funktsionaalset külge kui ka rakendada semiootilist uurimismetoodikat (Viires 1990).

Materiaalse kultuuri uurimine oli Euroopa etnoloogias kuni 1960. aastateni metodoloogiliselt seotud kultuurielementide leviku difusionistliku käsitlusega, millest lähtuvalt loodi põhjalikke levikukaarte nii eri riikide ja nende piirkondade kui ka eri rahvaste kohta võrdlevalt eesmärgiga näidata esemekultuuri, näiteks teatud adratüübi või taluarhitektuuri elementide levikuteid (Annist, Kaaristo 2017). Kui Lääne- ja Põhja-Euroopa etnoloogias nihkus huvikese 1970. aastatel pigem oma kaasaja kultuuri (nt tarbimine) ja esemete sümbolsete tähenduste uurimise suunas, siis Eesti etnoloogias kestis peaaegjalikult 19. sajandi ja 20. sajandi alguse talurahva materiaalse kultuuri uurimine 1980. aastateni. Mõningate eranditega (nt Luts 1962) ja nõukogudeaegse etnograafiateaduse poliitilisest ideologiseeritusest tingituna keskenduti

pigem mineviku (peamiselt 19. sajandi) kui oma kaasaja materiaalse kultuuri uurimisele (vt ülevaateid Leete jt 2008; Annist, Kaaristo 2013; Jääts, Metslaid 2018).

Kommunikatiivse ja semiootilise pöörde (vt Tamm 2016) kaudu jõuti Euroopa etnoloogias 1970. aastatel käsitlusteni, mis keskenduvad esemete representatiivsusele: objektid kõnelevad erisugustest väärtustest ja markeerivad grupikuuluvust, neil on võime väljendada subjekti kavatsusi. „Etnoloog lähendab end tunnetuse objektile. Esemeeuurimise puhul samastutakse seega nende kasutajatega. Väärtustatakse asju, millel on (olnud) silmnähtav funktsioon või mida saab mõelda tähenduslikeks, mille kohta on võimalik ulatuslik, selge ja/või huvitav informatsioon ja mis on võimalikult hästi säilinud“ (Leete 1996: 73). Kultuur on tõepoolest paljuski sümboolne ja põhineb ennekõike kommunikatsioonil, seega võivad just materiaalsed objektid olla väärtuste, veendumuste ja ideoloogiate kehastuseks ja kandjaks: kultuur loob asju ja asjad võivad meil aidata neid loonud kultuuri paremini mõista (Berger 2016). Selle käsitlusviisi järgi on objekt ühtviisi nii selle tulemus, kuidas indiviid mõistab teda ümbritsevat sotsiaalsust, kui ka nende suhete tagasipeegeldus indiviidile. Nii materialiseerivad objektid ja esemed muidu nähtamatuid ning mittemateriaalseid suhteid.

1970. aastate lõpul tõstatasid Skandinaavia etnoloogid kirjeldatud pöörde mõjul küsimuse kultuurikommunikatsioonist kui vahendist käsitlemaks kultuurinähtusi uuel viisil (Lönngqvist 1979) ning domineerivaks sai rõivastuse, elamute ja nende sisustuse käsitlemine sotsiaalsete suhete, hierarhiate ja ideoloogiate materiaalsete väljendustena. Kommunikatiivsest aspektist lähtudes kujutab ese endast sotsiaalsete rollisuhete kehastust, mida vahendatakse mitteverbaalses kommunikatsioonis läbi mitmesuguste väärtussümbolite. Sellega seostub sotsialiseerumisprotsess: teatud eset kasutama õppides sotsialiseerub inimene mingi väärtuse, tava, kombe või elustiiliga, mida see ese sümboliseerib (Gustavsson 1991) ning etnoloogilise esemeuurimise peavoolus toimus pööre eseme sotsiaalsete aspektide uurimise poole.

Teatava vastureaktsioonina ülaltoodule nõuab Rootsi etnoloog Orvar Löfgren (1997) rohkem „liha ja verd“ materiaalse kultuuri uurimisse, osutades, et materiaalne kultuur tuleb uuesti materialiseerida ning et endiselt on puudu teadmisest, mida inimesed ikkagi asjadega *teevad*, kuidas asjad struktureerivad inimeste teadmisi ja oskusi ning kuidas need muutuvad. Ka Briti sotsiaalanropoloog Tim Ingold (2013) on esmajoones asjade tähendusele keskenduvaid käsitlusi kritiseerinud kui liigselt sümboolseid ja mittemateriaalseid, väites, et niisugused tekstid on kaugenenud käegakatsutavast ja füüsilisest: materiaalsusest, materjalidest ja nende omadustest. Otsides alternatiive sümbolitele,

märkidele ja tähendustele keskenduvale hakatigi 1990. aastatel humanitaar- ja sotsiaalteadustes toimunud „materiaal-kultuurilise pöörde“ (Hicks 2010) ja „uue materialismi“ (Coole, Frost 2010) mõjul tähelepanu pöörama esemetele kui kehastunud ja materiaalsele objektidele. Ilmusid mõjukad käsitlused (Latour 1999, Tilley jt 2006), mis rõhutavad objektide agentsust. Ülalkirjeldatud areng on viinud materiaalse kultuuri uue ja põhjalikuma mõtestamiseni kultuuriuuringutes. Objekte ei käsitleta enam stabiilsete ja kestvate, vaid voolavate, dünaamiliste ja mobiilsetena (Hicks, Beaudry 2010).

Sellegipoolest tuleb küsida: millised esemed ja objektid on siis tänapäeva uurijate huviorbiidis? Kas esemeid kui uuritavaid koheldakse võrdset? Norra arheoloog Bjørnar Olsen (2017: 81, originaali rõhutus) küsib:

Mõelgem korra, mis liiki asjad lubatakse sotsiaalteadustes tuppä sooja. Missugustest asjadest räägitakse ja kirjutatakse? Kas rehad on tagasi? Või palkmajad, kaminad, pulkadest seljatoega toolid? Kuidas on lood ukseuupude, külmkappide ja naridega? Needki võivad esindatud olla, aga lehitsedes mõningaid hiljutisi raamatuid ja ajakirju, milles juttu asjadest ja objektidest, näib, et asjade naasmine on üpris tingimuslik ja selektiivne. Kindlasti pole need triviaalsed artefaktid, katkised asjad, tolmunud muuseumieksponaadid päris samas liigas, kus Boyle'i õhupump, keha, virtuaalmaailm Second Life, proteesid, Henry Jamesi romaanid asjade kohta ja intelligentne disain.

Oma kriitikas osutab Olsen (2017) niisiis esemeuurimises eksisteerivatele hierarhiatele, milles peegelduvad distsipliinide uurimishuvide väärtushinnagud – ja vajadusele nendesse kriitiliselt suhtuda. Ühtlasi osutab see mõttearendus sellele, et uute materiaalsusteooriate valguses tuleks uurida nii muuseumikogudes hoitavat kui ka mitmesuguseid esmapilgul triviaalseid argiesemeid. Uurida ei tuleks mitte vaid tähendusrikkaid esemeid, vaid ka kola, mida Art Leete (1996: 74) on defineerinud tähendusliku, kuid heterogeense hajumina, mis aga näiteks muuseumi sattudes „kanaliseerub, steriliseerub [...] sakraliseerub, mytologiseerub, saab päristiseltolevaks, Esemeks suure algustähega. Teisalt aga kaotab esialgsed seosed, tähendused, funktsioonid, muutub pingutatuks, tyhjaks mõttetuks.“

Nõnda tuleks eelpool kirjeldatud protsessidele viidates küsida, kas ja kuidas on materiaalne pööre kajastunud Eesti etnoloogias? Siin tuleb tõdeda, et peaaegu kogu 20. sajandi on Eesti etnoloogia olnud materiaalse kultuuri keskne (vt põhjalikku käsitlust teemaderingist traditsioonilistest veovahenditest kuni rahvarõivasteni Viires, Vunder 2008) ja teatud mõttes on materiaalne kultuur distsipliini ajaloos koguni asendanud kultuuri mõistet. Osaliselt seetõttu tuntigi 1990. aastatel vajadust sellest lähenemisest

eemalduda (Pärdi 1998): näiteks Ants Viires tõdes 1996. aastal, et noori etnolooge huvitab teooria empiirikast enam (Gustavsson 2015). Nõnda jäigi materiaalse kultuuri teoreetiliselt mõtestatud uurimine Eestis võrreldes teiste suurte teemadega (nagu näiteks religioon, identiteet, mälukultuur, suuline ajalugu ja kultuuripärand) mõnevõrra soiku ja tagaplaanile. Siiski tuleb siinkohal mainida Elle Vunderi (1992) uurimistööd, mis lisaks stiilialoolisele analüüsile tegeleb ka materiaalse ainese sümbolsete aspektidega. Üheksakümnendate Eesti etnoloogias (vt nt Anepaio 1996, Kannike 1996, Kõresaar 1999a) oli termini *materiaalne kultuur* asemel pigem kasutusel *esemekultuur* (sks *Sachkultur*) või *aineline kultuur* (vt Viires, Vunder 1998). Osaliselt oli siin tegu suisa n-ö vastuterminega *materiaalsele kultuurile*, milles tollal nähti sisalduvat ühelt poolt materiaalse ja vaimse vastuolu ning teisalt vanemat arusaama etnograafias või rahvateaduses, mille kohaselt tähendas kultuuri uurimine esmajoones esemete uurimist (Annist, Kaaristo 2013). Tuleb tõdeda, et etnoloogi või antropoloogi seisukohalt vaadates on *esemekultuur* siiski liiga kitsas termin, kuna välistab ühelt poolt looduslikud objektid ega pööra teisalt piisavalt tähelepanu kultuuri vaimsetele ja sotsiaalsetele aspektidele.

Sellegipoolest ei saa öelda, nagu oleks materiaalse kultuuriga seotud teemadering Eestis viimasel paaril aastakümnel täiesti tähelepanuta jäänud: välja võib tuua käsitlusi, mis keskenduvad kodukujundusele (Kannike 2000; 2002; 2012), tarbe- (Kõresaar 1999b; Rattus 2013) ja spirituaalsetele esemetele (Teidearu 2019), taluarhitektuurile (Pärdi 2012; Kask 2012; 2015), muuseumiesemetele (Leete 1996), rõivastusele, tekstiilile ja ehetele (Kõresaar 1999a; Järs 2004; Summatavet 2005; Jõeste 2012; Araste, Ventsel 2015), nõukogudeaegsele tarbimiskultuurile (Ruusmann 2006) ja selle omaeluloolisele järelelule (Kõresaar 1998; Jõesalu, Nugin 2017; Martínez 2018) ning toidukultuurile (Piiri 2006; Bardone 2016; Kannike, Bardone 2017). Kõik nimetatud uurimused esindavad suundi, milles materiaalselt kultuuri uuritakse inimeste tõlgendustes, mälestustes ja kasutuses.

Tarbimine: ese kui sümbol ja kommunikatsioonivahend

Tarbimisest alustades tuleb välja tuua, et eelnevalt mainitud kommunikatiivse pöörde mõjul oli 1980. aastatel esemeuurimise huvikeskmes kõik „kultuuriline“: semiootikast ning strukturalistlikust ja kognitiivsest antropoloogiast mõjutatud tähenduste, sümbolite ja märkide süsteemid. Just huvi kultuuri kui sümbolite looja vastu tõi materiaalse maailma jälle Euroopa etnoloogia huvisfääri ja nüüd mitte enam niivõrd esemekultuuri, vaid pigem tarbimise kui identiteedi kujundamise osa analüüsina: kuidas uus *homo consumens* tekib, läbi lööb ja end mitmesuguste sümbolite abil väljendab (Löfgren 1997). Tarbimise

peapõhjusena toodi välja, et kuigi asjad rahuldavad peamiselt materiaalseid vajadusi, loovad nad ka psüühilist heaolu, toimivad kompensatsioonimehhanismina ning saavad nõnda osaks inimese identiteedist (Douglas, Isherwood 1979). Lisaks on asjadel sümboli funktsioon, demonstreerides näiteks inimese edukust, võimu või grupikuuluvust. Asjadel on seega tähendusväärtus, mis on kokkuleppeline ja mis ühtlasi tekitab tarbimist sotsiaalse staatuse nimel. Laiemalt kuulub tarbimise ja identiteedi vaheliste suhete uurimine majandusantropoloogia alla (vt lähemalt Annist, Kesküla, Kaaristo 2017), kus omandit ehk inimeste võimalust kontrollida nii materiaalseid objekte kui ka ideid käsitletakse sotsiaalsete suhetena (Strathern 1999).

Kahtlemata on oluline marksismist mõjutatud suund materiaalse kultuuri uurimises, mis näeb asju kapitalistliku ühiskonna sotsiaalsete (võimu) suhete peegeldajatena (Daly 2015). Eeskätt tuleks mainida Prantsuse kultuuriteoreetiku Jean Baudrillard'i varaseid uusmarksistlikke uurimusi „Asjade süsteem“ (1968) ja „Tarbimisühiskond“ (1970). Baudrillard kirjeldab neis igapäevaselt kasutatavate asjade (nt auto) märgilist ehk sümbolväärtust ning seda, kuidas asjad, eeskätt tarbitavad kaubad, on tarbimisühiskonna süsteemis organiseeritud. Just märgiline väärtus on see, mis Baudrillard'i filosoofias lisandub traditsioonilises marksistlikus materialismis esikohal olnud asjade kasutus- ja vahetusväärtusele. Teine oluline verstaapost tarbimisuuringutes on Prantsuse sotsioloogi Pierre Bourdieu teos „Eristamine: maitse sotsiaalne kriitika“ (1979). Bourdieu sõnul on just tarbimine klassisuhete mõistmise võti. Maitse-eelistuste kaudu taastoodetakse sotsiaalseid suhteid, kuna arusaamad selle kohta, mis meile meeldib või ei meeldi, on omandatud sotsialiseerudes konkreetse sotsiaalsesse klassi. Neist uurimustest lähtudes saavad etnoloogias ja sotsiaalanthropoloogias uuteks võtmesõnadeks materiaalse kultuuri uurimisel võim, positsioon, stiil, prestiiž, identiteet. Asjad kui sümboolse tähendusega märgid moodustavad süsteemi, mis omakorda on osa suuremast staatuse- ja võimusesteemist ühiskonnas. Indiviid allub süsteemi reeglitele ega saa neid omalt poolt kuigi palju kujundada. Ses mõttes loovad just asjad (objektid) subjekte – toimub sotsiaalse elu esemestumine, milles võivad objektistuda ka inimsubjektid.

Üks võtmetekste tarbimise antropoloogilisel uurimisel on kindlasti India-Ameerika antropoloogi Arjun Appadurai toimetatud „Asjade sotsiaalne elu“ (1986). Kogumik on tugevalt mõjutatud funktsionalismist, nt *kula*- ja vahetusteooriast (Malinowski 2013a [1922]; 2013b [1939]) ja Maussi (2015 [1925]) kingiteooriast, mille järgi on kinkide vahetamine ennekõike sotsiaalsete suhete säilitamise viis. Appadurai (1986) põhieeldus on, et mitte ainult inimesed ei loo (materiaalset) maailma, vaid ka

füüsilised objektid kujundavad inimeksistentsi. Asjade sotsiaalset elu tuleks seetõttu uurida nende viiside kaudu, kuidas materiaalsed objektid saavutavad indiviidide ja sotsiaalsete gruppide jaoks mingi väärtuse (näiteks emotsionaalse, esteetilise, vaimse/religioosse, teadmus- või turuväärtuse). Lisaks sellele toob Appadurai oma käsitlusse olulisena sisse tarbekauba mõiste ühes teesiga, et esemetele omistatav väärtus on pidevas muutumises. Tarbimise ja sellega seotud vahetuse protsessis loob eseme väärtuse tema vastavus teatud sotsiaalses ja ajaloolises situatsioonis kehtivatele standarditele ja normidele.

1980.–1990. aastate tarbimise ja materiaalse kultuuri uuringutes toimub nihe – tähelepanu fookus liigub tootmiselt ja toodetelt tarbimise protsessile ja tarbijatele. Briti sotsiaalanthropoloog Daniel Miller (1987) pakub Hegelist ja marksistlikust traditsioonist lähtudes välja dialektilise tarbimisteooria, mille kohaselt tarbijad kui aktiivsed subjektid loovad tarbeesemete kaudu oma individuaalsust. Tarbimine on mitmekihiline kultuurilise eneseloome protsess, kuna asjad, mida inimesed argielus kasutavad, pole pelgalt tarbeesemed, vaid alati midagi enamat. Miller rõhutab, et tarbimise uurimine ei tähenda üksnes asjade omandamise, vaid ka omaks muutmise ja isikupärastamise (*appropriation*) uurimist, mille käigus indiviidid kasutavad tarbeesemeid mitmel moel vastavalt oma vajadustele ja muudavad masstoodetud objektid isiklikeks asjadeks (Miller 1995; 1997). Kuigi selle protsessi käigus ei pruugi asjade materiaalsus muutuda, teiseneb nende tähendus ja väärtus konkreetse indiviidi jaoks: näiteks nutitelefon on küll masstoodetud tarbeese, kuid seda isikupärastatakse ümbriste ja muude aksessuaaridega. Sellele lisandub digimateriaalsuse aspekt, kuna iga indiviid sisustab oma telefoni just talle sobivate rakenduste, taustapiltide ja muuga (Pink, Ardevol, Lanzeni 2016).

Esemete uurimisel tarbimise kontekstis on seega oluline keskenduda konkreetsetele ja eripalgelistele viisidele, kuidas indiviidid asju enda omaks muudavad. Asju ei saa taandada vaid põhjuslikele seostele, mis tulenevad näiteks vanusest, soost, sotsiaalsest klassist või etnilisest päritolust, vaid tähelepanu tuleb pöörata ka sellele, kuidas sotsiaalne ja materiaalne konkreetsetes situatsioonides omavahel seostuvad (Miller 2001). Asjade rolli eneseloome protsessis ning laiemalt materiaalsuse ja sotsiaalsete suhete vastasmõju tänapäeva tarbimisühiskonnas võimaldavad hästi uurida näiteks kodu ja sellega seotud esemed (Gullestad 1999; Miller 2001). Kodus leiduvaid põlvest põlve pärandatud köögitarbeid võib pidada esemeteks, mis on väärtuslikud jagatud mälestuste kandjatena, „sest need on eemaldatud tarbekaupade voolust ja omandanud peaaegu tootemliku isikliku ja perekonnaajaloo“ (Sutton, Hernandez 2007: 67).

Foto 2. Teksapüksid on üks tarbimiskultuuri sümboleid. Väärtustava taaskasutuse abil saab neile anda uue elu ja nõnda tarbimisega seotud keskkonnamõjusid vähendada. Teksamaterjalist kleit moedisainer Reet Ausi 2011. aasta kollektsioonist „Reet Aus Upcycled“. *Mark Raidpere foto.*

Tarbimiskultuuri ning identiteedi vaheliste suhete uurimises tuleb esile tõsta, et materiaalse kultuuri käsitlemise üks olulisi tahke on küsimus sellest, mis tähendus on esemetel tänapäeva maailmas ja milline on nende esemete leviku ja kasutamise mõju eri kultuurides ja ühiskondades. Globaalsete mass-toodetud tarbekaupade levikut on kritiseeritud, nähes selles kultuuride üheülbastumist ja kahju keskkonnale, ent vastukaaluna on uuritud ka üleilmselt kasutatavate kaupade kohalikustamist. Näiteks teksapüksid on üheks selliseks tooteks, mida kantakse tänapäeval peaaegu igal pool maailmas soost, religioonist ja sotsiaalsest klassist sõltumata – teksade jalgatõmbamine on ühtaegu võimalus massi sulanduda kui ka sellest eristuda, viis oma individuaalseid eelistusi väljendada, aga ka moesuundadega kohanduda (Woodward 2016a). Samal ajal on teksapükste materjal ja vorm nii ajas kui eri kultuurides olnud pidevas muutumises – teksade materiaalsus on tihedalt seotud märgilisuse ehk tähendustega ja just materiaalsus seob omavahel geograafiliselt ja ühiskondlikult hargnenud kaubaahela Aasia tootjatest kuni Lõuna-Ameerika tarbijateni (Miller, Woodward 2011).

Materjalid ja materiaalne agentsus

Ülalkirjeldatud sümbolitele ja nende edastamisele keskenduvate käsitlusviiside jaoks on materia – asjade käegakatsutavus – oluline vaid niivõrd, kui võrd see muudab muidu abstraktseks jääva konkreetseks. Objekt kui materiaalne ese peab ju millestki tehtud olema, aga materjal ise pole paha tihti olnud analüüsi osa, vaid uurija on vaadanud materjalist justkui „läbi“, otsides esemete tähendusi ja teisi mittemateriaalseid väljendusi. Niisiis ei ole materiaalse kultuuri uurides otstarbekas keskenduda üksnes tähendustele, väärtustele, identiteetidele ja sümbolitele, vaid analüüsi keskmesse tuleb tuua ka asjad ise. „Kas niisugune lähenemine – praktiline materjalidega töötamine – ei võiks pakkuda ka antropoloogiale võimsamat protseduuri uute avastuste tegemiseks kui lähenemine, mis piirdub juba valmis tehtud esemete abstraktsel analüüsil? Mis akadeemiline perverssus paneb meid kõnelema *objektide materiaalsusest*, mitte *materjalidest ja nende omadustest*?“ küsib Ingold (2013: 40, originaali kursiiv). Niisiis peame kõneldes materiaalsusest mõtlema ka materjalidele ja sellele, mida nad teha suudavad.

Materiaalse agentsuse all mõistetakse inimeste ja artefaktide koostöös sündivat teovõimet. Agentsus kui „sotsio-kultuuriliselt vahendatud võime toimida“ (Ahern 2001: 110) ei ole posthumanistliku teooria järgi üksnes inimesele (või ka loomale) ainuomane teadvusel ja kavatsuslikkusel põhinev omadus. Pigem on tegu situatsioonipõhise protsessiga, millega on seotud nii inimesed, mitte-inimesed kui neid ümbritsev materiaalsus (Knappett,

Malafouris 2008). Suunda läbib mõte, et objekt on teatud mõttes subjekti „pikendus“, realiseerides tema teatavad omadused. Selles kontekstis tuleb mainida esmajoones Briti sotsiaalanropoloogi Alfred Gelli (1998), kes näeb kunstiteoseid kui neid loonud ja kasutanud inimeste agentsuse laiendusi ning fotosid ammu surnud isikutest mitte üksnes neil kujutatud subjektide meenutamise ja mälestamise abivahendina, vaid ka nendesamade subjektide uuel kujul taasloojatena.

Artefakte tuleb seega analüüsida ka kui mingi tegevuse vahendajaid ja võimaldajaid. Siin tuleks välja tuua ennekõike käsitlused esemete ja tegevuste seostest ning tugevast sõltuvusvahekorrast eseme ja indiviidi (selle kasutaja) vahel (Pedersen 1992). Ameerika Ühendriikides Kentucky toolimeistrite tegevust uurinud USA folklorist Michael Owen Jones (1993) rõhutab käitumusliku aspekti olulisust esemeuurimises – igal toolil on selle meistri suu läbi jutustada oma „lugu“; üht eset või esemetüüpi uurides on võimalik saada teada nii selle valmistaja kavatsuste, väärtushinnangute, isiksuse, oskuste kui ka sotsiaalsete suhete kohta, samuti tingimuste kohta, milles ese valmistati, müüdi ja mismoodi seda kasutati.

Agentsusest rääkides on oht langeda ikkagi materiaalse–vaimse, subjekti–objekti eristustesse, kuna inimesed kipuvad mõtlema „ainult ühestainast suhtest, nimelt sellest, mis on mõtlemise ja olemise, kultuuri ja looduse, representatsiooni ja tegelikkuse vahel“ (Rattasepp 2014: 271). Seepärast on püüeldud pigem neid ühendavate mõistete poole. Oluline roll on siin olnud teadus- ja tehnoloogiauuringutel (*science and technology studies* ehk STS), mis on veenvalt näidanud, et ühiskonda tuleks analüüsida kui asjade ja inimeste omavaheliste komplekssete (sõltuvus)suhete võrgustikku, kus inimesi ja mitte-inimesi ei käsitleta vastandlike ja dialektilistena – fookusesse tõusevad hoopis koostöö ja koosloome (Olsen 2017).

Mitte-inimliku agentsuse küsimuse olulisimaks mõjutajaks võib pidada Prantsuse filosoofi ja antropoloogi Bruno Latouri ja tema toimijavõrgustiku teooriat (*Actor-Network-Theory* ehk ANT). „Pehmemana kui „süsteem“, ajaloolisemana kui „struktuur“, empiirilisemana kui „kompleks“ on „võrgustik“ meile Ariadne lõngaks,“ kirjutab Latour (2014 [1991]: 13). Kõnealune „laue“ ontoloogia ei vastanda loodust ja kultuuri, subjekti ja objekti, sotsiaal- ja loodusteadusi. Oma mõjukas teoses „Me pole kunagi olnud modernsed“ näitab Latour (2014 [1991]) meile, et ühiskond ja kultuur toimivad nii inimestest kui ka mitte-inimestest tegutsejate vaheliste suhete võrgustikuna ja et just materiaalsus on see, mis loob sotsiaalseid suhteid. Latour toob ilmeka näite küsides, kas kedagi tulistades tapab relv või inimene, ning väidab, et ei inimene ega püstol ei tapa üksi – seda teeb agentsus, mis sünnib nende kahe kohtumises teatud sotsiaal-tehnoloogilises võrgustikus.

Lisaks toimijavõrgustiku teooriale mõtestab materiaalse ja mittemateriaalse suhet ka assamblaaži-teooria. Selle järgi on assamblaaž tervik, mis moodustub mitmetest komponentidest, nagu näiteks inimesed, loomad, esemed, looduslikud objektid, mis kõik omavahel suhestuvad ja üksteisele mõju avaldavad. Selles koosmõjus sünnib teatav agentsus; oluline on siin aga see, et kõik elemendid säilitavad oma agentsuse ka eraldi, assamblaažist eraldudes. Liikuvuse vallast võib tuua näiteks assamblaaži, mis koosneb inimestest, tehnoloogiast ja infrastruktuurist. Tulemuseks on hübriid, „inimene-auto“, mis koosneb autojuhist ja autost ning millel on mitmesuguseid omadusi ja võimeid, mis neil eraldi võttes puuduvad: sõitmine, kiirendamine, aeglustamine, parkimine, kuid ka vigastamine ja tapmine. Juhid tajuvad oma sõidukeid tihti oma keha füüsiliste pikendustena ning autosõitu kehastunud, afektiivse ja emotsionaalse kogemusena, milles on olulisel kohal kommunikatsioon teiste juhtidega, milleks kasutatakse näiteks suunatuld, tulede vilgutamist, žeste või signaali andmist (Dant 2014).

Teatud mõttes on nende teooriate järgi subjekt (inimene) ja objekt (asi) üks, nende vaheline dihhotoomia kaob või hajub. See omakorda ärgitab küsima, mis on objekti praktiline roll mingite tegevuste vahendamises. Mitmesuguste materiaalsuste vastasmõjusuhteid ühes jagatud ruumis või paigas on püütud iseloomustada selliste sõnadega nagu kokkuheidetus (*throwntogetherness*, Massey 2005) või läbipõimitus (*entanglement*, Ingold 2008; Hodder 2012). Esimese lihtsamaks näiteks on näiteks köögisahtli sisu, teisel juhul võib mõelda köögiruumi ja selle kasutajate mitmesugustele omavahelistele suhetele: tingivad ju köögimööbel, sealne tehnika ja esemed paljuski selle, mida seal teha saab. Köök on seega lõimiv paik, kus nii luuakse, taasluuakse kui katkestatakse seoseid materjalide, asjade ja oskuste vahel (Hand, Shove 2004).

Huvi materiaalse agentsuse vastu võib seostada ka n-õ afektiivse lähemiseega sotsiaalteadustes, mis uurib materiaalse reaalsuse kehalisi ja sensoorseid mõjusid, materiaalsusega seotud atmosfääre ning materiaalsusega

Foto 3. Nõukogude vangilaagrist naasnute kohvrid on nende omanike järeltulijate jaoks emotsionaalse tähendusega. Uudses kasutus-kontekstis on nad leidnud keske koha pere igapäevaelus. Lee Orula foto, 2019.

kokkupuutest sündivaid emotsioone ja meeleolusid (Frykman, Povrzanović Frykman 2016). Huvi nende teemade vastu võib omakorda seostada fenomenoloogilise lähenemisega, mis näeb mingi asja materiaalsust tihedas vastastikusel seoses selle kasutaja mitmesuguste tegevustega. Meenutagem Saksa filosoofi Martin Heideggeri kirjeldust Vincent van Goghi maalil kujutatud talunaise saabastest: „Jalanõude tumedast avausest väljatunginud sisemusest jõllitab tõiste astumiste vaev. Jalanõude viltuvajunud raskusse on kuhjunud visadus aeglasest käimisest üle kaugele ulatuvate ning aina samade põllupeenarde, mille kohal hõljub raue tuul“ (Heidegger 2002 [1950]: 30). Nõnda võivad esemed (ja nende kujutised) kutsuda esile seoseid, tundeid, mälestusi ja meenutusi. Asjade agentsus võib väljenduda ka meenutamise protsessis, kuna valusate ja traumaatiliste kogemustega seotud objektidel on võime kunagisi kogemusi taaselustada, aktiveerides ka konkreetseid kehalisi tajusid, mitte üksnes mälestusi. See on põhjus, miks niisuguseid esemeid võidakse hävitada, soovides valusaid mälestusi mitte meenutada, või hoopis talletada, sooviga süngel minevikku mitte kunagi unustada. Orvar Löfgren toob näite, kuidas kohver ja selle sisu võimaldavad pöörata tähelepanu tunnetele, millega omanik asjad pakkis, ja nõnda võib kohvri sisu tervikuna vaadelda kui kokkuheidetust või assamblaži – iga ese omaette ei pruugi olla sama kõnekas kui kogu valik tervikuna. Eriti tugevate emotsioonidega on seotud arreteeritute ja küüditatute kohvrid, mis on pakitud ärevuses ja rutuga, sageli haarates kaasa pigem emotsionaalse kui praktilise väärtusega esemeid. Nõnda on Auschwitzis koonduslaagris välja pandud suur hulk seal hukatud juutide kohvreid, igal neist omaniku nimi ja identifitseerimisnumber. Need kohvrid osutavad valusalt holokausti ohvrite saatusele, peegeldades endiselt kohvri pakkija lootust tulevikule ja teadmatust sellest, mis teda ees ootab (Löfgren 2016).

Praktikateooria materiaalse kultuuri uurimises

Eelpool käsitletud vaatenurkadele lisaks tuleb materiaalse kultuuri oluliseimatest lähenemisviisidest nimetada ka praktikateooriaid. Pole olemas ühte praktikateooriat või ühtset praktikakäsitlust, aga kõik praktikast kirjutanud autorid on huvitatud kultuuri kehastunud kogemisest, sellest, kuidas materiaalsus praktikaid vahendab ja kuidas inimeste tegevus ühiskonnas on organiseerunud praktiliste teadmistena (Schatzki 2012; Schatzki, Knorr-Cetina, von Savigny 2001).

Praktikate mõtestamisel on autorid jõudnud võrdlemisi erinevate tõlgendusteni. Selles kontekstis tasub veelkord nimetada Pierre Bourdieud (2003 [1998]), kes näeb praktikates (näiteks tarbimises) viisi, kuidas ühiskonnas võimu, ideoloogiaid või norme taastoodetakse. Materiaalne kultuur on selles

protsessis üheks vahendiks, mis peegeldab sotsiaalseid suhteid ja struktuure. Teine Prantsuse kultuuriteoreetik Michel de Certeau, kes on arutlenud argielu praktikate üle, näeb neis aga võimalust igapäevaseks vastupanuks ühiskondlikele normidele. Indiviidid rakendavad nii tarbides kui muid argitegevusi sooritades erisuguseid strateegiaid ja taktikaid, olles võimelised reeglitega mängima, improviseerima või nendega manipuleerima. Seetõttu võib igaüht käsitleda ka kultuuri loojana, mitte pelgalt olemasoleva korra taastootjana (de Certeau 2005). Igal juhul panevad mõlemad autorid mõtlema sellele, kuidas praktikates kohtuvad ühiskonna normatiivsus ja individuaalne vastupanu, soov teha midagi omamoodi, luua individuaalseid tõlgendusi.

Materiaalse kultuuri mõtestamisel praktikateooria kontekstis tuleb meenutada ka Prantsuse kultuuriantropoloogi Claude Lévi-Straussi loodud brikolaazi mõistet (*bricolage*), mis vastandub insenerlikule suhtumisele materiaalsesse kultuuri ja praktikatesse, milles valitsevad etteplaneeritus ja spetsialiseeritus (Lévi-Strauss 2001: 38–57). Brikolöör on inimene, kes kasutab käepäraseid materjale või töövahendeid, mis pole spetsiaalselt selle töö jaoks mõeldud, leiutades viise, kuidas jõuda lõpptulemuseni, mida ta ei pruugi täpselt ette kujutada. Lahendused sünnivad proovimise ja katsetamise protsessis. Brikolööri poolt kasutatavad tööriistad on sageli multifunktsionaalsed või oskab ta kohendada käepärast olevaid uudsel viisil. Mingil määral võib igaüks meist olla argielus brikolöör – olgu siis taaskasutuskeskusest ostetud rõivaid enda jaoks ümber kohendades või tellistest ja lauajuppidest raamaturiulit ehitades. Professionaalseteks brikolöörideks aga võiks pidada väärtustava taaskasutusega (*upcycling*) tegelevaid ettevõtjaid: näiteks Eesti moedisainer Reet Aus (2011) uurib, kuidas rõivatööstuse jääkmaterjale tootmisse tagasi suunata, et nõnda moetööstuse keskkonnamõju vähendada.

Uuemad lähenemised sotsiaalteadustes on praktikateooriat edasi arendanud, järgides latourilikku arusaama, et agentsus jaguneb inimeste ja asjade vahel ning argielu leiab aset ühtviisi materiaalses ja sotsiaalses reaalsuses. Ameerika filosoof Theodore Schatzki rõhutab, et praktikad ja materiaalsus tingivad teineteist vastastikku: „Praktikad ei eksisteeriks ilma vastava materiaalsuseta, millega nad seotud on, nii nagu suur osa materiaalsest korras- tusest ei eksisteeriks, kui puuduksid sellega seotud praktikad“ (Schatzki 2012: 16). Teisisõnu, materiaalsed objektid pole pelgalt praktika sooritamise vahendid, vaid seda kaasloovad elemendid (Shove jt 2007: 13). Briti sotsioloog Elisabeth Shove koos kaasautoritega pakub välja konkretiseeritud praktikateooria, milles on kolm keskset elementi: 1) materjalid (asjad, tehnika, füüsilised objektid ja materjalid, millest objektid koosnevad); 2) pädevused (oskused, oskusteave ja tehnikad); 3) tähendused (sümboolsed tähendused, ideed, püüdlused). Näiteks võib tuua autoga sõitmise kui praktika, mis

hõlmab endas kõiki kolme elementi – autot kui materiaalet objekti ja seadeldist, autojuhtimise oskusi, liikluskultuuri tundmist ja erisuguseid sümboolseid tähendusi, mida auto-transporti kasutamisele omistatakse. Praktikad tekivad, püsivad, muutuvad ja kaovad, kui luuakse, hoitakse alal või lõhutakse nende elementide vahelisi seoseid (Shove, Pantzar, Watson 2012: 14–15). Seega on praktikate uurimisel oluline pidada silmas ka ajalist telge – praktikat kui protsessi ja selle muutumist – ning uurida täpsemalt selle muutumise trajektoore. Lisaks sellele on võimalik luua seostevõrgustikke eri praktikate vahel (näiteks eri transportiliikide kasutamisiisid).

Ka praktikateooriast kõneldes ei saa me taas mööda Tim Ingoldist, kes on oma töödes pidanud oluliseks näidata, kuidas tegutseja, keskkond/ruum ja asjad on omavahel seotud. 1980. aastate lõpus rõhutas ta esemete materiaalse omaduste uurimise olulisust kõrvuti nende kasutamiskoste uurimisega „situatiivses praktikas“ (Ingold 1988). Hilisemates

töös jätkas ta materiaalsuse uurimist tegevus(t)es ja James Gibsoni ökoloogilise psühholoogia perspektiivist lähtuvalt ning võttis 1990. aastate alguses kasutusele termini *tegestik* (*taskscape*, mida on eesti keelde tõlgitud ka kui *tegevusmaastik* (Tüür 2010: 172)) – keskkond, mis on seotud mingite konkreetsete tegevustega teatava aja jooksul. Ühendades materiaalse keskkonna, tegutseja ja tegevuse vastastikused mõjusuhed, rõhutab Ingold (2000), et kui füüsiline reaalsus eksisteerib ka ilma seda tajuva organismita, siis keskkond on olemas ainult seoses oma asukatega. Tema interdistsiplinaarse monograafia „Tegemine. Arheoloogia, antropoloogia, kunst ja arhitektuur“ (Ingold 2010) põhiteesiks on, et liiga sageli suhtume eri protsesside (materiaalsetesse) tulemustesse kui analüüsiobjektidesse iseeneses, jättes kõrvale nende loomise praktikad.

Foto 4. Argipraktikad ja nende materiaalne keskkond võivad nii ajas kui ruumis muutuda; naine 1960. aastate algupoolel nõusid pesemas. Viktor Salmre foto. ERM Fk 2644:572.

Nii antropoloogid kui etnoloogid leiavad, et praktikad on üks olulisemaid uurimisfookusi etnograafilistes uurimustes. Daniel Miller on arutlenud, kuidas praktikad ja nendevahelised seosed vormivad nii subjekte kui ka materiaalseid objekte. Meie ülesandeks uurijatena on dokumenteerida, kuidas inimesed ühelt poolt võtavad omaks ja teisalt väljendavad normatiive ning kuidas „inimeste valmistatud asjad kujundavad omakorda inimesi“ (Miller 2010: 135). Briti sotsiaalanthropoloog Sarah Pink peab tähtsaks praktikat kui analüütilist uurimisühikut, mis peaks panema uurijat küsima, kuidas on individuaalne praktika-sooritus seotud eluloo, mälestuste, sensoorsete kogemuste, materiaalsuse või sotsiaalsusega. Individuaalseid praktikaid uurides on võimalik mõista, kuidas luuakse ühiskonnas stabiilsust ja muutusi (Pink 2012: 21). Näiteks koduseid praktikaid uurides on oluline arvesse võtta mitmekülgset keskkonda, milles kehalised tegevused kohtuvad sotsiaalse, materiaalse ja tehnoloogilisega, luues erisuguseid sensoorseid reaktsioone. Orvar Löfgren toob esile näiteks selliste praktikate nagu harjumuste ja rutiinsete igapäevatoimetuste käsitlemise vajaduse materiaalse kultuuri ja inimeste suhete uurimises. See lähenemine seostub osaliselt eluloolise vaatenurgaga, kuna oluline on nende tegevuste ajaline mõõde – see, kuidas inimesed midagi tegema õpivad, kuidas tegevused kinnistuvad ja lõpuks märkamatuks muutuvad. Esemed ja materiaalsed keskkonnad on inimeste igapäevatoimetustes kesksel kohal, seostudes tegutseja põlvkonna ja sooga, reeglite, võimuhete, vaikivate kokkulepete ja argielu rütmidega. Argised praktikad omakorda kujundavad seda, kuidas koduseid materiaalseid keskkondi luuakse või oma vajadustele vastavaks kohandatakse (Löfgren 2012). Näiteks kõõgi kasutamine on seotud paljude multisensorsete ehk eri meeli haaravate kehaliste tegevustega, mida saab mõista ja mõtestada ainult inimeste argielus osaledes. Nõnda võib nõudepesemise protseduur eri kodudes suuresti varieeruda, sisaldades mitmesuguseid aspekte alates nõudepesumasina kasutamisest või mittekasutamisest kuni klaaside pesemise viisini või moraalsete otsusteni, mis on seotud vee kasutamise koguse või nõudepesuvahendi tootjaga. Nii kujunevad koduseid argitoiminguid tehes inimese ja keskkonna mitmekesised suhted ning erisuguste materiaalsuste kogumid põimuvad tajude ja oskustega (Pink 2012).

Materiaalse kultuuri uurimise meetodid

Millised meetodid täpsemalt sobiksid materiaalsuse uurimiseks ning inimeste ja objektide vaheliste mitmesuguste suhete kohta empiiriliste allikate kogumiseks? Eri distsipliinides kasutatakse mitmesuguseid uurimisviise: näiteks võib teha statistilist analüüsi, korraldada arheoloogilisi väljakavamisi, teha arhiivitööd või hoopis (sotsiaal)meediaanalüüsi. Konkreetne

meetod tulebki valida sõltuvalt täpsemast teemafookusest, mis võimaldab uurimisküsimusele kõige paremini vastata. Alljärgnevalt keskendume ennekõike etnoloogias ja antropoloogias enim kasutatavatele uurimismetoditele ja näitame, kuidas nende abil materiaalse kultuuri kohta empiirilist materjali koguda.

Etnoloogias ja antropoloogias enim kasutatav metodoloogia on etnograafia, mille üks tähtsamaid andmekogumisviise on osalusvaatlus, aktiivne meetod, mis tähendab uuritava fenomeni või asjadega seotud tegevuste vaatlemist, neis osalemist ja uuritavatega vestlemist. Uuriija peab detailset välitööpäevikut, kuhu salvestab nii kogutud informatsiooni kui ka iseenda mõtted ja refleksiooni kogetu kohta. Millal on osalusvaatlus parim meetod? Daniel Miller (1998) toob näite ostlemisest: küsides inimestelt, mida šoppamine nende jaoks tähendab, sai ta võrdlemisi klišeelikke või üldsõnalisi vastuseid. Ent ise kohale minnes ja vaadeldes inimeste argipäevast ostukäitumist eri päevaaegadel ja ostukohtades ilmneseid selle tegevuse mitmetahulised aspektid ja tähendused. Argipäeval ei saanud poeskäiku tingimata nauding uute asjade omandamisest, vaid pigem oli tegu pideva võitlusega ajaga, planeerimisega ja teiste tegevustega.

Sageli on aga inimeste käest otse informatsiooni küsimine kõige viljakam andmete kogumise viis ning osalusvaatlust kombineeritakse intervjuudega, mida võib defineerida kui mingile konkreetsele teemale keskenduvat, uurija juhitud eesmärgipärast ja süsteemset vestlust kahe või enama inimese vahel (Lepik jt 2014). Intervjuud, milles inimesed väljendavad oma arvamusi, veendumusi, hinnanguid ja väärtusi ning kirjeldavad oma kogemusi ja elamusi, on materiaalist kultuuri uurides oluliseks empiirilise materjali kogumise viisiks. Samuti paigutuvad siia mitmesugused mälu-uuringute kesksed lähenemised, kus uuritakse asjade rolli mälestuste kujunemisel, säilitamisel ja edastamisel (Hoskins 2006) ja suulises ajaloos (Kuntz 1988). Näiteks eluloointervjuud keskenduvad inimese olulisematele elusündmustele (Koresaar 2005) ja esemed võivad eluloouurimises avada inimese eluetappe ja neis aset leidnud tähenduslikke sündmusi või murrangulisi muutusi.

Teine võimalus on keskenduda inimese eluloo asemel hoopis uuritava eseme eluloole (Kopytoff 1986). Esemetele tuleb selle lähenemise järgi esitada samasuguseid küsimusi kui inimestele: nende päritolu, eluperioodide, trajektooride, eesmärkide ja kontekstide kohta (vt ka Hoskins 2006, Tüür jt 2018). Esemete elukaare analüüsi (nt loomine või soetamine, kasutamine, mittekasutamine või äraviskamine) kaudu on võimalik tõlgendada ja analüüsida neid kasutavate inimeste hoiakuid. Erisuguseid lähenemisi võib ka kombineerida: näiteks võib tuua uurimuse rõivastusest, kus intervjuueeritavatel paluti näidata

Foto 5. Reet Piiri Etnograafiamuuseumist (praegu Eesti Rahva Muuseum) küsitleb välitööl Mätliku talu perenaist Ljubov Mäge (s 1910). Suure-Jaani khk, Olustvere v, Önniste k. Priit Härmase foto, 1979; ERM Fk 1897:300.

paari vanu teksapükse, mille nad kavatsesid ära anda, ning viidi läbi ühelt poolt eluloointervjuu inimeste kohta ning teisalt objektiintervjuu konkreetse teksapaari kohta. Tulemuseks oli rikas andmekogum: intervjuude audiosalvestused, viimaste transkriptsioonid, pükste fotod ning välitöömärkmed, mis kirjeldasid intervjuueeritavate interaktsiooni kõnealuste riideesemetega (Woodward 2016b).

Materiaalse kultuuriga seotud tegevuste uurimiseks sobib ka autoetnograafia – meetod, mille puhul on nii uuringu läbiviijaks kui uuritavaks teadlane ise: ta on uuritava grupi liige, jagab oma uuritavatega väärtusi, eesmärgi ja huvisid, ning kajastab ja analüüsib iseenda kogemust. Heaks näiteks võib siin tuua Rootsi etnoloogi Billy Ehni (2015) minietnograafia, mis käsitleb autori suvila duširuumi põrandaresti meisterdamise varal, millistel viisidel võib isetegemise käelist protsessi õppida ja kuidas seda kirjaliku tekstina (eri žanrides) edasi anda. Kuid paralleelselt iseendaga võimaldab see meetod siiski ka teiste uurimist, seda analüütilise autoetnograafia (Anderson 2006) raames, kus lisaks iseenda kogemustele uuritakse ka teiste omi. Siin on oluline silmas pidada võtmelemente, nagu refleksiivsus, uurija positsiooni selge nähtavus uurimistöös, nähtav dialoog informantidega, uurija selge staatus uuritava grupi liikmena ning pühendumus teoreetiliselt toetatud analüüsile. Oluline

Foto 6. Visuaalsed meetodid sobivad hästi mitmesuguste materiaalse kultuuriga seotud praktikate dokumenteerimiseks. Ester Bardone filmib, kuidas Marge Pärnits lihvivib Tartus vana lillepostamenti, et seda renoveerida. *Emanuele Bardone foto, 2019.*

on silmas pidada, et analüütiline autoetnograafia üksnes ei dokumenteeri ega analüüsi uurija isiklikke kogemusi, vaid pakub viisi mingi laiemu fenomeni mõistmiseks, seda kriitiliselt just seesolija positsioonilt uurides (Anderson 2006). Analüütiline autoetnograafia sobib hästi näiteks mõne käsitööga seotud praktika uurimiseks – olgu selleks siis kangakudumine või palkehitus – võimaldades praktiseerijal vaadelda oma teadmisi, oskusi ja kogemusi võrdluses teiste sama praktika harrastajatega ning jõuda nii laiemu kultuurilise üldistuseni.

Materiaalsuse ja inimeste–asjade–keskkonna (auto)etnograafilisel uurimisel on oluliseks teemaks meeled ja tajud, mille uurimiseks sobiliku metodoloogia väljaarendamisele on pühendunud Sarah Pink. Sensorse etnograafia eesmärgiks on rõhutada, et kultuuriline kogemus (nii uurija kui uuritavate jaoks) pole ainult visuaalne ja verbaalne, vaid sellesse on hõlmatud kõik meeled (Pink 2009). Selle vaate juured on 1980. aastatel alguse saanud meelte- ja keha-antropoloogias, seostudes laiemalt kehalise kogemuse aktualiseerumisega sotsiaal- ja humanitaarteadustes (vt Stoller 1997; Howes 2003; Cubero jt 2017). Sensorse etnograafia puhul peab uurija lisaks oma silmale ja kõrvale treenima ka teisi meeli ning oskust oma mitmesuguseid kehalisi kogemusi märgata, teadvustada ja mõtestada (Bendix 2005: 8).

Kahtlemata on uurija jaoks suureks väljakutseks, kuidas niisuguseid kogemusi sõnades kirjeldada ja edasi anda. Ka sensoorse etnograafia tegemisel võivad abiks olla video- ja audiosalvestused, ehkki nende võime jäädvustada lõhnu, maitseid või puudutamisel tajutud tekstuure ja materjalide omadusi jääb paratamatult piiratuks. Nii uurija kui uuritavate sensoorse kogemuse kirjeldamine ja analüüsimine ei saa olla isoleeritud – see omandab mõtte ja tähenduse ainult kontekstis, konkreetsetes situatsioonides ja tegevustes, milles sensoorsed kogemused tekivad: tegemist on „situatiivse teadmisega“ (Haraway 1991: 188). Salvestuste abi kasutades ja neid uuritavatega koos analüüsides on võimalik pöörata tähelepanu ka pisimatele detailidele, kuna sageli on materiaalsuse uurimisel oluline just tuttavliku ja enesestmõistetava vaatamine kõrvaltvaataja pilguga ning igapäevase ja märkamatu muutmine uurijale nähtavaks. Selline lähenemisviis sobib seetõttu hästi mitmesuguste argitegevuste uurimiseks.

Mõnikord võib kõige otstarbekamaks osutuda hoopis uuringu kombineeritud ülesehitus, kus kasutatakse samaaegselt eri distsipliinidest pärit meetodeid. Selleks võib kasutada ülalkirjeldatud traditsioonilisi etnograafilisi meetodeid nagu osalusvaatlust ja intervjuusid, paludes inimestel kõnelda mõnest neile olulisest esemetest. Kombineerides neid teistest, näiteks disaini ja kunsti valdkonnast pärit meetoditega võime jõuda uute loovuurimismetoditeni, kus andmeid kogutakse uuritavatele loovaid ülesandeid andes, näiteks paludes neil midagi joonistada (Murumaa-Mengel 2014). Ingold (2013) kirjeldab, kuidas ta oma loengukursusel „Antropoloogia, arheoloogia, kunst ja arhitektuur“ lasi tudengitel valida uurimiseks ühe konkreetse objekti, olgu selleks siis hoone, monument, puu, pink, kivi vmt. Üliõpilased pidid valitud objekti iga nädal teatud aja jooksul vaatlema, keskendudes selle mingile konkreetsele aspektile, ning välitööpäevikusse märkmeid tegema. Nad pidid pöörama tähelepanu asja ajaloole, kas see on valmis või kasvab või seda ehitatakse, mis materjalidest see on tehtud, mis taimed seal kasvavad ja loomad seal elavad, kuidas inimesed ja loomad liiguvad sellest üle, läbi või ümber, mis helisid ja hääli seal kuuleb, kuidas see välja näeb päeval, öösel ja eri ilmaga. Nad pidid seda objekti joonistama või skitseerima ning reflekteerima selle üle, kuidas joonis nende vaatlusi mõjutas. Samuti pidid nad käepärastest materjalidest valmistama uuritava objekti mudeli. Kogutud materjal tuli portfooliona hindamiseks esitada.

Kahtlemata on materiaalse kultuuri uurimiseks lisaks ülaltoodutele palju teisigi metodoloogilisi võimalusi ja nende kombinatsioone (vt Laherand 2008; Martínez, Laviolette 2016; Annist jt 2017; Lagerspetz 2017; Metsvahi 2017). Oluline on vaid silmas pida, et ennekoike tuleb valida meetod,

Foto 7. Eesti Rahva Muuseumis esemekogus on palju esemeid, mis alles ootavad nii uurijaid kui uusi tõlgendusi. Pildil termosed muuseumi hoidlas. *Anu Järsi foto, 2019.*

mis aitab kõige paremini koguda andmeid, mille analüüs võimaldab vastata konkreetsetele uurimisküsimustele. Samuti tuleb aktsepteerida, et kultuuri- ja sotsiaalteaduslikust vaatepunktist ei saa materiaalsust uurida asjana iseneses, nii nagu sotsiaalset või kultuurilist elu on raske uurida lahus selle materiaalsest mõõtmest.

Kokkuvõtteks ja edasimõtlemiseks

Kokkuvõtlikult võib öelda, et laiemalt on Euroopa materiaalse kultuuri uurimiskogudes olnud domineerivateks märksõnadeks ennekõike kodusfäär, identiteet ja tarbimine; samuti siin artiklis käsitlemata jäänud museoloogia (muuseumikogude kujunemine, kogumispoliitika jmt), aga ka materiaalse ja vaimse kultuuripärandi temaatika, mis kõik väärivad kindlasti Eesti kontekstis eraldi käsitlemist. Teemaaliselt on viimase 20 aasta jooksul Euroopa materiaalse kultuuri uurimises täheldatavad teatud ühtsed, küll lokaalsete variatsioonidega suundumused, mis väljenduvad probleemiasetustes: ostlemine, mood, interjäär, meedia mõju, esemed kui (klassi-, soo-, grupi-, rahvusliku jne) identiteedi tähistajad, esemete biograafiad ja esemed narratiivide struktureerijatenä. Materiaalse kultuuri uurimine toimub peamiselt argikultuuri uurimise raames ning jätkuvalt on tugev sotsiaal- ja kultuuriajalooline suund, mida on ka kritiseeritud liigselt representatsioonidele ja sümbolismile keskendumise pärast. Seetõttu on üha olulisemaks muutunud esemete füüsilisele materiaalsusele keskendunud teemad: sensoorsed kogemused, kehastunud suhtlemine materiaalse maailmaga ning esemete aktiivne, agentne roll mitmesuguste inimtegevuste võimaldajana.

Nõnda võib materiaalse kultuuri uuringud esialgsel vaatlusel tõepoolest paigutada teatavale skaalale, mille ühes otsas paiknevad „vanad“ teemad, mis seostuvad mitmesuguste traditsiooniliste võtete teel valmistatud käsitöösemetega (mida sageli säilitatakse muuseumides), ja teises otsas „uued“ moodsad materiaalsused nagu nutitelefoniid või geneetiliselt muundatud organismid. Kuid niisugused dihhotoomiad on sageli kunstlikud ega näita kogu pilti. Nagu osutab Ameerika folklorist Jason Baird Jackson (2016), oskavad tänapäeva lapsed nii kassikangast kududa kui ka videomänge mängida ja nutitelefoni omanikust Edela-Hiina korvipunuja praktilise ja traditsiooniliste töövõtete punutud korvi elukaar võib jätkuda Põhja-Ameerika muuseumis osana rahvusvahelisest teadusprojektist. Nõnda on mitmesuguste (argi-) esemete uurimine, olgu nad „uued“ või „vanad“, jätkuvalt aktuaalne ning ülaloodud teoreetilised lähtekohad ja metodoloogilised suunad võimaldavad luua nende vahele nii teoreetilise kui empiirilise silla. Kokkuvõtteks võib öelda, et materiaalse kultuuri uurimise tööpõld on võimalusterohke ning seega kutsume üles praeguste teooriate valguses ja eri meetodeid julgelt kombineerides uurima esemeid etnograafiliste õllekannude elulugudest kuni igapäevaste digitaalsete disainilahendusteni. See võib viia üllatavate, ootamatute ning teoreetiliselt uudsete tulemusteni.

Allikad

Ahern, Laura 2001. Language and agency. – *Annual Review of Anthropology* 30, 109–137.

Anderson, Leon 2006. Analytic autoethnography. – *Journal of Contemporary Ethnography* 35 (4), 373–395.

Anepaio, Terje 1996. *Laat – see ilmarahva pulm. Tartu linna ja maakonna laadad 1920–1940*. Tartu: Atlex.

Annist, Aet ja **Kaaristo**, Maarja 2017. Antropoloogia kujunemine, uurimislugu ja põhimõisted. – *Sotsiaal- ja kultuuriantropoloogia*. Toim. Aet Annist, Maarja Kaaristo. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus, 13–59.

Annist, Aet, **Kaaristo**, Maarja 2013. Studying home fields: Encounters of ethnology and anthropology in Estonia. – *Journal of Baltic Studies* 44 (2), 121–151.

Annist, Aet, **Kaaristo**, Maarja, **Cubero**, Carlo, **Jõesalu**, Kirsti, **Kõresaar**, Ene, **Järv**, Ehti 2017. Antropoloogia metodoloogia. – *Sotsiaal- ja kultuuriantropoloogia*. Toim. Aet Annist, Maarja Kaaristo. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus, 60–96.

Annist, Aet, **Kesküla**, Eva, **Kaaristo**, Maarja 2017. Majandus. – *Sotsiaal- ja kultuuriantropoloogia*. Toim. Aet Annist, Maarja Kaaristo. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus, 207–249.

Araste, Lii, **Ventsel**, Aimar 2015. They have no right to wear those clothes: The ambivalence of the dress code of German skinheads and Estonian metal heads. – *Fashion, Style & Popular Culture* 2 (2), 257–272.

Aus, Reet 2011. *Trash to trend. Using upcycling in fashion design*. Tallinn: Estonian Academy of Arts.

Bardone, Ester 2016. Meenutusi metsamarjadest: tähtsusetust toidulisast magusa nostalgiani. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat LIX*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 17–41.

Baudrillard, Jean 1968. *Le système des objets*. Paris: Gallimard.

Baudrillard, Jean 1970. *La société de consommation: Ses mythes, ses structures*. Paris: Gallimard.

Bendix, Regina 2005. Introduction: Ear to ear, nose to nose, skin to skin. The senses in comparative ethnographic perspective. – *Senses*. Toim. Regina Bendix, Donald Brenneis. Münster: LIT Verlag, 3–14.

Berger, Arthur Asa 2016. *What objects mean. An introduction to material culture*. London: Routledge.

Bogatyrev, Petr 1971. *The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia*. Haag: Mouton de Gruyter.

Bottos, Lorenzo Cañas 2013. *Funktsioon ja struktuur Briti koolkonnas: antropoloogia lugemik*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Bourdieu, Pierre 1979. *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Les Éditions de Minuit.

Bourdieu, Pierre 2003 [1998]. *Praktilised põhjused. Teoteooriast*. Tallinn: Tänapäev.

Buchli, Victor 2002. Introduction. – *Material Culture Reader*. Toim. Victor Buchli. Oxford: Berg, 1–22.

Coole, Diana, **Frost**, Samantha 2010. *New materialisms: Ontology, agency, and politics*. Durham, London: Duke University Press.

Cubero, Carlo, **Ermel**, Marje, **Koppel**, Katre, **Alekand**, Katrin, **Gross**, Toomas, **Luik**, Elo 2017. Keha ja meeled. – *Sotsiaal- ja kultuuriantropoloogia. Õpik kõrgkoolidele*. Toim. Aet Annist, Maarja Kaaristo. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus, 331–357.

Daly, Glyn 2015. Marksism. – *Kriitilise teooria käsiraamat*. Toim. Simon Malpas ja Paul Wake. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus, 56–78.

Danesi, Marcel, **Perron**, Paul 2005. *Kultuuride analüüs*. Tallinn: Valgus.

Dant, Tim 2014. Drivers and Passengers. – *The Routledge Handbook of Mobilities*. Toim. Peter Adey, David Bissell, Kevin Hannam, Mimi Sheller. New York, Abingdon: Routledge, 367–375.

de Certeau, Michel 2005. *Igapäevased praktikad I. Tegemiskunstid*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

Douglas, Mary, **Isherwood**, Baron 2003 [1979]. *The World of Goods: Towards an Anthropology of Consumption*. London, New York: Routledge.

Ehn, Billy 2015. Isetegemine: Kaelise töö autoetnograafia. – *Silmnähtav. Studia Vernacula* 6, Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia, 25–41.

Frykman, Jonas, **Povrzanović Frykman**, Maja (toim.) 2016. *Sensitive Objects: Affect and Material Culture*. Lund: Nordic Academic Press.

Gell, Alfred 1998. *Art and Agency: An Anthropological Theory*. Oxford: Clarendon Press.

Glassie, Henry H. 1999. *Material Culture*. Bloomington: Indiana University Press.

Gullestad, Marianne 1999. Kodukujundus kui rahvakultuur. – *Skandinaavia kultuurianalüüs. Studia ethnologica Tartuensia* 3. Toim. Anu Järs, Anu Kannike, Heiki Pärdis. Tartu: TÜ etnoloogia õppetool, 128–161.

Gustavsson, Anders 1991. Research trends in Nordic ethnology and folklore in the 1980s. – *Scandinavian Yearbook of Folklore* 47, 40–56.

Gustavsson, Anders 2015. Scientific contacts within ethnology and folkloristics between Sweden and Estonia. Personal Experiences and Considerations. – *Folklore. Electronic Journal of Folklore* 62, 247–266.

Hain, Mathilde 1936. *Das Lebensbild eines oberhessischen Trachtendorfes. Von bäuerlichen Tracht und Gemeinschaft*. Jena.

Hand, Martin, **Shove**, Elizabeth 2004. Orchestrating concepts: Kitchen dynamics and regime change in Good Housekeeping and Ideal Home, 1922–2002. – *Home Cultures* 1 (3), 235–256.

Haraway, Donna 1991. *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.

Heidegger, Martin 2002 [1950]. *Kunstiteose algupära*. Tartu: Ilmamaa.

Hicks, Dan 2010. The material-cultural turn. Event and effect. – *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*. Toim. Dan Hicks, Mary C. Beaudry. Oxford: Oxford University Press, 25–99.

Hicks, Dan, **Beaudry**, Mary C. (toim.) 2010. *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*. Oxford: Oxford University Press.

Hodder, Ian 2012. *Entangled: An Archaeology of the Relationships between Humans and Things*. London: John Wiley & Sons.

Hoppál, Mihály 2007. *Etnosemiotika*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Hoskins, Janet 2006. Agency, biography and objects. – *Handbook of Material Culture*. Toim. Chris Tilley, Webb Keane, Susanne Küchler, Mike Rowlands, Patricia Spyer. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage, 74–84.

Howes, David 2003. *Sensing Culture: Engaging the Senses in Culture and Social Theory*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Ingold, Tim 1988. Tools, minds and machines: An excursion in the philosophy of technology. – *Techniques and Culture* 12, 151–176.

Ingold, Tim 2000. *The Perception of Environment: Essays on Livelihood, Dwelling, and Skill*. London: Routledge.

Ingold, Tim 2008. Bindings against boundaries: entanglements of life in an open world. – *Environment and Planning A* 40 (8), 1796–1810.

Ingold, Tim 2010. *Archaeology, Anthropology, Art and Architecture*. London: Routledge.

Ingold, Tim 2013. Materjalid materiaalsuse vastu. – *Lugusid materjalidest*. *Studia Vernacula* 4. Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia, 39–59.

Jackson, Jason Baird 2016. Material vernaculars: an introduction. – *Material Vernaculars: Objects, Images, and Their Social Worlds*. Toim. Jason Baird Jackson. Bloomington: Indiana University Press, 1–12.

Jones, Michael Owen 1993. Why Take a behavioral approach to folk objects? – *History from Things: Essays in Material Culture*. Toim. Steven Lubar, W. David Kingrey. Washington, London: Smithsonian University Press, 182–196.

Jõesalu, Kirsti, Nugin, Raili 2017. Asjad ja linnakeskkond nõukogudejärgses mälukultuuris. – *Vikerkaar* 1–2, 100–110.

Jõeeste, Kristi 2012. *Kihnu kördid eile ja täna. Semiootiline esemeuurimus*. Viljandi: Eesti Loomeagentuur.

Järs, Anu 2004. Moodne supelrand. Pilk tänapäevase supelriietuse kujunemisele. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLVIII*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 135–170.

Jääts, Indrek, Metslaid, Marleen 2018. Eesti etnograafia ja Eesti rahvuslus. – *Keel ja Kirjandus* 1–2, 118–135.

Kannike, Anu 1996. Rahvakunstist esemeuurimuse taustal. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLI*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 105–128.

Kannike, Anu 2000. Rahvakunstist kaasaegse kultuurianalüüsini. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLIV*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 47–58.

Kannike, Anu 2002. *Kodukujundus kui kultuuriloomine: etnoloogiline Tartu-uurimus*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Kannike, Anu 2012. Aja kodustamine: nostalgia privaatsfääris. – *Nullindate kultuur 1. Teise laine tulemine*. Toim. Anu Kannike. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 124–146.

Kannike, Anu, Bardone, Ester 2017. Kõõgiruum ja kõõgikraam Eesti muuseumide tõlgenduses. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat LX*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 34–60.

Kannike, Anu, Laviolette, Patrick (toim.) 2013. *Things in Culture, Culture in Things. Approaches to Culture Theory 3*. Tartu: Tartu University Press.

Kask, Rasmus 2012. Taluarhitektuuri inventeerimise teoreetilistest probleemidest. – *Maaarhitektuur ja maastik. Eesti Vabaõhumuuseumi toimetised* 3. Toim. Heiki Pärdi, Elo Lutsepp, Maris Jöks. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseum, 101–120.

Kask, Rasmus 2015. Taluarhitektuuri väärtused ja miljööväärtuslike alade planeerimispraktika Eesti maapiirkondades. – *Eesti Vabaõhumuuseumi toimetised* 4. Toim. Maret Tamjärv, Elo Lutsepp. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseum, 47–91.

Knappett, Carl, Malafouris, Lambros (toim.) 2008. *Material agency: Towards a non-anthropocentric approach*. New York: Springer.

Kopytoff, Igor 1986. The cultural biography of things: commodification as process. – *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Toim. Arjun Appadurai. Cambridge: Cambridge University Press, 64–91.

Kuntz, Andreas 1988. Biographisches Erinnern und keramische Produktion. Zur biographische Methode in der Sachkultur-Forschung.

– *Sichtweisen der Volkskunde: zur Geschichte und Forschungspraxis einer Disziplin*. Toim. A. Lehmann, A. Kuntz. Berlin, Hamburg: Reimer, 381–393.

Kõresaar, Ene 1998. Vital things: Objects in life histories, life histories in objects. – *Procedural Work on Artefacts*. *Pro Ethnologia* 6, 29–40.

Kõresaar, Ene 1999a. Das Leben mitte im den alten Kram: ein Versuch zur Semiotik der Dinge. – *Männer-Sachen. Sach-Kulturen. Geschlecht und materielle Kultur. Frauen-Sachen*. Toim. Gabriele Mentger, Ruth E. Mohrmann, Cornelia Foerster. Münster, New York, München, Berlin: Waxmann Verlag, 171–185.

Kõresaar, Ene 1999b. *Vaip – tekki muodi asi*. *Etnoloogiline esemeuurimus*. Tartu: Tartu Ülikool.

Kõresaar, Ene 2005. Elulugu. – *Argikultuuri uurimise terminoloogia e-sonastik*. Toim. Tiit Jaago. Tartu: Tartu Ülikool, Eesti ja võrdleva rahvaluule osakond. <http://argikultuur.e-uni.ee>.

Lagerspetz, Mikko 2017. *Ühiskonna uurimise meetodid: sisesejuhatust ja väljajuhatus*. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus.

Laherand, Meri-Liis 2008. *Kvalitatiivne uurimisviis*. Tallinn: Infotrukk.

Latour, Bruno 1999. *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Latour, Bruno 2014 [1991]. *Me pole kunagi olnud modernsed. Essee sümmetrisest antropoloogiast*. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus.

Leete, Art 1996. Esemed ja kola. – *Vanavaravedaja* 3. Tartu: Tartu NEFA Rühm, 68–75.

Leete, Art, **Tedre**, Ülo, **Valk**, Ülo, **Viires**, Ants 2008. Uurimislugu. – *Eesti rahvakultuur*. Koost. Ants Viires, Elle Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 15–39.

Lepik, Krista, **Harro-Loit**, Halliki, **Kello**, Katrin, **Linno**, Merle, **Selg**, Marju, **Strömpl**, Judit 2014. Intervjuu. – *Sotsiaalse analüüsi meetodite ja metodoloogia õpibaas*. Toim. Kadri Rootalu, Veronika Kalmus, Anu Masso, Triin Vihalemm. <http://samm.ut.ee/intervjuu>.

Lévi-Strauss, Claude 2001. *Metsik mõtlemine*. Tallinn: Vagabund.

Luts, Arved 1962. Märkmeid Audruranna kolhoosi kaluriperede majanduselust. – *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XVIII*. Tartu: Etnograafiamuuseum, 19–37.

Löfgren, Orvar 1997. Scenes from a troubled marriage. Swedish ethnology and material culture studies. – *Journal of Material Culture* 2 (1), 95–113.

Löfgren, Orvar 2012. *Material Culture. – A Companion to Folklore*. Toim. Regina Bendix, Galit Hasan-Rokem. Oxford, Malden: Blackwell, 169–183.

Löfgren, Orvar 2016. Emotional baggage: Unpacking the suitcase. – *Sensitive Objects: Affect and Material Culture*. Toim. Jonas Frykman, Maja Povrzanović Frykman. Lund: Nordic Academic Press, 125–151.

Lönnqvist, Bo 1979. Symbolic values in clothing. – *Ethnologia Scandinavica* 9, 92–106.

Malinowski, Bronislaw 2013a [1922]. Uurimuse aines, meetod ja ulatus. – *Funktsioon ja struktuur Briti koolkonnas: Antropoloogia lugemik*. Koost. Lorenzo Cañas Bottos. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus, 37–78.

Malinowski, Bronislaw 2013b [1939]. Grupp ja indiviid funktsionalistlikus analüüsis. – *Funktsioon ja struktuur Briti koolkonnas: Antropoloogia lugemik*. Koost. Lorenzo Cañas Bottos. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus, 95–130.

Martínez, Francisco 2018. *Remains of the Soviet Past in Estonia. An Anthropology of Forgetting, Repair and Urban Traces*. London: UCL Press.

Martínez, Francisco, **Laviolette**, Patrick 2016. Materiaalse kultuuri uuringud. – *Kuidas uurida kultuuri? Kultuuriteaduste metodoloogia*. Koost. Marek Tamm. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus, 355–381.

Massey, Doreen 2005. *For Space*. London: Sage.

Mauss, Marcel 2015 [1925]. *Essee kingist: Vahetustegevuse vorm ja mõte arhailistes ühiskondades*. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus.

Meringer, Rudolf 1891. *Studien zur germanischen Volkskunde. Das Bauernhaus und dessen Einrichtung*. Wien: Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien.

- Metsvahi**, Merili (toim.) 2017. *Folkloristlikud välitööd*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Miller**, Daniel (toim.) 1995. *Acknowledging Consumption: A Review of New Studies*. London, New York: Routledge.
- Miller**, Daniel 1987. *Material Culture and Mass Consumption*. Oxford: Blackwell.
- Miller**, Daniel 1997. *Consumption and its Consequences*. Cambridge, Malden: Polity Press.
- Miller**, Daniel 1998. *A Theory of Shopping*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Miller**, Daniel 2001. Behind closed doors. – *Home Possessions. Material Culture Behind Closed Doors*. Toim. Daniel Miller. Oxford, New York: Berg, 15–16.
- Miller**, Daniel 2010. *Stuff*. Cambridge: Polity Press.
- Miller**, Daniel 2015. Artefaktid ja asjade tähendus. – *Käegakatsutav. Studia Vernacula* 6. Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia, 20–44.
- Miller**, Daniel, **Woodward**, Sophie 2011. *Global Denim*. Oxford, New York: Berg.
- Murumaa-Mengel**, Maria (2014) Loovuurimismeetodid. – *Sotsiaalse analüüsi meetodite ja metodoloogia õpibaas*. Toim. Kadri Rootalu, Veronika Kalmus, Anu Masso, Triin Vihalemm. <http://samm.ut.ee/> loovuurimismeetodid.
- Olsen**, Bjørnar 2017. Asjade tagasivõitmine: mateeria arheoloogia. – *Vikerkaar* 1–2, 75–90.
- Pedersen**, Ragnar 1992. Nye tendenser i studiet av materiell kultur. – *Nordisk etnologi och folkloristik under 1980-talet. Etnolore* 9. Toim. A. Gustavsson. Uppsala, 229–279.
- Piiri**, Reet 2006. See varumise harjumus – toidukultuurist Nõukogude Eestis. – *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XLIX*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 49–90.
- Pink**, Sarah 2009. *Doing Sensory Ethnography*. Los Angeles etc.: Sage Publications.
- Pink**, Sarah 2012. *Situating Everyday Life: Practices and Places*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC: Sage Publications.
- Pink**, Sarah, **Ardevol**, Elisenda, **Lanzeni**, Debora 2016. *Digital Materialities: Design and Anthropology*. London, New York: Bloomsbury.
- Pärdis**, Heiki 1993. Muuseumiese etnoloogia uurimisallikana. Museum object as a source in ethnological research. – *Pro Ethnologia* 1, 51–55.
- Pärdis**, Heiki 1998. Möistetest etnograafia, etnoloogia ja rahvateadus. – *Akadeemia* 2, 252–266.
- Pärdis**, Heiki 2012. *Eesti talumaja lugu. Ehituskunst ja elu 1840–1940*. Tallinn: Tänapäev.
- Rattasepp**, Silver 2014. Kes me siis oleme olnud? (Järelsõna). – Bruno Latour. *Me pole kunagi olnud modernsed. Essee sümmetrisest antropoloogiast*. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus, 259–277.
- Rattus**, Kristel 2013. „Nõukogude ajal algas autode ajastu”: autokasutuskogemusest Nõukogude Eestis Eesti Rahva Muuseumi küsitluslehtede vastuste põhjal. – *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat LVI*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 14–43.
- Reiman-Neggo**, Helmi 2013. *Kolm suurt õnne*. Tartu: Ilmamaa.
- Ruusmann**, Reet 2006. Defitsiit kui osa nõukogudeaegsest argielust Eesti NSV-s. – *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XLIX*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 125–156.
- Schatzki**, Theodore R. 2012. A primer on practices: Theory and research. – *Practice-based education: Perspectives and strategies*. Toim. Joy Higgs, Ronald Barnett, Stephen Billett, Maggie Hutchings, Franziska Trede. Rotterdam, Boston, Taipei: Sense Publishers, 13–26.
- Schatzki**, Theodore R., **Knorr-Cetina**, Karin, **von Savigny**, Eike (toim.) 2001. *The Practice Turn in Contemporary Theory*. London, New York: Routledge.
- Shove**, Elizabeth, **Pantzar**, Mika, **Watson**, Matt 2012. *The Dynamics of Social Practice: Everyday Life and How it Changes*. Los Angeles etc.: Sage Publications.
- Shove**, Elizabeth, **Watson**, Matthew, **Hand**, Martin, **Ingram**, Jack 2007. *The Design of Everyday Life*. Oxford, New York: Berg.
- Stoller**, Paul 1997. *Sensuous Scholarship*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Strathern, Marilyn 1999. *Property, substance and effect. Anthropological essays on persons and things*. London: Athlone Press.

Summatavet, Kärt 2005. *Folk Tradition and Artistic Inspiration: A Woman's Life in Traditional Estonian Jewelry and Crafts as Told by Anne and Roosi*. Helsinki: University of Art and Design Helsinki.

Sutton, David, Hernandez, Michael 2007. Voices in the kitchen: Cooking tools as inalienable possessions. – *Oral History* 35 (2), 67–76.

Tamm, Marek (toim.) 2016. *Humanitaarteaduste metodoloogia*. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus.

Teidearu, Tenno 2019. The practice of wearing crystals in contemporary New Spirituality in Estonia: Supporting oneself in everyday life. – *Journal of Ethnology and Folkloristics* 3 (1), 131–154.

Tilley, Chris, Webb Keane, Küchler, Susanne, Rowlands, Mike, Spyer, Patricia (toim.) 2006. *Handbook of Material Culture*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

Tüür, Kadri 2010. „Jäine raamat“: 50 aastat hiljem. – *Keel ja Kirjandus* 3, 161–178.

Tüür, Kadri, Jõeste, Kristi, Kästik, Helen, Matsin, Ave, Rennu, Madis 2018. Sissejuhatus: esemete elulood. – *Esemete elulood. Studia Vernacula* 9, 16–34.

Viires, Ants 1990. Eesti rahvarõivaste uurimise tulemusi ja probleeme. – *Akadeemia* 6, 1260–1270.

Viires, Ants, Vunder, Elle (toim.) 1998. *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Viires, Ants, Vunder, Elle (toim.) 2008. *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Woodward, Sophie 2016a. „Humble“ blue jeans: Material culture approaches to understanding the ordinary, global, and the personal. – *Fashion Studies: Research Methods, Sites, and Practices*. Toim. Heike Jenss. London: Bloomsbury, 42–57.

Woodward, Sophie 2016b. Object interviews, material imaginings and ‘unsettling’ methods: Interdisciplinary approaches to understanding materials and material culture. – *Qualitative Research* 16 (4), 359–374.

Vunder, Elle 1992. *Eesti rahvapärane taimornament tikandis*. Tallinn: Kunst.

Õunapuu, Piret 2001. Ja siis tuli Soomest noor mees Ilmari Manninen... – *Paar sammukest. Eesti Kirjandusmuuseumi Aastaraamat XVIII*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 115–136.

Õunapuu, Piret 2007. Eesti Rahva Muuseumi algaastate suurrkogumised. – *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 11–42.

Artikli autorid. Vasakult: Ene Kõresaar, Kirsti Jõesalu, Ester Bardone, Maarja Kaaristo. Sille Vadi foto.

Ester Bardone (s 1975) on omandanud doktorikraadi etnoloogias Tartu ülikoolis, uurides maaelu esitamist/etendamist Eesti turismi- ja külalismajandusega tegelevates väikeettevõtetes. Töötab Tartu ülikooli etnoloogia osakonnas lektorina ja õpetab kursusi nagu etnograafiliste välitööde metodoloogia, raketantsantropoloogia, kultuuriteooriad jm. Tema peamiseks uurimisteenaks viimastel aastatel on olnud toidukultuur. Raamatu „101 Eesti toitu ja toiduainet“ (2016) üks autoritest. On osalenud mitmetes toidukultuuri pärandiga seotud rakendusuuringutes, avaldanud sel teemal teaduspublikatsioone, pidanud ettekandeid ja viinud läbi koolitusi.

Maarja Kaaristo (s 1980) on omandanud bakalaureuse- ja magistriskraadi Tartu ülikoolis etnoloogia erialal. 2018. kaitses Manchesteri linnaülikoolis doktoritöö, mis käsitleb mobiilsusteooriast lähtudes paaditurismi Põhja-Inglismaa siseveeteedel. Praegu töötab Manchesteri linnaülikoolis turismiuuringute ja Tartu ülikoolis etnoloogia teadurina. Peamised uurimisteed on veemobiilsused, maaturism, liikuvus, kohalooma ja -identiteet, avalik ruum, inimese ja keskkonna suhted, etnograafilised meetodid ja Eesti etnoloogia ajalugu. Koos Aet Annistiga koostanud ja toimetanud kõrgkooliõpiku „Sotsiaal- ja kultuuriantropoloogia“ (2017).

Kirsti Jõesalu (s 1976) on etnoloog, kaitses Tartu ülikoolis doktoritöö hilise nõukogude aja tähenduse loomest eri meenutamistasanditel (2017). Töötab Tartu ülikooli etnoloogia osakonnas teaduri ja lektorina, kus õpetab argielu uurimise ja sotsiaalse mälu teemalisi kursuseid. Peamisteks uurimistemadeks on nõukogudejärgne mälukultuur, nõukogude igapäevaelu, suuline ajalugu. Publitseerinud mäletamise, sotsiaalse mälu ja nõukogude tööelu teemadel mitmetes ajakirjades ja kogumikes. On avaldanud artikli asjade tähendusest nõukogudejärgses mälukultuuris (koos Raili Nuginiga).

Ene Kõresaar (s 1971) on Tartu ülikooli etnoloogia dotsent. Tema uurimisvaldkonnad on mälu- ja eluloo uurimine, biograafiline meetod materiaalse kultuuri uurimises, Eesti etnoloogia ajalugu. On nendel teemadel avaldanud kaks monograafiat, arvukalt artikleid ning toimetanud rahvusvahelise autorkonnaga ajakirjanumbreid ja kogumikke. Ta peab loenguid etnoloogia ajaloost, etnograafilisest allikaõpetusest, eluloo- ja suulise ajaloo uurimise metodoloogias, sotsiaalse mälu ja argikultuuri uuringutest.

Making sense of the material culture

Abstract

People live amidst objects, things, articles, items, artefacts, materials, substances, and stuff – described in social sciences and humanities as material culture, which denotes both natural and human-made entities, which form our physical environment. We, humans, relate to this environment by using, depicting, interacting with or thinking about various material objects or their representations. In other words, material culture is never just about things in themselves, it is also about various ideas, representations, experiences, practices and relations. In contemporary theorising about material culture, the watershed between the tangible and intangible has started to disappear as all the objects have multiple meanings. This paper theorises objects mostly in terms of contemporary socio-cultural anthropology and ethnology by first giving an overview of the development of the material culture studies and then focusing upon consumption studies, material agency, practice theory and the methods for studying material culture.

Both anthropology and ethnology in the beginning of the 20th century were dealing mostly with ‘saving’; that is, collecting the ethnographical objects from various cultures for future preservation as societies modernised. The collecting of the everyday items of rural Estonians, which had begun in the 19th century during the period of national awakening, gained its full momentum after the establishment of the Estonian National Museum in 1909. During the museum’s first ten years, 20,000 objects were collected (Õunapuu 2007). First, the focus was on the identification of the historical-geographical typologies of the collected artefacts. In 1919, the first Estonian with a degree in ethnology, Helmi Reiman-Neggo (2013) stressed the need for ethnographical descriptions of the collected items and the theoretical planning of the museum collections. The resulting vast ethnographical collection of the Estonian National Museum (currently about 140,000 items) has also largely influenced ethnology and anthropology as academic disciplines in Estonia (Pärdi 1993).

Even though in the first half of the 20th century the focus lay in the systematic collection and comparative analysis of everyday items and folk art, there were studies that centred on meaning already at the end of 19th century. Austrian ethnologist Rudolf Meringer suggested in 1891 that a house should be studied as a cultural individual and analysed within the context of its functions and in relation to its inhabitants. Similarly, the 1920s and 1930s saw studies on the roles of artefacts that were not influenced by Anglo-American functionalism: Mathilde Hain (1936) studied how folk costumes contribute to the harmonious functioning of a ‘small community’, and Petr Bogatyrev (1971) published his

study on Moravian costumes in 1937. This study, determining the three main functions – instrumental, aesthetic and symbolic – of the folk costume, and translated into English 30 years after first publication, had a substantial influence on the development of material culture studies.

The 1970s saw the focus of material culture studies in Western and Northern Europe shifting mainly from the examination of (historical) rural artefacts to the topics surrounding contemporary culture, such as consumption. In Soviet Estonian ethnology, however, the focus on the 19th century ethnographic items was prevalent until the 1980s as the topic was also partially perceived as a protest against the direction of Soviet academia (see Annist and Kaaristo 2013 for a thorough overview). There were, of course, exceptions, as for instance Arved Luts's (1962) studies on everyday life on collective farms. Meanwhile, however, the communicative and semiotic turn of the 1970s turned European ethnology's focus to the idea of representation and objects as markers of identity as well as means of materialising the otherwise intangible and immaterial relationships and relations. The theory of cultural communication was established in Scandinavian ethnology and numerous studies on clothing, housing and everyday items as material expressions of social structures, hierarchies, values and ideologies emerged (Lönnqvist 1979, Gustavsson 1991). The Scandinavian influences on Estonia are also reflected in Ants Viires's (1990) suggestion that ethnologists should study clothing (including contemporary clothing) in general and not just folk costumes, by using a semiotic approach.

Löfgren's (1997) clarion call to bring more 'flesh and blood' to the study of material culture was a certain reaction to the above focus. Researchers had for too long focused exclusively upon the meaning and, as Löfgren brought forth, they still did not have enough understanding of what exactly it was that people were actually and practically doing with their things. Ingold's (2013) criticism on the studies focusing on symbolism, and the lack of studies on the tangible materiality of the materials and their properties, takes a similar position. In the 1990s, there was a turn toward the examination of material-cultural and those studies that were written within the framework of 'new materialism' (Hicks 2010, Coole and Frost 2010) started to pay attention to objects as embodied and agential (Latour 1999, Tilley et al 2006). Nevertheless, as Olsen (2017) notes, all materialities are not created equal in contemporary academic research: while items like prostheses, Boyle's air pumps or virtual realities enjoy increased attention, objects such as wooden houses, fireplaces, rakes and simple wooden chairs are still largely unexamined. The traditional material culture therefore needs new studying in the light of these post-humanist theories.

Where does this leave Estonian ethnology? In the light of the theoretical developments discussed above, we could ask, whether and how has the material

turn affected research in Estonia? Here we must first note that for a significant part of the 20th century, Estonian ethnology (or ethnography as the discipline was called before 1990s) has mostly been centred on the material culture (see the overview of the main topics from vehicles to folk costumes in Viires and Vunder 2008). Partly because of this aspect of the discipline's history, many researchers actually felt the need to somewhat distance themselves from these topics in the 1990s (Pärdi 1998). Compared to topics like religion, identity, memory, oral history and intangible heritage, study of material culture has largely stayed in the background. There are of course notable exceptions such as Vunder's (1992) study on the history of style, which includes analysis of their symbolic aspects. It is also interesting to note that in the 1990s Estonian ethnology, the term 'material culture' ('materiaalne kultuur') – then seen as incorporating the dualism between material and immaterial – was actually replaced with the Estonian translation of German 'Sachkultur' ('esemekultuur', literally 'artefact culture'). Nevertheless, it was soon realised that this was actually a too narrow term (with its exclusion of natural objects and phenomena as well as the intangible and social aspects of culture), slowly fell out of general usage, and was replaced with 'material culture' once again. Within the past three decades, studies dealing with material culture have discussed a wide variety of topics from the vernacular interior design (Kannike 2000, 2002, 2012), everyday commodities (Kõresaar 1999b) and spiritual objects (Teidearu 2019), traditional rural architecture (Pärdi 2012, Kask 2012, 2015), museum artefacts (Leete 1996), clothing, textiles and jewellery (Kõresaar 1999a; Järs 2004; Summatavet 2005; Jõeste 2012; Araste and Ventsel 2015), food culture (Piiri 2006; Bardone 2016; Kannike and Bardone 2017), to soviet consumer culture (Ruusmann 2006, Rattus 2013) and its implications in life histories (Kõresaar 1998, Jõesalu and Nugin 2017). All of these studies deal with how people interpret, remember and use objects.

The main keywords of the studies of European material culture have been home, identity and consumption (but also museology and tangible heritage, which have not been covered in this article). Material culture studies are an important part of the studies of everyday life and here social and cultural histories are still important (even though they have been criticised for focusing too much on symbols and representation). Therefore, those studies focusing on physical materials and materialities, sensory experiences, embodiment, and material agency have recently become more and more important. This article has given an overview of the three most prevalent thematic and theoretical strands of the study of material culture: objects as symbols especially in the consumer culture, material agency and practice theory as well as discussing some methodological suggestions for the material culture studies.

To conclude, even though on the one hand we could argue that when it comes to the study of material culture there indeed exists a certain hierarchy of „old“ topics that relate to museums or traditional crafts and „new“ and modern materialities, such as smart phones or genetically modified organisms. However, dichotomies like this are often artificial and do not show the whole picture: contemporary children are often as proficient in playing cat's cradle as they are with video games (Jackson 2016). Thus, studying various (everyday) material objects and entities is still topical and the various theories discussed in this article can help to build both theoretical and empirical bridge between different approaches. Therefore, there is still a lot to do in this regard and we invite researchers to study objects from all branches of material culture, be they 19th century beer mugs in the collections of the Estonian National Museum that can help us to better give meaning to our past, or the digital and virtual design solutions that can give our academic research an applied direction.

Keywords: material culture, artefacts, consumption, practice, agency, research methods

Käsitööoskus väljasuremise äärel: ratassepa käsitööoskuste kadumine

Fruzsina Cseh

Resümees

Käsitöölise elu mõjutavad ühiskondlike ja majanduslike tingimuste muutumine ja mälestused. Ratassepatöö tehniliste oskuste mõistmise kõrval on oluline jälgida ka käsitööoskuste kadumist ja hoiakute muutumist. Käsitööoskuste kaotamise kogemus on igal meistril erinev, sõltudes konkreetsetest oludest, meistri teadmiste tasemest ja kogukonnast, kus ta töötas. Seetõttu erinevad ka sündmused, mida meistrid ise oluliseks peavad. Käsitööoskuste kaotamise protsess kätkeb mitmesuguseid mälestusi ja kogemusi ning võtab oluliselt rohkem aega (50–90 aastat) kui oskuste praktiseerimise kadumine. Seda protsessi tasub jälgida, sest viisid, kuidas käsitöölised on oma oskused kaotanud, räägivad palju ka ratassepa ametioskuste endi kohta. Lisaks muutuvatele mälestustele annavad need infot ka mitmesuguste käsitöölistega seotud väärtuste ja sotsiaalsete suhete kohta. Teadmiste kadumise uurimine tõstatab uusi küsimusi kadumise uurimise metoodikast, aga ka puudulikust infost kaduva tegevusala kohta võrreldes aktiivse ja elava käsitööalaga. Mida ja kuidas me peaksime küsima ja milliseid aspekte tuleks kaduvate oskuste juures uurida? Artikli autor püüab vastata neile küsimustele, toetudes omaenda uurimistööle ja kogemustele ning kasutades varasemaid selleteemalisi uurimistöid.

Võtmesõnad: ratassepp, kaotus, käsitööoskused, oskused, tööriistad, sotsiaalsed suhted, eluloo uurimine

Sissejuhatus

Käsitööoskuste ja käsitööliste kui klassi uurimist alustati Ungaris 1950.–1960. aastatel, sest automatiseerimisest tingituna kardeti mitmete käsitööalade puhul, et käes on viimane hetk otsida üles veel elus olevad käsitöölised (Bodgál 1962, 1965, 1967, 1968; Dobos 1976; Fejes 1976; Madar 1982; Szekeres 1987; Tóth 1977). Sai selgeks, et muutunud majanduslikest tingimustest tulenevalt on oluliselt muutunud käsitöölise sotsiaalne paiknemine, käsitöölised kui sajandeid oluline olnud sotsiaalne kiht. Mis puudutab uurimistöö tegemist,

siis lisaks käsitööala objektiivsele kirjeldamisele koondus tähelepanu ka käsitöölise ühiskondliku ja majandusliku rolli uurimisele ning nendega seotud aspektide tuvastamisele (Juhász 2003; Nagybakay, Németh (toim.) 1988: 7; Bácskai 1989). 1960. ja 1970. aastate tööstuslik tootmine surus paljud käsitöölised turult välja, mõned neist andsid aga oma traditsioone endiselt edasi, tegeledes kas tarbekunstiga või täites eritellimusi. Sellisteks tegevusaladeks olid näiteks sepa- ja vasksepatöö. Kuid isegi tarbekunstina ei suutnud rahvakunsti ja traditsiooniliste käsitöövõtete kaasamine rataspea käsitööala päästa. Sellist käsitööd võidakse ju endiselt vajada kaarikute võidusõidu jaoks, kuid ilmtingimata ei ole vajalikud samad võtted ja materjalid, mida kasutati traditsiooniliste talupojasõidukite valmistamiseks. Alates 1960. aastatest ilmus üha enam masinaid nii põllumajandusse (kollektiviseerimise tulemusena) kui ka maanteetransporti. Rataspeade elukäigud, see, kuidas nad kohanesid muutuvate nõudmistega ja alternatiividega, illustreerivad seda, millist mõju avaldasid 20. sajandi teise poole ühiskondlikud ja majanduslikud muutused käsitööoskustele. Käsitööala lakkamine või hülgamine sisaldub sõnades, mis korduvad igas jutustuses, ning koos joonistavad need välja kaotuse definitsiooni.

Selle uurimistöö eesmärk ei ole loetleda tunnuseid, mis eristavad juba kadunud käsitööala sellisest, mida on veel võimalik päästa. Kuigi meie meelest on oluline, et rataspead võimaluse korral oma teadmisi järgnevale põlvkonnale edasi annaksid, ei arutle me siin selle võimaluste üle. Pigem rõhutame seda, et kadumine kui protsess on lahutamatult seotud käsitööala ajaloo, mistõttu soovime juhtida tähelepanu muutuste dokumenteerimise olulisusele käsitöö kui tegevusala uurimisel. Intensiivseid muutusi teevad läbi kõik käsitööharud, sest muutuvad ühiskondlikud arusaamad ning nende tegevusalade majanduslik ja kultuuriline roll. Rataspea tegevusala on võimalik uurida ainult kadumise ja mäletamise kaudu, tuginedes pigem jutustustele ja säilinud tööriistadele, mitte protsessile, mida oleks võimalik praktikas vaadelda. See sunnib uurijat otsima uusi aspekte ja lähenemisviise.

Kadumise protsessile on võimalik ligi pääseda selles osalenute jutustuste kaudu, sageli ka veel alles olevate täielike tööriistakomplektide kaudu, mis on seotud kadunud objekti või käsitööalaga. Millised objektid on veel olemas ja kuidas muutub nende olulisus, nende prestiiž omaniku silmis või välise vaatleja, uurija silmis? Kaotus toob peale objekti kadumise kaasa ka (nostalgiliste tunnete tõttu) objektide kollektioneerimise. Kõike seda on võimalik alljärgnevates näidetes jälgida.

Käsitöölise identiteeti määratleb osaliselt tema majanduslik positsioon ja ajastu moderniseerumissuundumus. Kuid sõltumata sellest, kas inimene töötab sõltumatu meistrina või töölisena suuremas töökojas, oli kuni 20. sajandi

keskpaigani valdavaks seisukoht, et need, keda peetakse käsitöolisteks, töötavad peamiselt käsitööriistadega. Millises ulatuses on masinad käsitöö rolli üle võtnud, see on tegevusalati olnud erinev, kuid iga toode vajab selgelt min-geid käsitöölise ekspertoskusi ja vähemalt mingi osa sellest on töö tegemine käsitsi. Ratasseppade puhul vajati erioskusi vankrite ja kaarikute kokkupanemisel, eriti rataste valmistamisel. Selle protsessi käigus, mida varem tehti käsitööriistadega ja mis alates 1940. aastatest läks järk-järgult üle masinatele, pidid osade suurused, rattarumm, kodarate kalle ja rattapöia paigaldamine olema tehtud selliselt, et vanker oleks suuteline kandma koormat igasuguste teolude korral ja isegi siis, kui rauast vits ära tuleb.

Oma välitöödel aastatel 2006–2011 Ungari kirde- ja idaosas ning Bácskas (Serbias) otsisin ma endisi ratasseppi. Lisaks dokumentide kogumisele ning tööriistade, tehnikate ja käsitöötoodete kirjeldamisele pöörasin intervjuudes erilist tähelepanu nende inimeste elukäigu ülestähendamisele. Ma keskendusin käsitöölisena töötanud ratasseppadele, kes tegutsesid kas üksi või ühe-kahe abilise-ega. Ma ei soovinud uurida väljaõppeta töölisi ega suuri töökodasid, kus tegutsesid mitmed oskustöölised.¹ Nelja ratassepa jutustuste põhjal, kolm neist Ungari kirdeosast ja üks Ungari kesktaandikult, kirjeldatakse selles artiklis ratassepa ametiga seotud väärtusi, mis ühtlasi defineerivad seda käsitööala.

Kaotuse definitsioon

Kaotuse kontseptsiooni ja definitsioonidega (sõjas kodu kaotamise, armastatud inimeste kaotuse, maastike muutumise/kadumise, vähemuste traditsioonide kadumisega jms) on tegeletud paljudes uurimustes. Ljubljanas 2008. aastal toimunud EASA (Euroopa Sotsiaalanthropoloogide Ühingu) konverentsil oli sellele teemale pühendatud eraldi sektsioon pealkirjaga „See on läinud: kaotuse antropoloogia“. Kuigi seal tutvustatud uurimistööd tegelesid kaotuse ja kadumisega mitmetest vaatenurkadest, võis protsessi analüüsimiste puhul täheldada sarnaseid elemente. Esile kerkisid võtmesõnad *hirm*, *nostalgia* ja *kadumise vastu võitlemine*, samuti *püüid säilitada* midagi, mis ei saa selle püüde tõttu kunagi olla originaal ja mida tuleb defineerida uues raamistikus. Meie arvates sisaldab kaotuse mõiste ka sundust: teatavaid väliseid sündi-vaid asjaolusid, mis tingivad kaotuse ja sunnivad peale asenduse. Inimene on

1 Välitööd moodustasid osa minu doktoritööst. Terve uurimistöö rataste valmistamise ajaloost Ungaris ilmus 2014. aastal (vt Cseh 2014). Siinne artikkel on täiendatud versioon ettekandest Euroopa Sotsiaalanthropoloogide Ühingu 10. konverentsil „Mitmekesisuse ja vastastikkuse kogemine“ (European Association of Social Anthropologists, Ljubljana. 26.–30. august, 2008). Töötoa „See on läinud: kaotuse antropoloogia“ kokkukutsujateks olid Stefanie Lotter ja Robert Thornton. Ettekandjad: Peter Phillimore, Joshua Rickard, Laura Huttunen, Chiara Garattini, Anne Brydon, Eric Worby, Liam Campbell, Aleš Lamut ja käesoleva artikli autor. Ettekande kokkuvõtet vt Mesarič jt (toim.) 2008: 414–418.

sunnitud aktsepteerima armastatud inimese kaotust, valima uue keele, uue kodumaa, uue kodu, õppima uue ameti. Mainitud emotsioonide ja reaktsioonide intensiivsus sõltub muidugi kaotuse iseloomust ja ulatusest. Kui miski on kadunud, siis seda protsessi uurides kerkib alati üles küsimus: mis see on, mida oleks võimalik säilitada, ja mis kujul?

Inglise keeles hõlmab sõna *loss* ('kaotus') ka kõiki tähenduse kaotusi, mis tahes kontekstis me seda ka ei uuriks. Kuid tasuks siiski üle vaadata sõna *kaotus* eri tähendusvarjundid. Ratasseppade käsitööoskuste kadumine on koos teiste kaduvate käsitööaladega kahtlemata kaotus rahvuse tasandil, suurema kogukonna jaoks, kelle jaoks talupojakultuuri väärtused on olulised. Mis puudutab kadumise põhjust, siis võime ratassepa tegevusala täie õigusega nimetada surevaks käsitööalaks. See on kaotus ühe kitsama rühma või küla jaoks, isegi kui nad ise ei püüa tegevusala elustada, kuna see ei mõjuta nende igapäevaelu. Seetõttu oleks selles kontekstis õigem termin *lakkamine* (*cessation*), sest ühe isiku või käsitöölise elus on see kõigest osaline kaotus. Lõppude lõpuks see käsitöölise, kes kunagi aktiivselt oma tegevusalal tegutses, pole oma teadmisi veel kaotanud; kuid nad on siiski kaotanud osa sotsiaalsetest sidemetest ja muutunud on nende roll kogukonnas. Seetõttu on kohasem nende puhul rääkida oma tegevusala hülgamisest.

Säilitamise katsed

Üks põhjustest, miks vähenes ratassepatöö tegijate hulk, oli 19. sajandi lõpu manufaktuuride ja põllumajanduse mehhaniseerimise buum. Ent ka teised sotsiaalsed nähtused on avaldanud mõju käsitöölise arvule. 1900. aastate esimesel poolel olid käsitöölised valdavalt sõltumatud meistrid, mis defineeris ka nende eneseteadvuse ja hoiakud. Kompetentsi ja traditsioonide tõttu oli käsitöölise valduses selline kultuuriline kapital, mis sidus neid väikekodanlusega. Sellet tulenevalt kasvatasid käsitöölised oma ühiskonnaklassi suurust ning sotsiaalset ja poliitilist olulisust (Paládi-Kovács 2000: 310). Kuna käsitöölised olid seotud ka kiriku ja konservatiivsete väärtustega, siis püüdis riik pärast 1945. aastat käsitöölise tegevust likvideerida: väikeste sõltumatute töökodade rajamist peeti ebasoovitavaks ning soositi töötamist riigi omanduses olevates ettevõtetes. Protsess intensiivistus veelgi pärast 1949. aastat, kui algas väiksemate tehaste ja töökodade natsionaliseerimine (Paládi-Kovács 2000: 362; Valuch 2001: 173–174). See tõi kaasa käsitöölise arvu pideva languse ning sellest tingitud raskused nõudluse rahuldamisega. Nende probleemide lahendamiseks võeti 1953. aastal vastu kauplemist reguleeriv seadus, mis hõlbus kauplemislubade väljaandmist ja tõi kaasa käsitöölise arvu märgatava suurenemise. 1957. aastal otsustas riik hakata varustama käsitöölisi ka toormaterjaliga (Smuta 1982: 113–116; Valuch 2001: 171–187).

Ratasseppade ja mitme teise käsitööala praktiseerijate puhul oli just sõnavara see, mida lingvistid ja etnograafid esimesena ohustatuks pidasid. Sel põhjusel esitas Ungari Teaduste Akadeemia 1883. aastal üleskutse koguda ungarikeelset terminoloogiat tööriistade, toodete ja tööprotsesside kohta ning julgustas käsitöölisi kasutama just neid sõnu enamlevinud saksakeelsete või saksa keelest tuletatud ungari sõnade asemel. Ent üleskutse polnud kuigi tulemuslik, mistõttu János Frecskay andis 1912. aastal välja „Käsitöö sõnastiku“, mis sisaldas käsitööalade sõnavara nii ungari kui ka saksa keeles (Frecskay 1912).² Selline ungaristamine oli edukas vaid osaliselt, kuna mõnedel käsitööaladel kasutatakse endiselt saksakeelseid või saksa keelest tuletatud ungari sõnu. Lisaks tasub koguda ka samade asjade nimede variante eri piirkondadest, mis mõnikord on sarnased, teinekord aga väga erinevad. Selline terminoloogia kuulub lahutamatuks tööstuse ajaloo juurde ja õnneks pole kõik sellest veel kadunud. Seda on võimalik uurida ning etnograafilises kirjanduses leiduvaid materjale lisainfoga täiendada.

Kahe maailmasõja vahelisel ajal polnud aga vaja üles tähendada mitte enam sõnavara, vaid tegevusalasid endid, mille kasutajate arv oli hakanud kiiresti kahanema. 1926. aastal esitas Ungari Rahvusmuuseumi etnograafiline kollektsioon (etnograafiamuuseumi eelkäija) – ministeeriumi palvel – korralduse koostada „päästmist“ vajavate käsitööalade loend. Selle loendi koostaja tegi ettepaneku tegutseda tööstuskodade kaudu selle nimel, et päästa tegevusalasid ja käsitöölisi tegevusi. Pole teada, kas see loend ka käsitööaladele mingit otsest mõju avaldas, kuid seda peetakse siiski oluliseks kultuurilooliseks infoks. Kasvas etnograafiline huvi rahvakunsti ja käsitöönduse vastu, mis tõi paljude käsitööalade juurde uue põlvkonna, kuigi see toimus enamasti uuenenud raamistikus. Need teemad kerkisid uuesti üles 1980. aastatel, kui nimekirja sattus veel rohkem käsitööalasid. Erinevalt varasemast nimekirjast oli 1980. aastatel nende käsitööalade seas, mida peeti ohustatuks, juba sees ka ratasseppade tegevusala (Gráfik 1985).

Ratasseppade elukäigud kui tõendid kaotusest

Selleks, et kogutud elukäike analüüsida, seostada neid kirjalike allikate ja esemetega, tasub kasutusele võtta niinimetatud „eluloo uurimise“ meetod.³ Meie juhtumi puhul püüame jälgida muutumisprotsessi nii, et lisaks eelpool mainitud kolmele aspektile arvestatakse ka inimese elu püsivaid ja muutuvaid elemente. Teiste sõnadega: millised tegurid aitasid kohaneda ühiskonna

2 Üks huvitav asjaolu selle sõnaraamatu juures on, et kohati loob autor ise vasteid saksakeelsetele sõnadele, lähtudes oma teadmistest selle kohta, kuidas mingit tööriista kasutatakse.

3 Eluloo uurimise meetodi kohta vt Mandelbaum 1982: 34–38.

Joonis 1. Välitööde läbiviimise kohad. *Fruzsina Csehi joonis.*

poolt pakutud uute oludega ja millised tegurid kohanemisprotsessi käigus muutusid.

Silmas tuleks pidada ka seda, et elulood koostatakse olevikuga võrreldes (Niedermüller 1988: 468). Jutustustes, mis on kogutud aastakümneid pärast käsitööala kadumist, mõned aspektid võimenduvad, teisi aga ratassepad ise nii oluliseks ei pea – vastavalt sellele, kuidas viimase 30–40 aasta kogemuses käsitöölise hoiakuid ja väärtusi mõjutasid. Analüüsis tuleb arvesse võtta ka vahetut ümbrust, mis määras ära inimese valikud ja kohanemisviisid.

Ratassepad valmistasid vankritele kõiki puitosi, vahetasid kulunud ja purunenud osi, kuid nende poole pöörduti ka siis, kui vajati mõningaid talumajapidamises kasutatud tööriistu või tööriistade käepidemeid. Kuigi puust hauasambaid valmistasid mitmed inimesed (Domonkos 1991: 432) sugulastest kuni tisleriteni, olid paljudes külates nende valmistajateks siiski just ratassepad – kas sellepärast, et külas tislerit polnud, või siis oligi see nende ülesanne (Juhász 1991: 138; Domonkos 1991: 433). Sõiduvahendite valmistamisel tegid ratassepad koostööd kohalike seppadega.

L. G. Sündis Tardonas, P. L. Kurityánis; mõlemad veetsid kogu oma elu kodukülas, mis asuvad Bükki mägedes. Lisaks põllumajandusele oli piirkonnas olulisel kohal ka metsandus ja loomakasvatus. Tänu metsas tehtavatele töödele (lubjapõletamine, puusöe põletamine, metsa raiumine jne) tundsid kõik inimesed hästi metsa ja eri puuliike, ning vankritööstus ja hiljem ka üha arenevad kaevandused pakkusid piisavalt töökohti neile, kes ei spetsialiseerunud põllumajandusele ega loomakasvatusele. Üks uuritud ratasseppadest

(Sz. M.) on pärit Ungari tasandikult, Tiszaigari külast, teine uuritav (P. B.) sündis ratasseppade dünastiasse Törökszentmiklós (u 10 000 elanikuga linnas). Ungari tasandikul on põllumajandus ja loomakasvatus tööstuse kõrval olulisemal kohal kui mägede piirkonnas; seetõttu olid seal pärast mõningate käsitöölade mandumist töövõimaluste pakkujateks peamiselt kolhoosid. (Joonis 1.)

Peamised pöördepunktid

L. G. sündis 1931. aastal Tardonas. Kahe lapsega perekond elatus põllumajandusest ja viinamarjakasvatusest. Teismelisena käis L. G. koos õemehega Bükki mägedes raudteeliipreid ja tugiposte valmistamas ning õppis selgeks kirve kasutamise. Et ta puitmaterjale hästi tundis, otsustas ta õppida selgeks mingi puidu töötlemisega seotud ameti. 1947. aasta septembris leidis L. G. Sajószentpéterist ühe rattameistri ning oli kaks aastat tema juures õpipoisiks. Seejärel jäi ta veel üheks aastaks meistri juurde tema abilisena, töötades iseseisvalt. Ta polnud eriti heal järjel, seetõttu ostis ta isa abiga Szirmabesenyőst ära ühe surnud käsitöölise töövahendid. Noor ratassepp abiellus 1954. aastal ja sama aasta veebruaris sai ta kauplemislitsentsi. 1956. aastal ehitas L. G. endale maja koos töökojaga. 1950. ja 1960. aastatel oli ratassepal palju tööd, sest peaaegu igas majapidamises oli paar kasutuses olevat vankrit. 1962. aastal oli selles külas 102 hobust ja 22 härja (KSH 1972), lisaks saabus tellimusi ka naaberküladest (Bánhorvátist, Kazincbarcikast, Mályinkast ja Dédest). Elekter jõudis külasse 1958. aastal, mis võimaldas hakata tellimusi kiiremini täitma (Takács 2003: 126), ning tasapisi hakkas ratassepp oma töökoda automatiseerima. L. G. sooritas meistrieksami 1958. aastal. Kuni 1970. aastani hariti ka maad, kuigi üha väiksema intensiivsusega. Kuna töö hulk vähenes, loobus L. G. töötamisest iseseisva käsitöölisena ja läks tööle kaevandusse. Kuni 1970. aastani tegi ta paralleelselt kodus ka ratassepa tööd. Herbolya kaevanduses töötas ta mõnda aega kaevanduskäigus, hiljem tegi kaevanduse töökojas puutööd kuni pensionile jäämiseni 1984. aastal, mille tingis tõsine haigus. Hiljem võttis ta vastu väikemaid tööotsi ümbruskonnast: tegi pulki, tööriistade käepidemeid, lakkimistöid, vankriratta-kujulisi lühtreid. Seetõttu taotles ta 1987. aastal uuesti kauplemisluba.⁴ Ta suri 2013. aastal.

P. L. sündis 1925. aastal Kurityánis. Ta oli lastest kõige vanem; tema noorematest õdedest-vendadest üks oli õpetaja ja teine sepp. P. L. oli aastatel 1941–1945 kolm aastat ratassepa õpilane Alsószuhas. 1945. aastal sai ta tööd Szuhavölgy kaevanduses, kus töötas seejärel 41 aastat. Kaevanduse töökojas

4 L. G. täpsema elukäigu kohta vt Cseh 2011.

valmistas ta tööriistade käepide-meid, vankreid, rattaid ja masinate nurgaplokke; kohalike elanike ja ümberkaudsete talunike tellimusi täitis ratassepp omaenda töökojas. Nii kaevanduses kui ka kodus tegi ta koostööd seppadega. P. L. meistrieksami ei teinud, sest kaevanduse töökojas töötades polnud tal seda vaja. Ta töötas kokku 45 aastat ja on olnud pensionil 23 aastat.

Sz. M. sündis 1946. aastal Tiszaigaris. Kuni kuuenda eluaastani elas ta oma vanemate talus, kuid 1952. aastal ostis perekond maja külla ja Sz. M. hakkas seal koolis käima. Talukoht oli neil alles ja nad harisid seal maad kuni 1959. aastani, mil andsid kõik oma maad, loomad, tööriistad ja masinad üle kolhoosile (mis moodustati Tiszaigaris 1949. aastal). Aastatel 1960–1963 oli Sz. M. kolhoosis ratassepa õpipoiss, kuid ta käis ka ametikoolis Tiszafüreden ja Karcagis. Eksami tegi ta Szolnokis ning pärast seda töötas viis või kuus aastat ratassepana. 1970. aastate alguses, kui hakkas levima automatiseerimine, vahetas ta ametit ja asus tööle tislerina. Kuni 1960. aastateni oli sealkandis mitmeid ratasseppi, kes end selle tegevusalaga ära elatasid.

P. B. sündis 1932. aastal Törökszentmiklósis ratasseppade dünastiasse: ratassepad olid tema isa, vanaisa, üks tema onudest ja kaks isapoolset nõbu. Ratasseppade ajalugu tema suguvõsas ulatub 1840. aastatesse. P. B. käis algkoolis Törökszentmiklósis ja keskkoolis Ceglédis. Budapestis õppis ta Põllumajanduskolledži agrotehnika teaduskonnas. Pärast kodukanti tagasi pöördumist saadeti ta põllumajandusmasinate tehasesse praktikale, seejärel oli ta agronoom ja hiljem Riiklikus Põllumajandusmasinate Tehases peaaagronoom ning lõpuks sai ta Kisújszállási Masinatehase direktoriks. Seal määrati ta kohaliku omavalitsuse juhiks ja selles ametis püsis ta 16 aastat, jäädes lõpuks 1992. aastal pensionile. Oma jutustuse kohaselt võttis ta kodus viibides kuni 1962. aastani aktiivselt osa ka ratassepatöödest oma isa töökojas. Kui P. B. pensionile jäi, ehitas ta Kisújszállásisse töökoja, kasutades osalt oma isa tööriistu ja osalt ostis uusi tööriistu ja masinaid. Ta restaureeris võiduajamiste vankrite ja kaarikute puitosi, kuid paari aasta pärast loobus sellest, sest tundis, et tal pole piisavalt energiat ja ka rahaliselt ei tasunud see töö ära. Ta suri 2009. aastal.

Foto 1. Vanker Tardonast. Fruzsina Csehi foto.

Ratasseppade kohanemisviisides võib olla erinevusi vastavalt sellele, milliseid võimalusi looduslik ja sotsiaalne keskkond kellelegi pakkus. L. G. ja P. L.-i puhul oli selge, et nad olid suuteliselt leidma tööd kaevandustes, ja kuni see võimalus oli olemas, said nad töötada ka kodus, kasutades oma ametioskusi. Tiszaigari ratassepp sai tööd kolhoosis, aga kuni viimase ajani jätkas ta ka vankrirataste parandamist, kui selleks oli vajadust. Tõeliselt huvitav on P. B. juhtum, kes sellel alal tegelikult kunagi professionaalina ei tegutsenud. Tema kohanemisviisid määras ilmselt ära pärinemine ratasseppade suguvõsast, millel oli sellel käsitöölal kõige tähelepanuväärsem ajalugu ning sellest tulenevalt ka rohkem jõukust ja sotsiaalset prestiiži. Kuna teised kolm ratasseppa olid pärit talupojaperest ja nende jaoks tähendas käsitöölise amet suurt hüpet edasi (eriti pärast kauplemist reguleeriva seaduse vastuvõtmist), siis P. B. jaoks oli – lisaks ratassepa ametioskuste omandamisele – järgmiseks astmeks sotsiaalses hierarhias diplom. P. B. kõrge ühiskondlik positsioon kogukonnas, mille ta saavutas tänu karjäärile poliitikas, seostub hästi käsitöölise suguvõsade ajaloolise positsiooniga. Seega selle juhtumi puhul pole ametiga seotud prestiiži aluseks mitte ratassepa kui käsitöölise kompetents, vaid suguvõsa ajalugu ja tema enda poliitiline karjäär.

Käsitöösüste kui väärtuse kadu

Et saada teada, mida käsitöösüste kadumine tähendab ja kelle jaoks see on kaotus, tuleks uurida seda, millest käsitöösüste koosneb ja mis teeb kellestki käsitöölise. Kohanemise viisid aitavad meil neile küsimustele vastata.

Käsitöölise ühiskondliku tähtsuse määras ära tema varaline seis (Juhász 2003). Kuigi talupoegade kogukonnas oli kõige hinnalisem varandus maa, esindasid käsitöösüste, kuna need tähendasid head sissetulekut, vaeste perede laste jaoks suurt hüpet edasi (Madar 1982: 442; Juhász 2003: 50). L. G. isa nägi ratassepa-ametis oma pojale kindlat töökohta. Hea ratassepp oleks oma teenistusega rahul nii Tardonas kui ka kõikjal mujal riigis ning meie näide Halmajist tõendab samuti selle väite paikapidavust. Kohalik ratassepp István Bognár ütles, et tema teenis oma käsitööga rohkem kui talumees, kellel oli 14,25 hektarit maad (Dobos 1976: 91). Ratassepä töö tähendas teadmisi, mida oli võimalik kasutada ka tiserina või kaevanduse töökojas töötades. Ratasseppade amet oli tänu nende ametialastele teadmistele kõikjal turvaline. Seetõttu rahalises mõttes käsitöölise ühiskondlik positsioon ei vähenenud. Teise muudatuse tingisid muutused töös endas: kuigi ratassepad tegid endiselt mingil määral tööd ka oma isiklikus töökojas, töötas suurem osa neist tehastes. Ent kuna ühiskondlike rollidega seotud väärtustes toimus 1950. aastate alguses suuri muutusi, ei tõlgendatud palgatöölise tööamist mainekaona. L. G. oli uhke oma oskuste üle, mida ta neil aastatel seoses muutunud oludega omandas.

Traditsioonilises talupojaühiskonnas määratles käsitöölise olulisust ka see, kas ta töötas üksi või koos abilistega ja kui palju abilisi tal oli. 20. sajandi keskpaigaks ei mõjutanud abiliste arv enam nii suurel määral käsitöölise sotsiaalsel prestiiži, sest nõudmine ratassepa ametioskuste järele oli languses. Ratassepad rääkisid, et vanadel meistritel oli ainult üks abiline või õpipoiss, sest töökotta mahtus sisse ainult kaks tööpinki, ja kuna tööd oli palju, siis polnud mahti rohkem kui ühte õpipoissi õpetada. Õpipoisid omandasid ametit järk-järgult, aga neilt oodati, et nad omandaksid teatava sõltumatult tegutsemise oskuse. Ent väikestes töökodades tuli aeg-ajalt sedagi ette, et tööd oli abilise pidamiseks liiga vähe. Näiteks L. G. kasutas abilisi ainult kaks korda ja lühema aja vältel.

Ratasseppade arvamuse kohaselt näitas ühe ratta valmistamiseks kuluv aeg ära, kui osav käsitööline oma ametis oli, kuna just ratas oli see osa vankrist, mis vajab kõige rohkem teadmisi. Tardona ratassepal kulus ratta valmistamise peale üks päev, kuid mõnikord tegi ta kahe päevaga valmis kolm ratast.⁵ Ratassepa valmistatud toodete kvaliteeti ei kontrollinud ainult kasutajad – väga oluline oli ka teiste käsitöölise (seppade) arvamus. Seega hästi tehtud töö väärtuse lõi kogukonna arvamus. Kogukonnas mäletati head ratassepa veel aastakümneid pärast seda, kui ta oli oma töö lõpetanud. Minu küsitletud ratasseppade arvamuste kohaselt oli nende töö juures kõige olulisemaks väärtuseks kompetentsus ja usaldusväarsus. Just sellepärast oli P. L. nii uhke oma autoriteedi üle, mille sai 60 aastat kaevurite ametiühingusse kuulumise eest.

Kuni 20. sajandi alguseni oli käsitöölistel oma külas või väikelinnas sageli täita oluline ühiskondlik roll. Márton Tóth, kes oli Tiszaigaris ratassepp 1920.–1930. aastatel, oli külavanem ja volinik (Bakó 1992: 21). Ka üks Ároktő seppadest oli külavanem (Bodgál 1967: 216). Ent sajandi keskpaigaks ei täitnud käsitöölised enam küla hierarhias olulisi rolle. Ka L. G. oli külavanem, aga mitte oma ameti tõttu – tema päris selle positsiooni oma isalt. Tiszaigarist pärit ratassepp, samuti Kurityánist pärit uuritav ei kandnud mingeid olulisi ühiskondlikke rolle. P. B., kes pärineb ratasseppade suguvõsast, rõhutab seda, kui palju tunnustust on need käsitöölised traditsiooniliselt saanud. Tema positsiooni võib lugeda poliitilise karjääri teeneks, kusjuures ta püüdis anda endast parima, et säilitada seda ka pärast pensionile jäämist. Sellele vaatamata on ta uhke, et oli algselt ratassepp, kuigi keegi seda tema kohta varem ei teadnud. Vaatamata sellele, et ta selle käsitöölalaga enam ei tegele, on tema arvamust mööda ratasseppade kompetentsi teadvustamine väga oluline ja vajalik.

5 Esemete valmistamiseks kulutatud aja kohta vt ka Paládi-Kovács 1984: 165.

Veel nüüdki tunnevad varem ratassepa-ametis tegutsenud uhkust oma teadmiste üle, samuti kõigi teiste ametite üle, mida nad on pidanud. Lisaks mäletab kohalik kogukond mõnel pool endiselt nende töid ja räägib neist. Ent kui kadus nõudlus ratasseppade töö ja mõnede teiste käsitöölade järele, siis kaotasid uutes sotsiaalsetes ja majanduslikes oludes kehtivuse ka need väärtused, mida löid väikesed talupojakogukonnad ja mida toetasid kõik ausad käsitöölised. Alates 20. sajandi keskpaigast hakkasid ühiskonda toodetega, ent üha enam ka töökohtadega varustama vabrikud, ühtlasi ühiskonda ümber kujundades. Paljud inimesed leidsid tööd väljaspool oma asulat ja pidid sageli selle tulemusena kolima, mis tõi kaasa traditsioonilise talupojaühiskonna väärtussüsteemi radikaalse ümberkujundamise.

Foto 2. Hauatähis Tardonast. *Fruzsina Csehi* foto.

Suhete kadumine

20. sajandi keskpaigas oli hea käsitööoskus endiselt väga prestiižne. Käsitöoline hoidis oma mainet tellimusi täites. Käsitöölised, kes ei suutnud tellimusi täita, kaotasid oma usaldusväarsuse. Lisaks oli usaldusväarsus kindla töö tagamise eeltingimuseks (Jávör 2000: 641).

Hea ratassepp leidis piisavalt tellimusi, kuid pika ja eduka suhte üheks oluliseks tingimuseks oli ausus. Käsitöoline pidi olema hea inimestetundja, sest mõnikord püüdis klient petta ja maksmata jätta. Sellistel puhkudel leidis kogenud ratassepp võimaluse järgmise tellimusega sellele kliendile õppetund anda. Peamine eesmärk ei olnud mitte rahalist kaotust korvata, vaid pigem olid motiiviks talupojaühiskonna põhiväärtused: tüssatasaamist peeti häbiasjaks, seetõttu oli lubatud tüssaja ülekavaldamine (Jávör 2000: 627–628). Ratassepad mainisid ka kliente, kes maksid kiirtöö eest, ja neid, kes lisaks töö eest tasumisele väljendasid ka oma tänulikkust ja tänasid käsitöölisi. Käsitöölise ja kliendi vahelistes suhetes oli väga oluline kliendi ausus.

Kogukondlikud sidemed ja teatud laadi suhted kadusid. Kadus meistri-õpi-poise suhe koos selle juurde kuulunud reeglistikuga. Ka kunagist keskkonda, milles käsitöoline ennast määratles, pole enam olemas. Samuti on kadunud käsitöölise–kliendi suhe, mis koosnes tehingutest, usaldusväärsusest, teineteise aitamisest ja lihtsalt üldisest inimesetundmisest. Kuigi kõik need asjad kadusid koos tegevusala kadumisega, kadus vastav kompetents palju hiljem kui kompetentsi ümbritsenud väärtused ja ühiskondlikud suhted.

Teadmiste ja tööriistade kadumine

Mingi käsitööala kadumine tähendab kompetentsi kadu. Kunagi aktiivselt tegutsenud käsitöölised ei kaotanud oma ametialaseid teadmisi kohe. Isegi, kui neil polnud kõiki tööriistu alles, oskasid nad rääkida kõige olulisematest võtetest, mida vankrite valmistamisel kasutati (ja vajadusel neid ka demonstreerida). Paraku, kui kaovad käsitööoskuste valdajad, kaovad ka teadmised. Isegi, kui etnoloogid on need ära kirjeldanud, pole sellist kompetentsi võimalik omandada pelgalt kirjelduste järgi. Isegi kui neil ratasseppadel oleks olnud järeltulijaid (keda neil paraku polnud), poleks need õpilased arvata-vasti õppinud puutööd tegema käsitsi – nad kasutaksid töö tegemiseks masinaid. Kuid selle käsitööala õppimise peamiseks tingimuseks oli oskus töötada suure kirve ja teiste käsitsi töötamiseks mõeldud riistadega.⁶

Oleme juba maininud, et üks hea ratassepa olulisi tunnuseid oli aeg, mis tal kulus ühe eseme, eriti ühe vankriratta valmistamiseks. Ent see oli oluline vaid senikaua, kuni tulid kasutusele masinaid. Kuna 1960. aastatest peale olid juba igas töökojas lintsaed ja elektrimootoriga töötavad treipingid, siis lühenesid tööde valmistamisajad märgatavalt, mistõttu töö kiirus polnud enam käsitöölise hindamisel nii oluline. Ratasseppade endi sõnade kohaselt ei tähendanud mehhaniseerimine käsitöölise jaoks, kes oma materjali hästi tundis, kvaliteedi halvenemist – see tähendas ainult tööaja lühenemist. Ainus 20. sajandi uuendus, mida kõigi vanade võtetega kursis olevad ratassepad süüdistasid kvaliteedi halvenemises, oli metallist nõelte kasutuselevõtt rattapöidade kinnitamiseks, mille tulemusena rattapöiad lühenesid või rebenesid kergemini.

Seega ei tuleks tööriistu kirjeldades silmas pidada ainult nende hulka, jooniseid, fotosid ja omandamise viise. Kui uuritakse kadumise veerel olevat käsitööala, siis tuleks silmas pidada ka seda – kui omanik seda mäletab –, millal mingit tööriista viimati kasutati ja kas kasutus jäi unarusse mehhaniseerimise tõttu või sellepärast, et tegevusala muutumine tõi kaasa selle harvema kasutuse. Teine tähenduslikult oluline märk on see, kust ese välja otsitakse, kui nähtav see töökojas on: kas see on peidetud kuhugi nurka, ümbritsetud teistest

6 Rohkem selle teema kohta vt Cseh 2011.

esemetest, või peab seda pööningule otsima minema. Sageli tuleb spetsiaalselt küsida nende tööriistade kohta, mis kunagi olid selle käsitööala jaoks olulised, sest muidu ei teeks nende omanik neist üldse juttu ja on võimalik, et need leitakse üles alles pärast pikemat otsimist. Kuna tema seda tööriista enam oluliseks ei pea – ta pole ju seda kasutanud juba 30–40 aastat –, siis võib tal olla raske sellest rääkida. Sedalaadi uurimismaterjali töödeldes on ilmtingimata vajalik, et eseme info sisaldaks andmeid ka selle kohta, millal selle kasutamine lõppes, miks see lõppes ja kuhu tõstis omanik selle kohalt, kus ese algselt asus. Kui tööriista asemele tuli masin, siis kuidas on muutunud tööprotsess, milles see ese osales? Kui see oli algselt mitmeosaline tööriistakomplekt (nt peitlid, hõõvlid), siis kui palju esemeid komplekti kuulus ja kui paljud neist on endiselt alles? Mis sai kasutusest jäänud tööriistadest? Kui nood olid puust, siis kasutasid käsitöölised neid sageli kütteks, mõned metallist tööriistad müüdi aga maha. Muidugi tasuks üles märkida ka mahamüümise aeg, kuid varasemad omanikud mäletavad harva, millal see täpselt oli. Kui töökojas on masinaid, siis oleks oluline teada, millal need sinna ilmusid. Puutööga tegelenud käsitöölised on ostnud masinaid 1970. aastatest peale ja ka pärast seda, kui nad ratasepatööd enam ei teinud. Kuid käsitööala uurimise seisukohalt huvitavad meid ainult need masinad, mida nad kasutasid kuni selle ajani ja mis on olulised ratasepa toodangu valmistamise kontekstis, lühendades toodangu valmistamise aega ning muutes töövõtteid ja kvaliteeti. Me oleme teadlikud sellest, et käsitöölised ei suuda alati neile küsimustele selgeid ja täpseid vastuseid anda, aga tuleks siiski püüda saada võimalikult palju infot.

On tähelepanuväärne, et isegi kui käsitöölistel olid küsitlemise ajal oskused endiselt alles, olid nende tööriistakomplektid mittetäielikud. P. L.-il ja Sz. M.-il olid alles ainult mõned tööriistad; L. G.-l oli neid palju rohkem, sest tema kasutas neid aktiivselt puusepatöös, aga isegi tema tööriistaloend oli mittetäielik, või siis ei pidanud ta oluliseks kõiki oma peitleid ja hõõvleid välja tuua. 1950. aastatel ostsid ratasepad endale tööriistu vanadelt käsitööliselt või töökodadest, mõned valmistati ka ise (näiteks tislari tööpink üldisemalt). Pärast tegevusalast loobumist Sz. M. ja P. L. enamasti põletasid või müüsid tööriistad ja šabloonid, mida enam ei kasutatud, aastate jooksul tasapisi maha. 2007. aastal polnud neil peaaegu üldse mingeid tööriistu alles (Sz. M.-il 11 tükki, P. L.-il 3 tükki). L. G.-l oli lisaks 50–60 käsitööriistale olemas ka rattaraam (ratta paigaldamiseks), *servant* (kolmejalgne tugi tislari tööpingi kõrval), tislari tööpink, treipink, lintsaag ja mitmeid šabloone.

Kõige detailsema tööriistade kirjelduse sai P. B.-lt. Tema tööriistade seas oli ka selliseid, mida ta ei kasutanud või kasutas väga harva. Tänu tema täpsetele ja usaldusväärsetele säilinud mälestustele oli võimalik üles lugeda ja nimekirja kanda kõikvõimalikud tema töökojas leidunud tööriistad: seal oli kokku

Foto 3. L. G. töökoja sisevaade. *Fruzsina Csehi* foto.

98 käsitööriista, üks rattaraam, šabloonid (5 tk), treipink, tisleri tööpink, väiksemaid masinaid. Ta ei suutnud enam kusagilt leida puuduvaid šabloone, kuigi tema isa töökojas oli olnud umbes 100 „mudelit“. Ent selles töökojas ei valmistatud mitte ainult vankreid, vaid ka tõldu ja kaarikuid. Umbes 48% tööriistadest oli päästetud perekonna pärandist, 48% oli aastate jooksul töökoja sisustuse täienduseks ostetud ja ülejäänud oli ta kas ise valmistanud või ei mäletanud, kust oli need saanud.

Teatud sõnade kasutamine jutustuses paljastab samuti seda, milliseid tööriistu ratassepad enam oluliseks ei pidanud: „seda te ilmselt ei tunne, aga ega see polegi huvitav“, „ega sellest nagunii keegi ei hooli“. Seega need tööriistad, mida enam ei vajatud, olid need, mis olid kaotanud oma iseväärtuse, nagu näiteks šabloonid; või tööriistad, mille olid välja vahetanud masinad (peitlid, saed jne). Need tööriistad olid töökojast sõna otseses mõttes kadunud ja koos nendega olid lahkunud ka kogemused, oskused ja teadmised, mida nende kasutamiseks vajati: „tööprotsess, see oli juba käe sees ja ajus“. Masinad muudavad raiumise, tahumise ning õige suurusega vormi lõikamise töö palju kiiremaks. Sellele vaatamata, kui intervjuude ajal toodi välja mõni vana, veel alles olev tööriist, siis jutustamine ja teadmiste meenutamine suurendas selle tööriista väärtust. P. B. arvates oli täieliku tööriistakomplekti omamine väga prestiižne, isegi kui nende tööriistade praegune omanik neid ei kasutanud või kasutas väga harva. Kuna tema püüdis kollektsioonina kokku saada töökoja terviksisustust, siis oli ta ka valmis tööriistade kasutusest väga detailselt rääkima.

Kuigi P. B. ei tegutsenud sellel käsitöölal nii aktiivselt nagu teised kolm ratasseppa, rõhutas tema iseäranis käsitöölise ühiskondlikku positsiooni, ehkki see lugupidamine kuulus tema esivanematele ja mitte talle endale. Ta uskus, et ka tema väärrib sellist lugupidamist, ning rõhutas oma seost

Foto 4. P. B. töökoja sisevaade. Fruzsina Csehi foto.

ratasseppadega isegi pärast kogukonnas kõrgele positsioonile jõudmist. Seda hoiakut sümboliseeris tema väga hästi sisustatud ja korras töökoda, kus vanad, 100 ja 150 aasta vanused tööriistad seisid kõrvuti uute, hiljuti ostetud tööriistadega, mida kasutati harva.

P. B. juhtum oli välitööde käigus uurija jaoks väga valgustuslik kogemus. Mees, kes on uhke oma suguvõsa käsitööoskuste üle, ei ütle kunagi: „Ma olen professionaalne ratassepp.“ Vältides konkreetsete vastuste andmist minu praktilist tööd puudutavatele küsimustele (vankri mõõtmed, kiilude löömise viis, kasutatud puuliigid jne), rõhutas ta käsitöölise ühiskondlikku rolli ja positsiooni. Selline küsimustele vastamise viis räägib käsitöölisele juba osaks saanud kaotustest ja sellest, milliste käsitöö komponentide külge ta klammerdub, et säilitada oma identiteeti, mille ta päris oma suguvõsast.

Kokkuvõtteks

Loomulikult kogume mingit käsitööala uurides kõiki komponente: sotsiaalseid suhteid, oskusi, tööriistu ja tooteid. Ent uurides väljasuremise veerel olevat käsitööala, peame arvesse võtma ka seda, kui kiiresti ja millises järjekorras need komponendid ühe isiku elust või isegi ametialast kaovad. Teadmiste kadumise uurimine tõstatab uusi küsimusi kadumise uurimise metoodika kohta, aga ka mõnikord aktiivse ja elava käsitöölalaga võrreldes mittetäielike teadmiste kohta.

See, kuidas käsitööala praktiseerimine on kadunud, on iga meistri puhul erinev, sõltudes oludest, nende teadmiste tasemest ja kogukonnast, kus nad töötasid. Käsitööoskuste kadumise protsess sisaldab endas mitmesuguseid mälestusi ja kogemusi. Endist eluviisi tõlgendatakse muutunud elukorralduse raames ning tagasivaates määratlevad endised rataspepad oma käsitööala endist sotsiaalset prestiiži, olulisust ja sotsiaalsete suhete muutumist. Selle poolest kulub ühe käsitööala kadumiseks palju rohkem aega – 50–90 aastat – kui selle praktiseerimise kadumiseks.

Töökodade ja tööriistakomplektide ülevaatamise kaudu muutub rataspepa käsitööala hülgamine peaaegu käegakatsutavaks: kunagi nii vajalikud tööriistad ja šabloonid on mehhaniseeritud töökodadest tasapisi kadunud, asemele on tulnud masinad töökodades, mida endiselt kasutatakse. Ainsas töökojas, kus ma nägin peaaegu kõiki tööriistu, olid need kõik tegelikult osaks ekspositsiooniruumist. Isegi kui tööriistad ise olid kadunud, oli neil oluline roll mälestustes. Nende varasem kasutus sümboliseeris kompetentsi, „tõelist“ käsitööd, mille valmistamiseks masinaid veel ei kasutatud. Kaotuse, lakkamise, s.t muutuse uurimine juhib tähelepanu tõsiasjale, et rataspeppade tegevusala ajalugu sisaldab ka viimast kümnendit, mil käsitöölised kasutasid masinaid, seda enam, et osalt olid just tehnoloogilised uuendused need, mis tõid kaasa selle tegevusala kadumise. Seega, kui meie eesmärgiks on säilitada järeltulevatele põlvkondadele töökodade sisseseadet, peab see sisaldama ka masinaid, mis lisandusid töövahendite hulka juba enne 1970. aastaid.

Rääkides kaotuse defineerimisest, mainisime, et üks oluline osa protsessist on ka säilitamise soov – millegi meie jaoks olulise kadumise vältimisena või kaotatu osade alleshoidmisena esemete või jutustuste kujul. Kaotus peab vältimatult olema teadlik, aktiivne protsess, ning just jutustuste ja vaadeldud tegevuste kaudu oleme suutelised seda protsessi jälgima, kirjeldama kaotuse ulatust ja mõju ning tagajärgi nii informantidele kui ka nende keskkonnale, mis ongi sellise uurimistöö peamine eesmärk.⁷

Uurimistööd rahastas NRDI (National Research Development and Innovation Office), projekt number PD 128845 (PD1_18).

Artikli tõlkis Ehte Puhang.

7 Huvitava vastandpooluse sellele leiab Caitlin DeSilvey tööst, kes uuris kuude viisi mahajäetud talude esemeid ilma võimaluseta esitada nende endistele omanikele küsimusi nende asjade kasutuse kohta (DeSilvey 2006). Ta püüdis tabada mandumise protsessi ainult esemete kaudu. Uurides allakäiku mitteteadliku ja passiivse protsessina, esitas autor küsimusi, millele saab vastata ainult sellise analüütilise tööga, mis uurib kaotuse mõistet ja seda laadi uurimistöö eesmärki laiemas kontekstis.

Allikad

Bácskai, Vera 1989. Kézműves és társadalom [Käsítőöline ja ühiskond]. – *Kézművesipartörténeti Szimpózium*. Veszprém, 1988. november 15–16 [Käsítőöndusliku tootmise ajaloo konverents. Veszprém, 15.–16. november 1988]. Toim. Péter Nagybakay, Gábor Németh. Veszprém: MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, 9–13.

Bakó, Ferenc 1992. *Kézművesség egy alföldi faluban. Tiszaigaz 1949–1950* [Käsítőö ühes Ungari kesktasandiku külas. Tiszaigaz 1949–1950]. Eger: Heves Megyei Múzeumi Szervezet.

Bodgál, Ferenc 1962. Közösségi kovács a mezőkövesdi matyóknál [Kogukonna sepp Matyóde seas Mezőkövesdis]. – *Néprajzi Értesítő* XLV, 81–96.

Bodgál, Ferenc 1965. A miskolci kovács-kerékgyártó cég [Seppade-ratasseppade gild Miskolcis]. – *Herman Ottó Múzeum Évkönyve V*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 299–316.

Bodgál, Ferenc 1967. Az ároktövi kovácsok [Ároktő sepad]. – *Ethnographia* LXXVIII, 202–218.

Bodgál, Ferenc 1968. A kovácsmesterség kutatása [Uurides sepakunsti]. – *Herman Ottó Múzeum Évkönyve VII*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 157–170.

Cseh, Fruzsina 2011. A kerékgyártó mesterség eszközkészletének változása a 19–20. században [Ratasseppade tööriistakomplektide muutumine 19.–20. sajandil]. – *Ethno-lore* XXVIII. Toim. Ágota Ispán, Zoltán Magyar. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 149–179.

Cseh, Fruzsina 2014. *A kerékgyártó mesterség múltja Magyarországon* [Ungari ratasseppade ajalugu]. *Életmód és Tradíció* 13. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

DeSilvey, Caitlin 2006. Observed decay: Telling stories with mutable things. – *Journal of Material Culture* 11 (3), 318–388.

Dobos, Lajos 1976. A halmaji bognármesterség [Ratassepakunst Halmajis]. – *Foglalkozások és életmódok. Válogatott tanulmányok honismereti szakkörök és kutatók munkáiból* [Ametid ja elustiilid. Valitud uurimistööid kohaliku ajaloo uurimise kursustelt ja teadlastelt]. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai VII*. Toim. István Dobrossy. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 89–95.

Domonkos, Ottó 1991. A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában [Käsítőö roll küla materiaalse kultuuri kujundamisel]. – *Magyar Néprajz III: Kézművesség*. [Ungari etnograafia III: Käsítőö.] Toim. Ottó Domonkos, Péter Nagybakay. Budapest: Akadémiai Kiadó, 7–154.

Fejes, László 1976. Egy miskolci kádármester [Meister-püttsepp Miskolcist]. – *Foglalkozások és életmódok. Válogatott tanulmányok honismereti szakkörök és kutatók munkáiból* [Ametid ja elustiilid. Valitud uurimistööid kohaliku ajaloo uurimise kursustelt ja teadlastelt]. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum kiadványai VII*. Toim. István Dobrossy. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 113–119.

Frecskay, János 1912. *Mesterségek szótára* [Käsítőö sõnastik]. Budapest.

Gráfik, Imre 1985. *Kiháló mesterségek?* [Ohustatud käsítőöalad?]. *Kézműves füzetek* 3. Budapest KIOSZ.

Jávör, Kata 2000. Magyar paraszti erkölcs és magatartás [Ungari käsítőöliste moraal ja käitumine]. – *Magyar Néprajz VIII: Társadalom* [Ungari etnograafia VIII: Ühiskond]. Toim. Attila Paládi-Kovács. Budapest: Akadémiai Kiadó, 601–692.

Juhász, Antal 1991. Fafeldolgozás [Puidu tootmine]. – *Magyar Néprajz III: Kézművesség* [Ungari etnograafia III: Käsítőö]. Toim. Ottó Domonkos, Péter Nagybakay. Budapest: Akadémiai Kiadó, 412–463.

Juhász, Antal 2003. A kézművesek, kisiparosok a helyi társadalomban [Käsítőöliste staatus kohalikus kogukonnas]. – *Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából* [Rändamised – muuseumi pärand. Artiklid Sándor Bodó auks tema 60. juubeli puhul]. Toim. Gyula Viga, Szilvia Andrea Holló, Edit Cs. Schwalm, Sándor Bodó. Budapest: Archaeolingua, 39–57.

KSH 1972. *Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970. Állattenyésztés. Községsoros adatok. 1. Szarvasmarha; 2. Lóállomány* [Põllumajandusstatistika 1870–1970. Loomakasvatus. Kogukonna andmed. 1. Kariloomad; 2. Hobused]. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Madar P., Ilona 1982. Bognármesterség a Tiszazugban [Ratassepakunst Tiszazugis]. – *Kunszentmárton és a Tiszazug kisipara* [Väiketööstused Kunszentmártonis ja Tiszazugis]. Toim. Ibolya Bereczki, László Szabó. Szolnok: Damjanich János Múzeum, 442–488.

Mandelbaum, David G. 1982. Életrajzi tanulmány: Gandhi [Biograafiline uurimus: Gandhi]. – *Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában* [Biograafiline meetod, selle rakendused ja tulemused etnograafias ja antropolooias]. *Documentatio Ethnographica* 9. Toim. Imola Küllös. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 29–45.

Mesarič, Andreja, **Repič**, Jaka, **Bartulović**, Alenka (toim.) 2008. *Experiencing Diversity and Mutuality. Book of Abstracts*. 10th Biennial EASA Conference Ljubljana, 26–29 August, 2008. University of Ljubljana, Faculty of Arts.

Nagybákay, Péter, **Németh**, Gábor (toim.) 1988. *Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1988. nov. 15–16* [Käsitöö-tööstuse ajaloo konverents. Veszprém, 15.–16. november 1988]. Veszprém: MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága.

Niedermüller, Péter 1988. From the stories of life to the life history: Historic context, social processes and the biographical method. – *Life History as Cultural Construction/Performance*. Toim. Tamás Hofer, Péter Niedermüller. Budapest: Ethnographic Institute of the HAS, 451–473.

Paládi-Kovács, Attila 1984. Hagymányos közlekedés és szállítás [Traditsioonilised transpordiviisid]. – *Répáshuta. A Herman Ottó*

Múzeum Néprajzi Kiadványai XIII. Toim. József Szabadfalvi, Gyula Viga. Miskolc, 141–169.

Paládi-Kovács, Attila 2000. Kisiparosok [Käsitöölised]. – *Magyar Néprajz* VIII: *Társadalom*. Peatoim. Attila Paládi-Kovács. Budapest: Akadémiai Kiadó, 310–362.

Smuta, Lilla 1982. Adatok a Tiszazug kisiparának történetéhez (1945–1970) [Tiszazugi väiketööstuste ajalooline andmestik]. – *Kunszentmárton és a Tiszazug kisipara* [Väiketööstused Kunszentmártonis ja Tiszazugis]. Toim. Ibolya Bereczki, László Szabó. Szolnok: Damjanich János Múzeum, 97–138.

Szekeres, Gyula 1987. *Kerégyártó mesterség Hajdúböszörményben* [Ratasseppade käsitöö Hajdúböszörménys]. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

Takács, László (toim.) 2003. Válogatott források Tardona történetéhez (1240–1956) [Tardona ajaloo valitud allikad]. Tardona: Tardona Község Önkormányzat.

Tóth, Zoltán 1977. Schiszler Károly kádármester Szekszárdon. Egy kisvárosi mesterember gazdasági-társadalmi viszonyai a századfordulón [Meister-püttsepp Károly Schiszler Szekszárdist. Väikelinna käsitöölise sotsiaalsed ja majanduslikud suhted sajandivahetusel]. – *Agrártörténeti Szemle* XIX, 199–218.

Valuch, Tibor 2001. *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében* [Ungari sotsiaalajalugu 20. sajandi teisel poolel]. Budapest: Osiris.

Fruzsina Cseh (s 1980), PhD, on etnograaf ja kultuuriantropoloog. Ta töötab teadurina Ungari Teaduste Akadeemia humanitaarteaduste keskuse etnoloogia instituudis. Tema peamisteks uurimisvaldkondadeks on käsitöö, materiaalne rahvakunst, rahvakunsti rakendused ja moderniseerumine, transpordivahendite ajalugu.

A craft on the brink of extinction: The loss of the wheelwright's craft

Abstract

Taking into consideration the lives of the craftsmen, as influenced by the changing social and economic conditions and being aware of their memories, is beneficial not only for understanding the technical aspects of wheeler's craft but also for following the loss of workmanship in their biographies and attitude. During my fieldwork in the settlements of Northeastern and Eastern Hungary and Bácska (Serbia) between 2006 and 2011, I focused on former wheelwrights working in the handicraft industry.

Studying the loss of knowledge raises new questions regarding the research methodology of disappearing craft and sometimes incomplete knowledge, compared to an active and living craft. In narratives that are collected decades after the craft has disappeared, some aspects of it are emphasised, while other aspects are considered less significant by the wheelwrights. It depends on how the craftsmen's attitudes and values were influenced by their experiences in the past 30–40 years. In the analysis, the immediate surroundings that determine one's choices and means of adaptation have to be taken into account.

The process of losing craft incorporates different memories and experiences in the case of each individual master. The loss of memory takes much more time – fifty to ninety years – than the loss of practice. This process is worth following, as the ways the craftsmen have lost their knowledge also says a lot about wheeler craft, but also about the varied range of values and social relations of craftsmen.

L. G. and P. L. were born and lived in Bükk Mountains. Due to forest wood works, everybody knew the forest and the different species of trees well, and the carriage industry, as well as the growing mining industry later on, provided enough employment opportunities for those that did not specialise in agriculture or animal husbandry. When the demand for the wheelwrights' products decreased, they could find a job in mines, working parallel at home, too, using their original craft expertise. It was mainly the co-operative farms that offered employment opportunities for the wheelwright from Tiszaigar (Great Hungarian Plain) after the decline of the craft, as here beside industry, agriculture and animal husbandry were more significant than in the mountain regions. The fourth informant, P. B. was born in Törökszentmiklós (a town with ca 10,000 inhabitants) into a wheeler dynasty. However, he never practiced his profession actively. His family of wheelwrights had a significant past in the craft and consequently more properties and social fame. Since the other three wheelwrights came from peasant families and to them craftsmanship meant an advancement on social level, for P. B., the next step in the social hierarchy was the diploma.

P. B.'s high social status, which he achieved in the community through his political career, connects with the historic status of his family of handicraftsmen. Therefore, in this case, the prestige related to the profession is based not on the wheelwright's expertise as a craftsman but on the family's history and on his own political career.

The craftsmen who had once practiced their profession actively have not yet lost their knowledge; they have, however, lost some social relationships, and their roles in the community have also changed. The master—apprentice relationship disappeared, along with all the rules; there is no longer any respect for a good master or good apprentice, and the milieu in which the craftsmen identified themselves is nowhere to be found. Also gone is the craftsman—customer relationship, which consisted of deals, reliability, assistance to each other, and just a general knowledge of people. Although all of these were lost after the practice had been abandoned, the expertise will be lost much later than the values and social interactions that accompany it.

As the demand for wheelwrighting and several other crafts disappeared in the second half of the 20th century, the values created by small peasant communities and subscribed to by all honest craftsmen lost their validity under the new social and economical circumstances. These values were the prestige of craftsmanship, emphasised by the number of the apprentices and assistants, the independent workshop, the knowledge and the social roles.

The process of loss can be grasped also through still existing or incomplete sets of tools. The once-essential tools and models gradually disappeared from the mechanised workshops and were replaced by machines in workshops still in use. In the only workshop where I found almost every tool, all of them were in effect part of an exhibition space. Even if the tools disappear physically, they play an important role in recollections. Their former use symbolised the expertise, the „true“ craft that had not yet utilised machines. The examination of loss, cessation, i.e., change, draws our attention to the fact that the history of the wheelwrighting industry also includes the last decade when craftsmen used machines, and all the more so since, technical innovations were partly what led to the loss of the craft.

Keywords: wheelwright, loss, craftsmanship, skill, toolset, social relationships, biography study

Ajaloolise puupaadikultuuri pärandiväärtusest Lahemaa paadiehituse ja viislaiu näitel

Ave Paulus, Aleksei Kelli, Anti Kreem

Resümee

Nõukogude periood on laias laastus hävitanud Eesti rannakülade puupaadikultuuri. Traditsioonilise rannakalanduse ja merekultuuri keskset pärandit – puust paate – enam naljalt vee peal liikumas ei näe. Artikli autorid avavad puupaadikultuuri olemuse, näitlikustavad traditsiooni katkestust uni-kaalse viislaid-tüüpi paadi ehitustraditsiooni näitel, pakuvad õiguslikke lahendusi, et aidata kaasa hapra puupaadikultuuri taaselavnemisele. Eesti Meresõiduohutuse seadus defineerib „ajaloolise laeva“ koopia mõiste kaudu. Autorid leiavad, et kohasem oleks seda teha „traditsioonilise tüübi näitena“. See võimaldaks paremini rakendada nii pärandi- kui intellektuaalse omandi kaitset ja edendada paadikultuuri. Traditsioonilise puupaadiehituse käsitlemine intellektuaalse omandi kontekstis aitab samuti kaasa selle traditsiooni säilimisele. Artikli autorid on seisukohal, et paadiehitustraditsiooni vaatlemine kultuuripärandi kaitse paradigmas loob eeldused selle edendamiseks viisil, mis võimaldab hoida nii traditsiooni autentsust kui uusloomingut.

Võtmesõnad: puupaat, viislaid, kultuuripärand, pärandiväärtus

Sissejuhatus

Lahemaa piirkond on olnud tähtsamaid ajaloolisi purjelaevanduse keskusi Eestis. Siin on ehitatud ligi 50 puust purjelaeva (Õun 2019), koolitatud sadu kapteneid ja tüürimehi, iga poisike on kandnud merekultuuri. Igas rannakülas oli oma paadimeister, Lahemaa lähed valendasid purjedest. Merekultuuri traditsioonid katkestati järsult okupatsiooniajal.

Gea Reimani aastal 1948 Lahemaa kandis läbi viidud välitööde materjalid kirjeldavad traagilist puupaadikultuuri lõpu hetke ajaloos: „Üle elatud sõdade ajal on palju, just vanemaid paate hävitatud, ja ka nüüd on piirivalve nõudel enamik paatidest hävitatud. Uusi purjepaate aga juurde ei tehta, sest kui uusi

Foto 1. Vainupea. Richard Sagritsa maal, 1947. RM _ 6343 K 338:20; Virumaa Muuseumid SA.

vaja on, muretsetakse mootorpaat. Samuti on väheseks jäänud paadimeistrite arv. Nii ei näinud ma oma teekonnal ühtki ehitatavat paati. Väheste praegu veel elavate paadimeistrite tööriistad on laiali pillutatud, kadunud ja hävinud, sest meistrid ei ole enam aastaid töötanud, ja nagu mitmed neist ütlesid, ei hakkagi enam uusi paate tegema.“ (Reiman 1948: 569–570.)

Nõukogude periood on laias laastus hävitanud Eesti rannakülade puupaadikultuuri, säilinud on vaid üksikud kuurides peidus olevad traditsioonilised alused. Vähesel määral ehitatakse neid ka tänapäeval juurde, aga oskusi napib ning nõudlust pole, mistõttu järjepidevus on katkenud. Traditsioonilise rannakalanduse ja merekultuuri keskset pärandit – puust paate – enam naljalt vee peal liikumas ei näe.

Artikli autorid avavad puupaadikultuuri olemuse, näitlikustavad traditsiooni katkestust unikaalse viislaid-tüüpi paadi ehitustraditsiooni näitel, pakuvad õiguslikke lahendusi, et aidata kaasa hapra puupaadikultuuri taaselavnemisele. Artikli autorid on seisukohal, et paadiehitustraditsiooni vaatlemine kultuuripärandi kaitse paradigmas loob eeldused selle edendamiseks viisil, mis võimaldab hoida nii traditsiooni autentsust kui uusloomingut.

Defineerime ajaloolise puupaadi ehitustraditsiooni olemuse tema pärandiväärtuste kaudu, toetudes päranditeooria aluspõhimõtetele, pärandi- ja intellektuaalse omandi kaitse õiguslikule raamistikule. Ajaloolist paadikultuuri

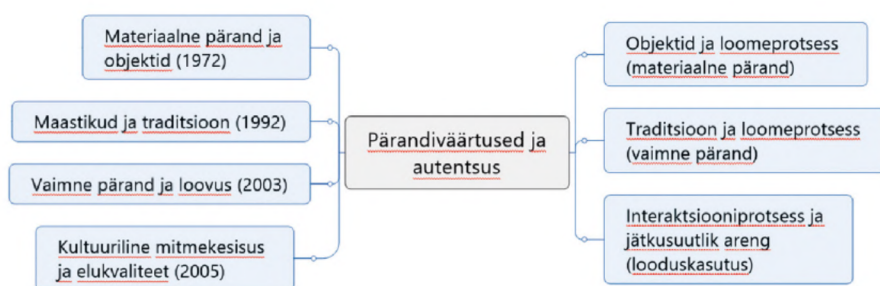

Foto 2. Kalurid Kolga-Aabla rannal. Lahemaa rahvusparki arhiiv. Foto Eino Sandströmi fotokogust.

vaadeldakse tema autentsuse võtmes, analüüsi aluseks paat kui pärandiobjekt ning paadiehitus kui looming ja traditsioon. Analüüsi ilmestavaks näitematerjaliks on Lahemaa unikaalne viislaid-tüüpi paat, selle ehitustraditsioon ja kultuurikatkestus. Artikli väljundiks on paadiehituse traditsiooni defineerimine pärandikaitse võtmes ja esialgse intellektuaalse omandi strateegia kaardistamine, et tagada paadiehituse traditsiooni säilimine. Artikli kokkuvõttes esitakse konkreetsed valdkonnaga seonduvad järeldused ja ettepanekud.

Pärandikultuuri ja puupaadiehituse temaatika interdistsiplinaarsel käsitlusel tugineb oma eelnevale teoreetilisele ja praktilisele kogemusele kultuuripärandi, ajalooliste puupaatide ehituse ja õigusteaduse valdkonnas (vt Paulus 2017b; Paulus 2017c; Kreem 2017; Paulus 2017a). Siinses käsitluses arendame edasi oma varasemat uurimistööd ja lisame uusi aspekte, nagu õiguslik analüüs. Allikmaterjalide hulgas on käsikirjalisi materjale ja seni avaldamata andmeid viislaiust (sh käsikirjad, fotod, tehnilised joonised).

Olukorra terviklikumaks kaardistamiseks suhtlesime mitmete Eesti puupaadimeistritega selgitamaks, miks nad uuritavas valdkonnas tegutsevad. Põhitähelepanu all olid paadiehitusega seonduvad traditsioonid ning väärtused, haldusõiguslikud regulatsioonid ja intellektuaalse omandi instrumentide kasutamine puupaadi ehitustraditsiooni kontekstis. Intervjuueeritavate ärihuvi- ja isikuandmete kaitseks esitatakse tulemused üldistusena konkreetseid isikuid identifitseerimata. Võimalik tundlik info jääb autorite teada.

Joonis 1. Pärandiväärtused. Ave Pauluse joonis.

Kultuuripärandi kaitse rahvusvaheline õigusruum

Rahvusvahelises õigusruumis on läbi aastakümnete oluliselt avardunud kultuuripärandi mõiste ja objekt, sellega seotud subjektide ring ning kaitsetegevuse sisu. Vaadeldes poolsajandi perspektiivi Ühinenud Rahvaste Hariduse, Teaduse ja Kultuuri Organisatsiooni (edaspidi UNESCO) maailmapärandi konventsioonides, Rahvusvahelise Looduskaitseliidu (edaspidi IUCN) ning muinsuskaitse ekspertorganisatsiooni (edaspidi ICOMOS) juhendmaterjalides ja hartades, võib kokkuvõtlikult välja joonistada mitmed olulised paradigmuutused rahvusvahelises kultuuripärandi kaitstes. Pärand avardus säilitatavast objektist säilitatavaks kompleksiks, siis säilitatavaks keskkonnaks koos seda ülalhoidvate protsesside, teadmiste ning tavadega, lõpuks lisandus kogukond kui väärtuse ja kultuuriruumi kandja ja pärandi keskne element.

1964. aasta ICOMOSi Veneetsia hartaga (*Venice charter*) defineeriti kultuuripärandi, eelkõige ehituspärandi näitel autentsuse mõiste ja materiaalse pärandi kaitse printsiibid. 1972. aastal UNESCO ülemaailmse kultuuri- ja looduspärandi kaitse konventsiooniga määratleti kultuuripärandi kaitse põhimõtted, mis lähtusid eelkõige objektidest ja kompleksidest.¹ Kultuurimaastike kategooria täpsustati UNESCOs 1992. aastal (*Revision of the Operational Guidelines*) ning IUCNis 1994. aastal (*IUCN Guidelines* 1994). Definiitsiooni lisandusid maastikud ja mentaliteet. Märgineline tähtsus pärandikaitse paradigma muutuses on ICOMOSi 1994 Nara dokumendil autentsusest (*Nara*

1 Nimetatud konventsioon määratleb kultuuripärandit järgmiselt: „Käesolevas konventsioonis mõistetakse kultuuripärandi all: mälestisi: arhitektuuri-, monumentaalkultuuri ja maalikunsti teoseid, arheoloogilist laadi elemente või struktuure, raidkirju, koobaselamuid ja elementide grupe, millel on väljapaistev üldine väärtus ajaloo, kunsti või teaduse seisukohast; ansambleid: isoleeritud või ühendatud ehitiste grupe, mille arhitektuur, terviklikkus või seos maastikuga omab väljapaistvat üldist väärtust ajaloo, kunsti või teaduse seisukohast; vaatamisväärsusi: paikkondi: inimkäte loomingut või inimese ja looduse ühisloomingut, samuti alasid, kaasa arvatud arheoloogilised vaatamisväärsused, millel on väljapaistev üldine väärtus ajaloo, esteetika, etnoloogia või antropoloogia seisukohast“ (Art 1).

Document on Authenticity, 1994). See räägib, et autentne on ka traditsioon, kaitsta tuleb traditsiooni ja loomingut samavõrd kui ajaloolist materiaalsset substantsi. Euroopa Nõukogu Firenze maastikukonventsioon (2000) ja ICOMOSi Firenze harta (*Florence charter*, 2014) keskenduvad maastikele kui kultuurilistele tervikutele. ICOMOSi pärandipaikade (*ICOMOS Charter of Cultural Places* 2008) ning kultuuriradade hartad (*ICOMOS Charter of Cultural Routes* 2008) ühendavad pärandi materiaalse ning vaimse mõõtme.

UNESCO 2003. aasta vaimse pärandi kaitse konventsioon toetub juba otseselt kogukondade kultuurilistele õigustele, defineerib vaimset pärandit just läbi traditsiooni ja seda kandva kogukonna.²

2005. aastal võeti vastu kaks kogukonnakesksest kultuuripoliitikast kantud dokumenti. UNESCO kultuuri väljendusvormide mitmekesisuse kaitse konventsioon ei kasuta kultuuripärandi mõistet, kaitstavad on kultuurilised väljendusvormid – üksikisikute, rühmade ja ühiskondade loovuse väljendusvormid, millel on kultuuriline sisu.³ Euroopa nõukogu raamkonventsioon kultuuripärandi väärtustest ühiskonnas (Faro konventsioon) keskendub juba kultuuripärandile kui väärtusele inimese ning sootsiumi identiteedi kandjana, demokraatliku ja rahumeelse inimühiskonna loomisel ning kultuuride mitmekesisuse jätkusuutlikkus arengus. Faro konventsioon määratleb artiklis 2 kultuuripärandi just pärandikogukonna väärtuse ja ressursina, mida peabki edasi kandma ja arendama.

Eesti on enamiku pärandikaitse rahvusvahelisi konventsioone ratifitseeritud, Faro konventsioon on ratifitseerimisel. Kultuuripärandi kaitse teostub nii looduskaitstes kui muinsuskaitstes materiaalse pärandi ning kultuurimaastike puhul efektiivselt ning kooskõlas rahvusvaheliste normidega. Vaimse pärandi, kultuuritraditsiooni ja kogukonna kaitse käsitus riiklikes pärandikaitse dokumentides hõlmab peamiselt populariseerivaid meetmeid.

2 Vaimse kultuuripärandi kaitse konventsioon määratleb vaimset pärandit järgmiselt: „Vaimne kultuuripärand – tavad, esitus- ja väljendusvormid, teadmised, oskused ja nendega seotud tööriistad, esemed, artefaktid ja kultuuriruumid, mida kogukonnad, rühmad ja mõnel juhul üksikisikud tunnustavad oma kultuuripärandi osana. Vaimset kultuuripärandit, mida antakse edasi põlvkonnalt põlvkonnale, loovad kogukonnad ja rühmad pidevalt uuesti, mõjutatuna oma keskkonnast, loodusest ja ajaloost, vaimne kultuuripärand annab neile identiteedi ja järjepidevuse tunde ning edendab seeläbi ka kultuurilist mitmekesisust ja inimeste loometegevust. Konventsiooni kohaldamisel arvestatakse ainult sellise vaimse kultuuripärandiga, mis on k ooskõlas inimõigusi käsitlevate rahvusvaheliste dokumentidega, kogukondade, rühmade ja üksikisikute vastastikuse austuse nõuetega ja säästva arengu nõuetega“ (Art 2 (1)).

3 Kultuuri väljendusvormide mitmekesisuse kaitse konventsioon Art 4 p 3: Kultuuri väljendusvormid – üksikisikute, rühmade ja ühiskondade loovuse väljendusvormid, millel on kultuuriline sisu. Art 4 p 2: Kultuuriline sisu – sümbolne tähendus, kunstiline mõõde ja kultuuriväärtused, mis tulenevad kultuuri eripärast või väljendavad seda. Art 4 p 7: Kaitse – meetmete võtmine kultuuri väljendusvormide mitmekesisuse säilitamiseks, kaitsmiseks ja väärtustamiseks.

Puupaadikultuuri eelkõige materiaalseid, aga ka vaimseid aspekte on võimalik kaitsta kultuuripärandina muinsuskaitseseaduse ja looduskaitseseaduse alusel. Muinsuskaitse seaduse (MuKS) kontekstis kujutab ajalooline puupaat endast nii ainelist⁴ kui ka vaimset⁵ kultuuripärandit. Konkreetne ajalooline paat võib olla kaitstav ka mälestisena. UNESCO materiaalse pärandina saab teda kaitsta MuKS,⁶ UNESCO vaimse pärandi kaitse objekte MuKS ei käsitle.

Looduskaitseseadus (LKS) käsitleb kultuuripärandi kaitset iseseisva eesmärgina meie rahvusparkide puhul.⁷ Rahvusparkide kaitse-eeskirjad täpsustavad kaitseväärtused. Näiteks Lahemaa rahvusparki kaitse-eesmärkide seas on kultuuripärand (nii vaimne kui materiaalne), traditsiooniline rannakalandus ja rahvakultuur (Lahemaa rahvusparki kaitse-eeskiri; Lahemaa rahvusparki kaitsekorralduskava 2016–2025).⁸ Paadiehitustraditsioon ja sellega seotud elulaad on osa rahvusparki kaitseväärtustest.

Väärtuslikud ajaloolised puupaadid ja -laevad ning nende ehitamise traditsioon tervikuna on osa kultuuripärandist, millele saab rakendada nii populariseerivaid meetmeid kui tingimusi konkreetsete paatide ja konkreetse traditsiooni säilimiseks. Sisuliselt tunnustavad nii rahvusvahelised kui Eesti õigusaktid kultuuripärandit kui pärandikandjate pärandiprotsessi ja tulemust.

- 4 Aineeline kultuuripärand on inimtekkelised või inimese ja looduse koosmõjul tekkinud esemed ja keskkonnad, millel on ajalooline, arheoloogiline, kultuuriline või esteetiline väärtus (MuKS § 4 (1)). Ainelise kultuuripärandi kaitse hõlmab kultuuriväärtusega asjade ja maa-alade väljaselgitamist, uurimist ja dokumenteerimist, populariseerimist, mälestiseks, muinsuskaitsealaks või arheoloogiliseks leiukohaks tunnistamist ning nendega seotud tegevuste reguleerimist (MuKS § 4 (2)).
- 5 Vaimne kultuuripärand on põlvest põlve edasi antavad tavad, esitus- ja väljendusvormid, teadmised, oskused ning nendega seotud tööriistad, esemed, artefaktid ja kultuuriruumid, mida kogukonnad, rühmad ja mõnel juhul üksikisikud tunnustavad oma kultuuripärandi osana ning hoiavad elavas ja loovas kasutuses (MuKS § 5 (1)). Vaimse kultuuripärandi kaitse tähendab tingimuste loomist vaimse kultuuripärandi elujõulisuse tagamiseks. See hõlmab muu hulgas vaimse kultuuripärandi väljaselgitamist, uurimist, dokumenteerimist ja populariseerimist (MuKS § 5 (1)).
- 6 Maailmapärandi objekt on mälestis või muinsuskaitseala, mis on arvatud Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Hariduse, Teaduse ja Kultuuri Organisatsiooni ülemaailmse kultuuri- ja looduspärandi kaitse konventsiooni artikli 11 lõike 2 alusel koostatud maailmapärandi nimekirja. (MuKS § 13).
- 7 Rahvuspark on kaitseala looduse, maastike, kultuuripärandi ning tasakaalustatud keskkonnakasutuse säilitamiseks, kaitsmiseks, taastamiseks, uurimiseks ja tutvustamiseks (LKS § 26 (1)).
- 8 Lahemaa rahvusparki kaitse-eesmärk on kaitsta Põhja-Eestile iseloomulikke loodust ja kultuuripärandit, sealhulgas maastikuilm, pinnavorme, kaitsealuseid liike ja nende elupaiku, loodust ja pärandikultuurimaastikke, maastiku üksikelemente, põllumajanduslikku maakasutust ja traditsioonilist rannakalandust, tasakaalustatud keskkonnakasutust, piirkonnale iseloomulikke asustusstruktuuri, taluarhitektuuri ning rahvakultuuri, tagades nende säilimise, taastamise, uurimise ja tutvustamise (LKE § 1 (1)).

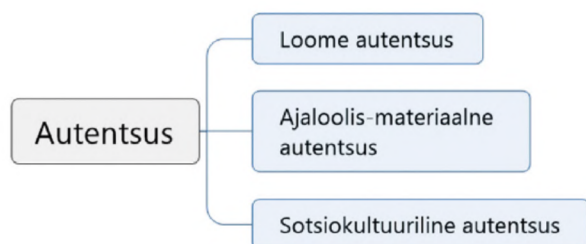
Autentsus ja koopiad

Traditsiooni jätkamine tähendab nii loomingut kui variatsioone. Pärandikaitse keskne mõiste on autentsus ja selle säilitamine. Rahvusvahelise pärandiorganisatsiooni ICOMOS Veneetsia Harta (1964) ning Nara dokument autentsusest (1994) sisustavad autentsuse mõiste nii rahvusvahelises kui Eesti pärandikaitse õigusruumis. Kõige väärtuslikumad on autentsed ehk algupärased objektid ja materjalid, alates Nara dokumendist ka tehnoloogiad ja traditsiooni jätkamine. Otsesed koopiad kui ajaloo võltsingud on taunitavad.

Mälestiste käsitlemisel on Veneetsia harta üks olulisemaid dokumente. Tollal ilmunud Cesare Brandi restaureerimisteooria (vt Brandi 1963) valguses rõhutati tugevalt vajadust austada ajaloolist autentsust ja iga kultuuripärandi paiga spetsiifilisust. Veneetsia harta on üsna konkreetne ja universaalne oma nõuetes pärandile ning selle hoidmisele: „Mälestiste konserveerimise ja restaureerimise mõte on hoida neid kunstiteoste ja ajaloolise jäljena“ (Art 3). „Mälestiste konserveerimise peamiseks ülesandeks on nende säilitamine“ (Art 4). „Restaureerimise eesmärk on säilitada ja tuua välja pärandi ajalooline ja esteetiline väärtus, austades algseid materjale ja dokumente. Restaureerimine peab lõppema seal, kus algab hüpotees. Lisatavad detailid peavad eristuma ja kandma kaasaegset iseloomu. Taastatud osad peavad mälestisega harmooniliselt sobima, aga originaalist erinema. Igasugune tegevus mälestisel peab olema teaduslikult põhjendatud ja dokumenteeritud“ (Art 9). Veneetsia harta küll deklareerib, et väärtuslik on traditsioonide kestmine läbi inim põlvkondade, on aga tugevalt objekti ajaloolise autentse kehendi säilitamise poole kaldu ning sisuliselt eitab objekti kui traditsioonide kandja väärtust. Samuti taunib ta otsesõnu koopiaid. Alates Veneetsia harta vastuvõtmisest 1964. aastal kuni Nara dokumendini 1994. aastal on rõhutatud originaali tähtsust ning üheselt välistatud rekonstruktsioonid ja koopiad kui ajaloo võltsingud ja autentsuse vastandid. Rekonstruktsioonid on võimalikud vaid erandjuhul.

ICOMOSi Nara dokument autentsusest toob pärandi ja väärtuse diskursusesse ka vaimse pärandi, traditsiooni ning kultuurikogukonna kui pärandi edendaja mõõtmel: „kõik kultuurid ja ühiskonnad rajanevad pärandile kui teatud vaimse ja materiaalse pärandi vormidele ja väljendusviisidele, neid tuleb austada“ (Art 7); „kultuuripärandi kestmine ja edenemine on eelkõige kultuuripärandi loonud kultuurikogukonna vastutus“ (Art 8). Nara dokument sätestab, et autentsus- ja väärtushinnangud on kultuurikonteksti-spetsiifilised (Art 11). Autentsus võib olla määratud vormi ja kujunduse, materjalide ja aine, kasutuse ja funktsiooni, traditsioonide ja tehnikate, asukoha, vaimsuse ja tundmuse kaudu (Art 13) Sisuliselt on materiaalne substantis lahutamatu seotud temaga seotud teadmiste ja oskuste, vaimse pärandiga. Kõike seda tuleb arvesse võtta kultuuripärandi erilisi kunstilisi, ajaloolisi, ühiskondlikke ja

teaduslikke mõõtmeid defineerides. Konserveerimise mõistesse on hõlmatud kõik tegevused, mis seotud uurimise, kaitse, restaureerimise ja värskendamisega. Autentsuse väljendusvormid on kokku võetud kõrvaloleval joonisel.

Joonis 2. Autentsuse väljendusvormid.
Ave Pauluse joonis.

Pärandikaitse on läbi aastakümnete tegelenud peamiselt ajaloomateriaalse autentsuse kaitsetegevustega. Oluline on materiaalse ajaloolise pärandi substantis, ajaloolised kihid, materjalid, mis räägivad traditsioonidest ja tehnikatest. Paadiehituse puhul räägime ajaloolise paadi kehast ja detailidest. Loomes autentsuse puhul räägime loomeprotsessi ja kunstiteose materiaalse väljundi olemuslikust ühtsusest – iga valminud paadi ja laeva kui iseseisva teose väärtusest, seda ka traditsiooni kandjana. Sotsiokultuurilise autentsuse puhul on oluline kultuuritraditsiooni jätkumine. Tähtis on nii elementide kui nende suhete, nii seisundi kui protsessi säilimine. Oluline on määrata konkreetsed iseloomulikud elemendid, mille säilitamine tagab traditsiooni säilimise. Konkreetne traditsiooniline paat või laev kannab endas paadiehitustraditsiooni esindamise ja edasikandmise väärtust, oluline on konkreetsete paadi- ja laevatuüpide tunnusjoonte säilimine, teiselt poolt traditsiooni arenemine ja loomeprotsess.

Kokkuvõtteks näeme, et pärandikaitse alases mõtlemises taunitakse koopia mõistet ehk „ajaloo taasloomist“. Mälestise puhul, mida me teatud traditsioonide esindajatena hoiame, on küll hävimise puhul ajaloolise terviku tagamiseks ja traditsioonide säilitamiseks võimalik luua rekonstruktsioon või asendus, aga see peaks olema originaalist teatud parameetrite poolest eristuv.

Paadiehitustraditsioonist

Kultuuripärand kui kultuuritraditsiooni jätkamine on vastavalt Nara dokumendile iseseisvalt pärandiväärtuslik. Teatud tüüpi näited ja teised traditsioonilistes tehnikates loodud objektid on traditsioonide ja käsitööoskuste säilitajana ja edasikandjana olulised ning iseväärtuslikud. Igasuguse kultuuritraditsiooni, sealhulgas puupaadikultuuri olemuses on ennat taastada ja muuta. Puupaaditraditsioon ei saa muul viisil jätkuda kui uusi tüüpe kohaseid ja samal ajal varieeruvaid puupaate tehes. Vanade aeg saab otsa ning parimal juhul muutuvad nad konserveeritud museaalideks või pidulikuks rannalõkkeks.

Ilma paadiehitustraditsioonide jätkamiseta ning käsitöölise ehituskunsti valdamiseta pole võimalik puupaatide kultuuripärandi säilitamine. Uued paadid vanas traditsioonis, meistri käe märk küljes, on ainuvõimalik

Foto 3. Gokstadi viikingilaev, ca 890, Oslo Viikingilaevamuuseumis. Ave Pauluse foto.

lahendus. Nad ei tohiks ega saagi olla täpsed koopiad, see tähendaks ju traditsiooni hangumist ning oleks vastuolus pärandikaitse põhimõtetega ajaloo võltsimise vältimisest.

Teine lugu on ajalooliste autentsete paatidega. Kui paat on küll halvas olukorras, kuid autentsena alles, on võimalikud sisuliselt kolm varianti: 1) konserveerida museaalina; 2) püüda restaureerida kasutuskõlblikuks, 3) säilitada materjal. Ka kasutuskõlblike koopiate tegemine (eriti viikingilaevade puhul) on suhteliselt levinud praktika.

Paadi kasutuskõlblikuks restaureerimine on kõige aja- ja ressursimahukam ettevõtmine, kuna lisaks silmailule peab tulemus ka tormis vastu pidama. Näiteks kahvelkuunari Hoppet (1926) restaureerimisel tehtud töö ja tulemus on kooskõlas nii Veneetsia harta kui Nara dokumendiga.

Foto 4. Kahemastiline kaljas HiiuIngel 2018. aastal. Ave Pauluse foto.

Joonis 3. Virve küla paat. Vello Mässi joonis.

Kõige levinum on väärtuslike ajalooliste paatide ja laevade konserveerimine museaalina. See tegevus peab olema otseselt kooskõlas Veneetsia harta ideede ja põhimõtetega. Näiteks Virve külast Kuusalu vallast on leitud paat, mille vanus ja lugu on senini teadmata. See muistne puupaat on Lahemaa puupaaditraditsioonide esimene käegakatsutav esindaja. Leid on eksponeeritud Eesti Rahva Muuseumis Tartus.

Paadiehituskultuuri kestmiseks on tähtsad nii ajaloolised paadid ise kui paadiehitustraditsioon ja loomingu iga uue paadi tegemisel. Enamik viimastel aastakümnetel tehtud ajaloolistest puust laevadest ja puupaatidest kannab eelkõige traditsiooni edendamise ideed. Laevad ja paadid on teatud paaditüübi või laevatüübi näited ja edasiarendused, alates viikingilaevadest ning lõpetades kaljastega. See on kooskõlas pärandi kui traditsiooni ja protsessi autentsuse printsiipidega, pärandi kui „üksikisikute, rühmade ja ühiskondade loovuse väljendusvormidega“ (Art 4 p 3, UNESCO 2005).

Paadiehitus ja meresõiduohutus

Meie õigusruum peab looma ajalooliste puupaatide ja -laevade ehitamise traditsiooni säilitamiseks sobivad tingimused. Eelkõige on oluline nüüdisaegsete ja ajalooliste paatide ja laevade erinev kohtlemine tehniliste nõuete osas. Siinkohal kasutatakse meie seadusruumis pärandikaitse paradigmat erinevat keelekasutust, mis ühelt poolt täidab oma eesmärgi – võimaldada sellel merekultuuri liigil edasi kesta, teisalt mõjub oma koopianõudega ning primitiivse paadiklassiga kummastavalt. Meresõiduohutuse seadus (MSOS), mille eesmärgiks on veesõidukite kasutamise ohutuse tagamine (§ 1), näeb ette erisuse seoses ajaloolise pärandi kaitsega. Nimelt sätestab meresõiduohutuse seadus: „Ajaloolise laeva tehnilisel ülevaatusel võib Veeteede Amet teha mõõndusi, kui on tagatud laeva ohutus“ (§ 13 (1)). Sisuliselt tähendab see seda, et ajaloolised laevad ei pea tehniliselt vastama sama rangetele nõuetele kui teised. Siinkohal kerkib küsimus, mida mõista „ajaloolise laeva“ all. Meresõiduohutuse seadus määratleb ajaloolist laeva järgmiselt: „laev, mille vanus ületab reisilaeval 35 aastat ja muul laeval 40 aastat ning millel ei ole tehtud olulisi ümberehitusi ja millel valdavalt on säilitatud ehitusaegsed

materjalid, või sellise laeva või laevatüübi koopia, mille ehitamisel on kasutatud originaaliga sarnaseid ehitusmaterjale“ (§ 2 punkt 25).

Ajaloolise laeva mõistet ei olnud meresõiduohutuse seaduse esmaversioonis (vastu võetud 12.12.2001). See lisandus meresõiduohutuse seaduse ja sellega seonduvate seaduste muutmise seadusse (vastu võetud 8.12.2010). Nimetatud seaduse seletuskirjas on öeldud, et meresõiduohutuse seadust täiendatakse eesmärgiga luua võimalus „käsitada ajaloolise laevana muuhulgas laevatüübi koopiat, mille ehitamisel on kasutatud originaaliga sarnaseid ehitusmaterjale. Täiendus tehakse, kuna vanade laevade puhul ei ole alati võimalik kindlaks teha konkreetset laeva. Samuti jäetakse välja tingimus, mille kohaselt väljaspool kohaliku rannasõidu piirkonda ei käsitata ajaloolise laevana laeva, mis tegeleb oma põhitegevusega. Ajaloolise laeva nõuete kohaldamine peaks olema ühtne ja laienema ka kohalikus rannasõidus sõitvale laevale“ (2010: 3).

Meresõiduohutuse seadus näeb ka ette, et väikelaevana ei käsitata muuhulgas „primitiivse konstruktsiooniga veesõidukit (näiteks ruhi, ruup, süst, kanuu, vesijalggratas ja muu selline) ning erikonstruktsiooniga veesõidukit“ (§ 2 punkt 3). See tähendab, et neile ei rakendu kõik nõuded.

Sisuliselt võimaldab seadusruum erisust traditsioonilistele puust paatidele ja laevadele. Paraku aga peab erisuse saamiseks paat olema kas mõne konkreetse laeva või konkreetse laevatüübi koopia. Leiame, et kohasem oleks sõnastus „paat ja laev kui käsitööline looming teatud kultuuritraditsioonis teatud traditsioonilise tüübi näitena“. See võimaldaks paremini rakendada nii pärandi- kui intellektuaalse omandi kaitset ja edendada paadikultuuri. Meresõiduohutuse seaduse kohane ajaloolise laeva autentse detailitäpse koopia valmistamine on reaalses praktikas suhteliselt marginaalne nähtus. Puupaadi- ja puulaevaehtus opereerib pigem traditsiooniliste paadi- ja laevatüüpide, analoogiate ning unikaalse loominguga. Just puulaevade ja puupaatide käsitööline aspekt võimaldabki unikaalset loomingut traditsiooni raames, mis oleks ka nende aluste parim müügiargument meie plastikust standardmaailmas.

Ajalooline puupaadiehitus intellektuaalse omandina

Rahvusvaheliselt määratletakse intellektuaalset omandit (edaspidi IO) õigus-tena, mis tulenevad intellektuaalsest tegevusest tööstuse, teaduse, kirjanduse ja kunsti alal (WIPO asutamise konventsioon, art 2). Selle eesmärgiks on kaitsta loojat ja tema loomingut. IO on oma olemuselt negatiivne ehk välistav õigus. Selle omaja saab välistada temale kuuluva IO kasutamise kolmandate isikute poolt. Intellektuaalomandi õiguste kaubandusaspektide lepinguga on rahvusvaheliselt lepitud kokku intellektuaalse omandi jõustamise miinimumstandardites (täiendavalt vt Correa 2007). Selguse huvides tuleb rõhutada, et intellektuaalne omand on üksnes tööriist mingi eesmärgi saavutamiseks. See annab

õigusliku kontrolli teatud info (teadmuse) üle. See, kuidas ja mis eesmärkidel seda kontrolli rakendatakse, on õiguste omaja otsustada. Intellektuaalset omandit saab kasutada ka suurema avatuse ja tegevusvabaduse tagamiseks.

Intellektuaalse omandi üheks tunnuseks on selle kaitsetähtaja piiratus.⁹ See tähendab, et õigused loometöö resultaatidele kehtivad kindla tähtaja ning selle möödumisel võib igaüks intellektuaalse omandi objekti vabalt kasutada.¹⁰ IO süsteemi eesmärgiks on tasakaalu loomine looja tasustamise (välistavate õiguste andmine tema loomingule) ja avaliku huvi vahel, et tagada ühiskonna juurdepääsu loomingule (õiguste ajaline piiramine). IO on üheks mehhanismiks kultuuripärandi tekke soodustamiseks (motiveerib loojat), kuid konkreetse kultuuripärandi looja (autor, leiutaja) õiguste kaitsmisel IO-ga peab arvestama selle ajaliste piirangutega. Selles osas erineb intellektuaalse omandi kaitse kultuuripärandi kaitsest, mis ei ole konkreetse tähtajaga piiratud.

Asjakohaste intellektuaalse omandi instrumentidena ajaloolise puupaadi ja selle ehitustraditsiooni kaitsmisel võib nimetada autoriõigust, tööstusdisaini kaitse seadust, patenti, ärisaladust, kaubamärki ja geograafilist tähist.

Kui ajaloolisel ehitustraditsioonil põhinev puupaat on loodud tänapäeval, siis kerkivad õiguslikud küsimused seoses paadi loomisel kasutatavate näidiste, jooniste ja loodud puupaadiga.

Autoriõiguse seadus (AutÕS) kaitseb loomingut teosena. Autoriõiguse seaduse kohaselt loetakse teoseks „mis tahes originaalset tulemust kirjan-duse, kunsti või teaduse valdkonnas, mis on väljendatud mingisuguses objektiivses vormis ja on selle vormi kaudu tajutav ning reprodutseeritav“ (§ 4 (2)). Originaalsus tähendab autori enda intellektuaalset loomingut (AutÕ § 4 (2), originaalsuse kohta vt Lepik 2015). Eesti õiguspraktikas lähtutakse madalast originaalsuse nõudest. Näiteks leidis Riigikohus, et slaid puisteaine kogumispunkriga on autoriõiguslikult kaitstav teos (kohtulahend 3-2-1-60-98). Autoriõiguslik kaitse ei eelda, et teos oleks uudne ning et midagi sarnast ei ole varem loodud.

Kuna puupaat on looming (selles sisaldub paadimeistri intellektuaalne panus), siis on see kaitstav ka autoriõigusega. Paadi ja selle ehitamisel kasutatavate jooniste puhul võib tõmmata paralleeli arhitektuursete skeemide ja arhitektuuriteostega. Kaitstavad on nii joonised kui ka nende järgi loodud paat. Kui paadi loomiseks kasutatakse kellegi teise autoriõiguslikult

9 Piiratud kaitsetähtaja printsiibi osas eksisteerivad ka teatud erandid. Näiteks ei ole kaubamärgi, ärisaladuse ja geograafilise tähise kaitse piiratud tähtajaga. Nende kaitse lõppemine on seotud muude alustega.

10 Näiteks kehtib autoriõigus autori kogu eluaja jooksul ja 70 aastat pärast tema surma (Autoriõiguse seadus § 38 (1)). Tööstusdisainilahenduse kaitse kehtib maksimaalselt 25 aastat (Tööstusdisaini kaitse seadus § 56 (2)). Patent kehtib 20 aastat patenditaotluse esitamise kuupäevast arvates (Patendiseadus § 36 (1)).

kaitstavaid jooniseid, siis võib paadi loomine kujutada endast autoriõiguse rikkumist.

Ajalooliste paadi joonistega seoses võib tekkida segadus nende kaitstavuse osas. Autoriõiguse üldine kaitsetähtaeg on 70 aastat pärast autori surma (AutÕS § 38). Autoriõiguse seadus sisaldab aga eriregulatsiooni varem avalikustamata teoste osas (postuumsed teosed), mille kohaselt tekivad isikul, kes pärast autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemist esimesena õiguspäraselt avaldab varem avaldamata teose, autori varaliste õigustega võrdsed õigused 25 aastaks (§ 74¹). See tähendab seda, et varem avalikustamata paadijoonised võivad teatud tingimustel olla kaitstavad sõltumata nende vanusest. Kui puupaadi traditsioonis loodud paate või nende osi arendatakse edasi, siis võivad need olla kaitstavad tööstusdisainilahenduse¹¹ ja patendiga¹² kaitstud leiutisena. Nii patent kui tööstusdisainilahendus eeldavad uudsuse ja teiste nõuete täitmist, mis tähendab, et nende abil ei saa kaitsta ajaloolist paati (selle osa), vaid tegemist peab olema teatud edasiarendusega.

Paadiehitus sisaldab harilikult spetsiifilist oskusteavet, mistõttu on olulisel kohal ärisaladuse kaitse.¹³ Ärisaladuse kaitse seadus määratleb ärisaladust teabena, mis peab vastama järgmistele tingimustele: „1) see ei ole kogumis või üksikosade täpses paigutuses ja kokkupanus üldteada või kergesti kättesaadav nende ringkondade isikutele, kes tavaliselt kõnealust laadi teabega tegelevad; 2) sellel on kaubanduslik väärtus oma salajasuse tõttu ja 3) selle üle seaduslikku kontrolli omav isik on asjaoludest lähtuvalt võtnud vajalikke meetmeid, et hoida seda salajas“ (§ 5 (2)). Ärisaladuse kaitse ei eelda kaitstava oskusteabe absoluutset uudsust. Teave ei või olla üldteada ning seda hoitakse saladuses.

Ärisaladus (oskusteave) on ajalooliste puupaatide ehitamise traditsioonis keskse tähendusega. Ärisaladusena kaitstava teadmuse käsitlemisel võib tugineda teaduskirjanduses tunnustatud teadmuse liigitusele vaiketeadmuseks (*tacit knowledge*), mis ei ole verbaliseeritav ega üleantav ja ilmutatud teadmuseks (*explicit knowledge*), mida saab sõnadesse panna ja üle anda (liigituse kohta vt Collins 2010). Seega on paadiehituseks vajalik teadmus formaliseeritav jooniste, selgituste ja manuaalidega (ilmutatud teadmus) ning paadi-meisteri oskustena, mis ei ole formaliseerituna ülekantavad, kuid on õpitavad

11 Tööstusdisaini kaitse seaduse (TDKS) kohaselt on tööstusdisainilahendus toote tasapinnaline või ruumiline väliskujundus, mis on uus, eristatav ning mille järgi on võimalik tööstuslikult või käsitöönduslikult valmistada tooteid (§ 4, 5). Oluline on siinkohal silmas pidada, et autoriõiguslik ja tööstusdisaini kaitse ei ole üksteist välistavad. Need on kumulatiivsed ning eksisteerivad üksteisest sõltumatult (Tööstusdisaini kaitse seadus § 2 (3)).

12 Patendiga saab kaitsta leiutist, mis on uus, omab leiutustaset ja on tööstuslikult kasutatav (Patendiseadus § 8 (1)). Leiutiseks võib olla mingi paadiga seonduv tehniline lahendus.

13 Ärisaladuse kaitset reguleerib ebaausa konkurentsi takistamise ja ärisaladuse kaitse seadus (edaspidi ärisaladuse kaitse seadus, lühend ÄKS).

(vaiketeadmus). Põhiline vahetegemise kriteerium on teadmuse eraldatavus isikust. Ilmutatud teadmus on kaitstav ka intellektuaalse omandina.

Paaditootmise traditsiooni edendamisel omavad potentsiaalset tähendust kaubamärk ja geograafiline tähis. Kaubamärgiseaduse (KaMS) kohaselt on kaubamärk „tähis, millega on võimalik eristada ühe isiku kaupa või teenust teise isiku samaliigilisest kaubast või teenusest“ (§ 3). Lisaks võib nimetada ka kollektiivkaubamärki, mida võivad taotleda tootjate ühendused (KaMS § 61¹). Selliseks tootjate ühenduseks võivad olla ka paaditootjad.

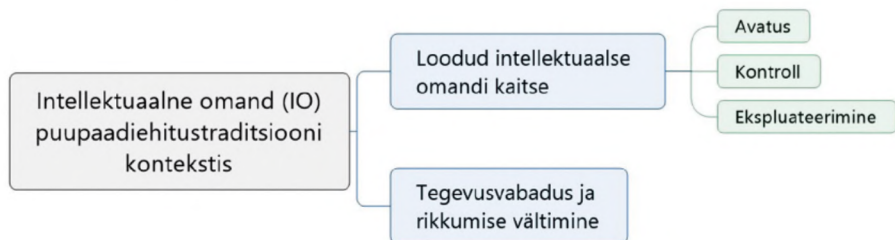
Kui puupaate toodetakse kindlal geograafilisel alal, siis võib kaalumisele tulla geograafilise tähise kaitse taotlemine. Geograafilise tähise kaitse seadus (GTKS) reguleerib muuhulgas käsitööstusliku või tööstusliku päritoluga kaupade tähistamiseks kasutatavate geograafiliste tähiste õiguskaitset (§ 1).

Ülaltoodud intellektuaalse omandi instrumendid annavad üksnes võimaluse puupaadiehituse traditsiooni edendamiseks. Keskseks küsimuseks on, mida ja millistel eesmärkidel soovitakse kasutada.

Autorite prima teadmise kohaselt Eesti puupaadiehituses on suur osa vajaliku teadmusest IO-na mitte kaitstav (n-ö *public domain*), seonduvat intellektuaalset omandit ei seata prioriteediks. Üheks võimalikuks vähese tähtsustamise põhjuseks on asjaolu, et nimetatud valdkonnas ei toimu ulatuslikku äritegevust. Puupaadiehitus on osaliselt ka hobi ja elulaad. Põhiliselt müüakse kas paadimeistri oskustööjõudu või siis valmis paate. Intellektuaalne omand küll tekib tegevuse käigus (joonised ja paat on kaitstavad autoriõigusega, võimalus on ka registreerida uudseid disainilahendusi ning kaitsta patendiga tehnilisi lahendusi), kuid seda ei tehta. Kaitsmata jätmise põhjuseks võivad olla madal teadlikkus ja puudulikud oskused intellektuaalse omandi juhtimisel.

Kirjeldatud praktika osas toovad autorid välja järgmised aspektid (visualiseeritud joonisel 4), mida võiks paadiehitustraditsiooni edasisel edendamisel intellektuaalse omandi aspektist arvestada.

Intellektuaalse omandi kaitse loob võimalused traditsiooniliste puupaatide ning nende aluseks oleva teabe komertsialiseerimiseks. IO kaitse ei tähenda aga, et selle eesmärk on teiste tegevuse piiramine ja välistamine. Intellektuaalne omand on kasutatav ka avatuse suurendamiseks. Näiteks saab levitada

Joonis 4. Intellektuaalse omandi aspektid ajaloolise puupaadi ehitustraditsiooni näitel. Aleksei Kelli joonis.

ajaloalise puupaadi täiendatud jooniseid *Creative Commons ShareAlike*,¹⁴ mis tagavad suurema avatuse. Võimalikud on ka duaal-litsentsid, mis tähendab, et isiklikuks ja mittevaraliseks eesmärgiks antakse intellektuaalset omandit tasuta kasutada, kuid ärilise kasutuse eest tuleb maksta (IO ja avatuse seoste kohta vt Kelli jt 2017).

Traditsiooniline puupaadiehitus ei piirdu alati ajaloolistest paatidest koo- pia tegemisega, vaid lähtutakse üldisest ajalooliste puupaatide ehitamise tra- ditsioonist – luuakse unikaalne puupaat. Selle tulemusena võivad paadile lisanduda uued lahendused. Probleem tekib, kui need kasutatavad lahendu- sed on kellelgi teise poolt juba loodud ja kaitstud. Kui identse või peaaegu identse teose ja oskusteabe loomine ja kasutamine ei kujuta endast autori- õiguse ja ärisaladuse rikkumist, siis patendist ja tööstusdisainilahendusest tulenevad õigused on absoluutse iseloomuga. See tähendab, et ka iseseisvalt loodud leiutise ja tööstusdisainilahenduse kasutamine võib kujutada endast kolmanda isiku õiguste rikkumist, kui ta on need eelnevalt kaitsnud (töös- tusomandi kasutamise kohta vt Kelli jt 2019).

Eesti ettevõtjatel on tekkinud ka probleeme olukorras, kui nad on loo- nud uue lahenduse, kuid ei ole seda kaitsnud tööstusdisainilahendusena või patendiga, vaid käsitlenud seda ärisaladusena. Sellises olukorras on nüüd kolmas isik selle lahenduse patenteerinud ning keelanud lahenduse tegelikul loojal seda kasutada. Mõnevõrra aitab seda probleemi leevendada tööstus- omandiõiguses tuntud varemkasutusõigus,¹⁵ mis lubab lahenduse loojal seda edasi kasutada. Ka sellisel juhul peab see lahendus olema eelnevalt dokumen- teeritud, et saaks tõendada selle eelnevat olemasolu ja kasutust (varemkasu- tusõiguse kohta vt WIPO Standing Committee on the Law of Patents 2014).

Lahemaa puupaadikultuur ja viisilaid-tüüpi paat

Järgnevas kirjeldame üht konkreetset puupaadikultuuri näidet – Lahemaale ainuomase viisilaid-tüüpi paadi ehitustraditsiooni katkestust ja taasloomist. Tegemist on maailmas unikaalse paaditüübiga, mille levikuala on hiljutise uuringu (Mäss jt 2017)¹⁶ tulemusena kirjeldatud teadaolevalt ainult Lahemaa

14 Kohustab jagama samadel tingimustel. Täiendavalt vt creativecommons.org/licenses.

15 Patendiseadus sätestab järgmise varemkasutusõiguse regulatsiooni: „Isik, kes kasutas Eesti Vabariigis tööstuslikult leiutist enne teise isiku poolt samale leiutisele patenditaotluse esitamist, tehes seda heauskset ja patenditaotlejast sõltumatult, võib jätkata leiutise kasutamist, säilitades kasutamise üldiseloomu endisena. Kasutamine on heauskne, kui kasutaja ei teadnud ega pidanudki teadma, et leiutisele kavatsetakse esitada patenditaotlus“ (§ 17 (1)). Varemkasutusõigus on ka isikul, kes tegi ettevalmistusi kasutamiseks (PatS § 17 (2)) ning see saab üle minna koos ettevõttega, kus seda kavatseti kasutada (PatS § 17 (3)). Analoogne varemkasutusõigus on ka tööstusdisainilahenduste puhul (TDKS § 18).

16 Nimetatud uuring sisaldas ka käesoleva artikli autorite panust (Paulus 2017b; Paulus 2017c; Kreem 2017).

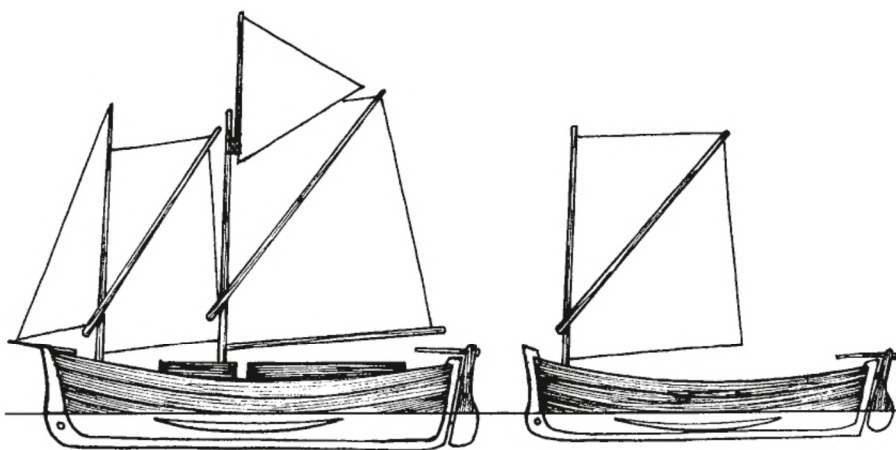

Foto 5. Paadiehitus Viimsis 2018. aasta mais. Ave Pauluse foto.

piirkonnas ja Põhja-Eestis Viimsist-Pranglist Karepa ja Toolseni. Tegemist on piirkonna varasemate uurijate ja kohalike meeste kirjelduste kohaselt suurima, kahemastilise, tüüriga kalapaadiga (pikkus alates 6,5–7 meetrist kuni 12 meetrini), millel on unikaalne võör ja tihtipeale ka ahtriosa. 20. sajandi alguses ja keskpaigas on teda veel kirjeldustes, paljudel fotodel ja maalidel. Paraku on kunagi laialt levinud põhjaranniku paaditüübist nüüd teadaolevalt alles vaid kaks näidet. Üks on ajalooline säilinud paat (pigem nelilaid) Rootsi-Kallavere muuseumis. Teine on laevameister Anti Kreemi 2018. aastal Viimsi Rannarahva Muuseumi tellimustööna tehtud uus Viimsi viislaid Suur Leenu, mis valmis paaditüübi näitena 2017. aasta uuringu tulemusel (Mäss jt 2017).

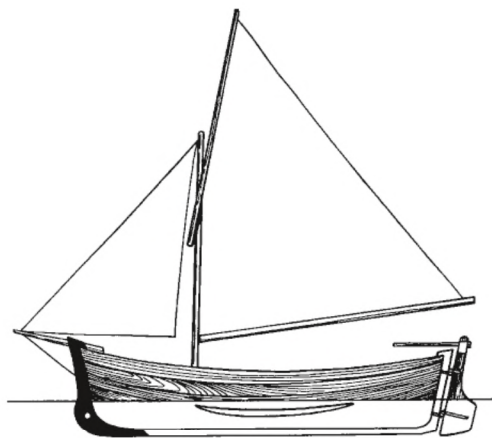

Foto 6. Soomlaste ekspeditsioon Harjumaale 1932. aastal. Saaristomuseo fotokogu.

Joonis 5. Figuurse võõrtäaviga Põhjaranniku paadid. Roman Matkiewiczzi joonis.

Eino Sandström Kasispealt kirjeldab oma ilmumata käsikirjas (2014) Lahemaa paaditüüpe nii: „Lahemaa randadele on tüüpiline nn „põhjaranniku“ kalapaat – ühemastiline, pikkuseks 6–8 meetrit. Teine levinum paaditüüp oli nn „kilupüügipaak“, ühe-kahemastiline, üks võõris, pikkuseks 6–8 meetrit. Lahemaa kandi suurim kalapaat oli Viislaid paat, millel kaks masti ja pikkust 10–12 meetrit. Viimasega käidi 19. sajandi lõpust Soome rannikul kalapüügil. Paadi nimetus tuli sellest, et algselt ehitati mõlemad paadi küljed viiest laiaist lauast. Paadil oli kolm aerupaari.“

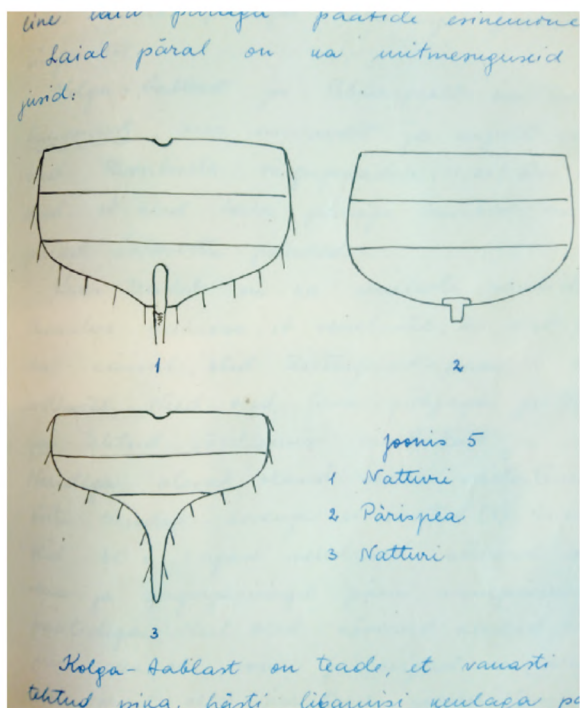
Harald Aksberg nimetab viislaiuks 1–2-mastilisi purjekaid alates 6,5 meetrist, millel on iseloomulik võõr (Aksberg 1985). Nelilaiud on väiksemad ühemastilised purjekad, kuni 6 meetrit pikad. Harri Sandström (1996) ja Eino Sandström (2014) kirjeldavad viislaidu kui Viru ranna suurimat kalapaati, millel pikkust alates 8 meetrist ja kaks masti.

Vello Mäss on andnud koos artikli autoritega tehtud ühisuuringus (Mäss jt 2017) viislaiule kui Harjumaa ja Lääne-Virumaa (Jõelähtmest kuni Haljalani) erilise võõri ja mitmete teiste iseloomulike tunnustega merepaadile järgnevad tunnusjooned: (1) ühest (kuuse) tüvest moodustuv ülemine osa võõrtäavist kooldub märgatava nurga all ettepoole; (2) otse kiilule toetuv, püstine,

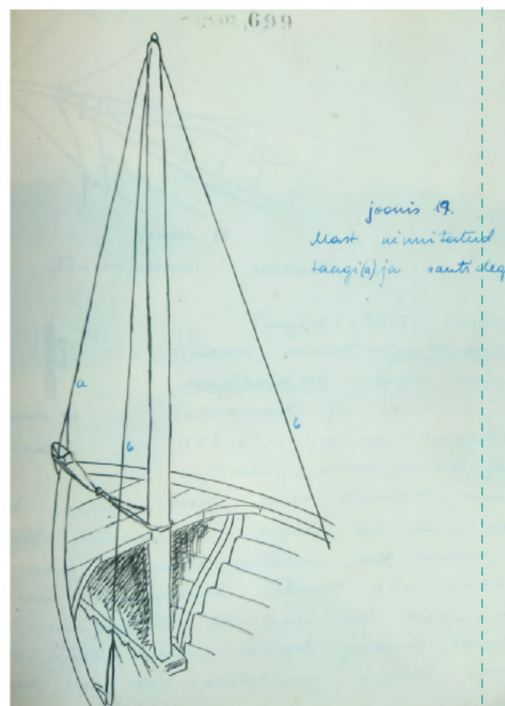
mõnevõrra tahapoole kaldus ahtertälv; (3) masti paigutus silmatorkavalt ette; (4) pikkus kohalikul nelilaidpaadil 6–7 meetrit, viislaiul 7–12 meetrit (Mäss 2017: 13–14).

Eesti Rahva Muuseumis on mitmeid paadiehituse seisukohast huvitavaid välitööde päevikuid. Arvestades poliitilist olukorda ning demograafilist situatsiooni sügaval nõukogude ajal, muutuvad andmed paadiehitusest aastate möödudes üha napimaks. Gea Reimani 1948. aasta välitööde materjalid „Jõelähtme, Kuusalu ja Haljala kihelkondade rannik“ annavad hea ülevaate Lahemaa piirkonna paaditraditsioonidest. Tema välitööde temaatika hõlmas paadimeistreid, paatide tüüpe, tööriistu, paadimaterjali, paadi valmistamise protsessi ja erisusi, purjede ja taglastuse kirjeldusi, suuremaid purjekaid, aga ka vanarahva uskumusi seoses paadiehituse ja hülgepüügiga, kalanduse ja kaubavahetuse kombeid. Õnneks oli 1948. aasta suvi, mitte 1949. aasta suvi, inimesed julgesid veel rääkida. Juuniküüditamine oli möödas, aga märtsiküüditamine veel ees. Rannaküladest oli üle käinud ka teine ilmasõda. Suur osa Lahemaa rannarahvast oli just põgenenud läände. Siiski õnnestus Gea Reimanil intervjuuerida 25 paadimeistrit ja kalurit, kes andsid andmeid umbes poolesajast paadimeistrist ja nende tegevusest. Sisuliselt võib öelda, et igas külas oli oma paadimeister. Lisaks sellel mõned legendaarsed: Joosep Oberg, kelle suguvõsa arhiivis võib leiduda täpsemaid andmeid, Tanel Klamas Rammu saarelt, Viigid Aegnalt, Paalbergid Juminda poolsaarelt. Gea Reimani välitööde päeviku käsikirjas on küla ja piirkonna täpsusega käsitletud purjepaatide tüpoloogiat. Gea Reiman kirjeldab täpsemalt eistukki, jul-lat, venet ehk nelilaidu, luupe ehk kalapaate, mootorpaate ning piirkonnale ainuomast viislaidu.

Gea Reimani andmetel (Reiman 1948: 587–591) on traditsiooniliselt rannakülades puupaate valmistatud kohapeal. Lihtsamaid paadiehitustöid oskas peaaegu iga mees. Igas külas olid ka oma paadimeistrid, kes abistasid vähemalt paadi laiutamisel. Tavaliselt toimus paatide ehitamine suvel. Meister tegi paate oma kodus omast materjalist või käis perest peresse, töötades sealse materjaliga. Kaarte sissepanemiseks korraldati vahel talguid. Rikkamasse perre võidi kogu paaditöö meistritl osta. Paadimeistril pidi aga alati abiline olema, päris üksinda hakkama ei saadud. Keskmiselt kulus ühe paadi tegemiseks 4–7 päeva, mõnel juhul kuni paar nädalat. Sõltuvalt tööst ja enda vabast ajast jõudis meister suve jooksul teha 2–6 paati. Peaaegu kõigil paadimeistritel oli ka oma talumajapidamine, mille eest hoolt kanda, peategevuseks oli neilgi ikka kalapüük. Väljastpoolt paate eriti ei tellitud. Väga vähesel määral on toodud paate Soome meistritelt – Natturilt ja Pärisealt on selle kohta andmeid. Soome laevameistrid tegid lisaks Tanel Rommi poolt tellitud laevadele Pedassaare külas ka kohalikele väikese lisateenistusega paate.

Joonis 6. Väljavõtted Gea Reimani välitööde päevikust: ahtripeeplid, mast ja vöör. Gea Reimani joonised.

Gea Reimani kirjelduses oli viislaid „kõige suurem paat, 21–25 jalga pikk, 6–8 jalga lai ja vanemal ajal, nagu nimetus juba ütleb, 5 laua kõrgused. Nüüd on rohkem laudu, et umbes 2 jala kõrgust saavutada. Need olid alati 2 mastiga ja mõeldud kaugemate sõitude tarvis, peamiselt kauba vedamiseks Tallinnasse ja Soome ning tagasi.“ Viislaiust Gea Reimanil eraldi joonist pole, küll aga leidub teistel joonistel paadiehitusest viislaiule iseloomulikke jooni – sügav vöör, üks mast esiotsas. Gea Reiman lisab veel, et iseloomulikud olid laiad pärad.

Viru ranna kuulsamaid paadiehitajaid ning viislaidude meister olevat olnud lisaks Aksbergidele Joosep Oberg. Ta elas Tsitres Hagumäe talus ning tema puutööoskusi saab nüüd näha säilinud mööbli ning Hagumäe taluhäärberi puidutöö juures. Tema tehtud Tsitre suvemõisa puunikerdusi või uhkeid paate paraku teadaolevalt säilinud pole.

Arno Lepnurme käsikirjas „Agumäe. Mõned andmed Tsitrest“ kirjeldab autor oma onu, paadimeister Joosep Obergi tegevust nii: „Isa kõrval

Foto 7. Joosep Oberg paati laiutamas. Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Foto Arno Lepnurmest kogust.

ehitustöödel käies puutus kokku rannas paadimeistritega. Paadiehituskunsti oli algul Kolga-Aabla meestelt õppinud. Rammu saares käies tutvus Aksi saares Aksbergidega. [---] Seal ta õppis palju. Palju aga aitas andekus. Paadimeistrina oli ta tuntud kogu Kolga lahe rannikul. [---] Pedaspea mees ütles: „Joosepi tehtud paate mõni kiitis, mõni laitis, aga ma olen ühega terve mere lõhki sõitnud. Läks küll.“ (Lepnurm 1978: 35). Gea Reimani materjalides on öeldud, et ta oli Leopold Klamasi õpilane.

Autoritele teadaolevalt on ainus iseloomuliku vööri ja ahtriga viislaid-tüüpi paat säilinud Rootsi-Kallavere küla muuseumis. Paadi meister ja ehitamise aeg ei ole täpselt teada, see jääb suure tõenäosusega 20. sajandi algusesse, kindlasti

Foto 8. Rootsi-Kallavere viislaid 2017. Külgvaade. Toomas Tuule foto.

Foto 9. Rootsi-Kallavere viislaid 2017. Vööritäav ja emapuu kiil. Toomas Tuule foto.

enne II maailmasõda, sest sellel paadil on oma väga huvitav lugu. Rootsi-Kallavere viislaiu kirjeldus ja tehnilised joonised on esitatud lisas 1.

Viislaid-paatidel on ainuomane vööritäävi kuju – vööritäävi ja kiilu kokkusaamise kohas on selgelt ettepoole väljaulatuv „köli“, suur punn, mis on ka Rootsi-Kallavere paadil olemas. See tuleneb sellest, et kiil ja vööritäävi alumine osa tehti ühest kuusest – kuuse tüvest saeti või tahuti kirvega välja kiilu osa ja ühest, tüvega praktiliselt täisnurga all asetsevast suuremast juurest sai esitäävi alumine osa, mida pikendati ülespoole.

Kuusepuust emapuu – kiil koos täävidega – on kasutusel olnudki peamiselt Eesti põhjarannikul. Tüvest kiiluosa sujuv üleminek juurest esitääviks on ka mehaaniliselt tugev lahendus kogu paadi esiosa tugevamaks tegemisel.

Pardast neljanda plangukorra serva all on paadil mõlemal pool lengerkiilud. Paadi kere keskosa on võrreldes täävipoolsete osadega nähtavalt hästi ümar. See annab paadile suurema kandevõime ja stabiilsuse. Lengerkiilud aitavad ka paati laines stabiilsemana hoida, kaitsevad madalas vees kividega kokkupõrgete eest ning kui paat kaldale tõmmata, toetab see külje lengerkiilule, mitte paadiplanguga vastu maad.

Nende paatide ahtriosa on ehitatud samuti väga iseäralikul moel, mida ei Soomes ega ka teistel siiani säilinud Eesti traditsioonilistel puupaatidel teada ei ole. Kereplangud ei lõpe kõik ahtritäävi valtsis ehk täävi külgedel olevas soones, vaid osa plankusid on ahtris uputatud üksteise sisse juba enne tääviini jõudmist. Selline võte annab paadile ahtriosas suurema mahu ja rohkem ruumi ilma, et oleks vaja ahtripeeglit täävipuu asemele.

Foto 10. Rootsi-Kallavere viislaid 2017. Pealtvaade. Toomas Tuule foto.

Foto 11. Rootsi-Kallavere viislaid 2017. Ahter. Toomas Tuule foto.

Paadil on aerude hoidmiseks lamedad puidust tullid ehk „tollid“, mis pandi spetsiaalsetesse ristkülikukujulistesse aukudesse pardas ja tõmmati veel vajadusel ka pealt nõõriotsaga kokku, et aer paremini sees seisaks. Parda peal oli hõõrdumise vähendamiseks kas nahast või tugevast tõrvariidest lapp, mis jäi sõudmisel aeru alla, aeru ja parda vahele ja ei lasknud parda või aeru puitu narmendada tõmmata.

Rootsi-Kallavere paadil tüüri küljes ei olnud, aga tüürisang on olemas. Nii kereplankude vahel kui ka täävides ja plankude jätkukohtades on kasutatud paksu männitõrva ja tõrvas keedetud või tõrvatud linatakku või takunööri. Kasutatud naelad on paadil üldjuhul raudnaelad, väga võimalik, et algselt on need olnud ka kuumtsingiga kaetud. Paadi kaared on koostatud mitmest tükist, tamme okstest või tammeplangust. Kaarte tükid on ühendatud tappidega kokku tervikkaareks, tapid on kokku ühendatud neetidega (nael ja seib) või naaglitega (puust nael, mis kinnitatakse kiiluga). Liimi või tõrva nende tappide vahel silmaga näha ei ole. Kaared on varatud ehk vastavalt sobitatud kereplankudega vastavas kohas.

Varatud ehk sobitatud kaared annavad parema toe kereplankudele lainete ja kivide vastu ja paat kestab kauem, sest plangud ei lõhene ja ei pragune nii palju väliste jõudude tõttu.

2018. aastal ehitas paadimeister Anti Kreem Viimsi Rannarahva Muuseumi tellimusel viislaid-tüüpi 7-meetrise traditsioonilise kalapaadi Suur Leenu.

Foto 12. Viimsi viislaid Suur Leenu.
Toomas Tuule foto.

Paadi eeskujuks võeti Rootsi-Kallavere muuseumi paat. See mõõdistati, tehti joonised ja dimensioneeriti siis Viimsi jaoks 7-meetriseks.

Varem on Anti Kreem ehitanud peamiselt viikingiaegsete laevade ja paatide koopiaid.¹⁷ Tegelikuses ei ole ükski puidust paat ega laev mitte kunagi oma baasmudeli või eeskuju täielik koopia või replika. Paadi ehitamine on alati looming. Iga paadimeister muudab midagi algse eeskuju uude vormi panemisel. Selle põhjuseks võivad olla olud, nagu näiteks ehitamiseks vajalike materjalide kättesaadavus ja kvaliteet, ehitamiseks kasutatavad tööriistad ja vahendid, ehituskoht, teadmised ja kogemused selles vallas jne. Teisel juhul muudetakse eeskujuks olnud paadi disaini teadlikult, nagu tehti Viimsi

viislaiuga – kuna ta muutus pikemaks, siis vastavalt suurenes ka paadi laius, paadikere kõrgus, plangukordade ehk laidude arv, paadi sügavus, kandevõime, purje suurus jne. Paadi kereplankude ja kaarte materjal oli eeskujust erinev, samuti naelad, tihendusmaterjal jne. Iga paadi ehitamine ükskõik millise eeskuju või mudeli või paaditüübi järgi on sisuliselt uue paadi tegemine selle paaditüübi raames ja oma olemuselt üdini loominguline protsess. Isegi kui püüda teha eeskujuks oleva traditsioonilise ja ajaloolise puupaadi täpset või „autentset“ koopiat, on see praktiliselt võimatu. Alati tuleb midagi muuta – ehk sisuliselt ei ole see enam autentne koopia või replika, vaid uus paat, mis näeb välja sarnane, on aga sisuliselt pigem sama paaditüübi näide.

17 Anti Kreemi laevad-paadid on: Islandil 12-meetrine Gokstadi laeva järgi tehtud laev; Käsmus Gokstadi seksringi järgi tehtud laev; Nõva kaksikud paadid, tehtud Gokstadi 6,5-meetrise faeringu järgi; Kiruvere Äge, tehtud Rootsi laeva ainetel; Maidla paat, tehtud Oselvari ainetel; Lahemaa mereklubi pisike siugpaat Oselvari ainetel; Saaremaa Karja küla paat, ligilähedane Gokstadi faeringule; Viimsi viislaid, tehtud Rootsi-Kallavere viislaiu järgi.

Kokkuvõte

ICOMOSi Veneetsia harta 50. ja Nara harta 20. aastapäeval aastal 2014 võeti professor Toshiyuki Kono eestvõttel Jaapanis ICOMOSi poolt vastu Nara 20+ dokument pärandipraktikatest (ICOMOS Nara 20+ 2014), väärtustest ja autentsusest. Pärandikaitsjate eksperdid kinnitasid selle dokumendiga veel kord, kui oluline on elava kultuuritraditsiooni ning pärandikogukondade roll pärandi määratlemisel, praktiseerimisel ning arendamisel. Selle dokumendiga rõhutati autentsust kui tähenduslikku loomet ning arenevat kultuuritraditsiooni, pärandit kui kultuurilise identiteedi hoidjat, pärandipraktikate tähtsust ajaloo ja identiteediväärtuse kandjana ning säästva arengu tagajana.

Et elavdada puupaaditraditsioone, peaksime tegema kõik võimaliku, et traditsiooniliste puupaatide ja laevade ehitus jätkuks iseseisva kultuuritraditsioonina. See tähendab selle kultuurikillu määratlemist läbi tema pärandiväärtuste: ajalooline substants, puupaadid ja laevad, laevameistrid ja puupaaditraditsioonidega seotud pärandikogukonnad, puulaevade ehitus kui traditsioon ja loome. Meil tuleks vabaneda koopiamentaliteedist suhtumises sellesse siinkandi kõige vanemasse ja auväärsemasse kultuuritraditsiooni, mida käputäis entusiaste Eestimaal üleval hoiab.

Autorite pakutud lahendus – puupaadikultuuri vaatlemine kultuuripärandi kaitse paradigmas – loob eeldused selle edendamiseks viisil, mis võimaldab nii traditsiooni autentsust säilitada kui uusloomingu võimaldada. Seega on ta ühelt poolt kaitstav ja väärtustatav kultuuripärandina ning talle rakenduvad intellektuaalse omandiga seotud õigused. Ehk on aeg täpsustada puupaatide kultuuritraditsioon, ajalooliste laevade ja puupaatide ehitus ka Eesti seadusruumis.

Meresõiduohutuse seadus näeb ette erisused seoses ajalooliste puupaatide ja -laevadega, käsitledes ajaloolise laevana ka laevatüübi koopiat (MSOS § 2 punkt 25). Autorid teevad ettepaneku lähtuda laevatüübi koopia mõiste asemel traditsioonilise tüübi näitest. Loodud uus paat on enamasti unikaalne loomingu. Selline lähenemine oleks ka enam kooskõlas nüüdisaegse kultuuripärandikaitse paradigmaga.

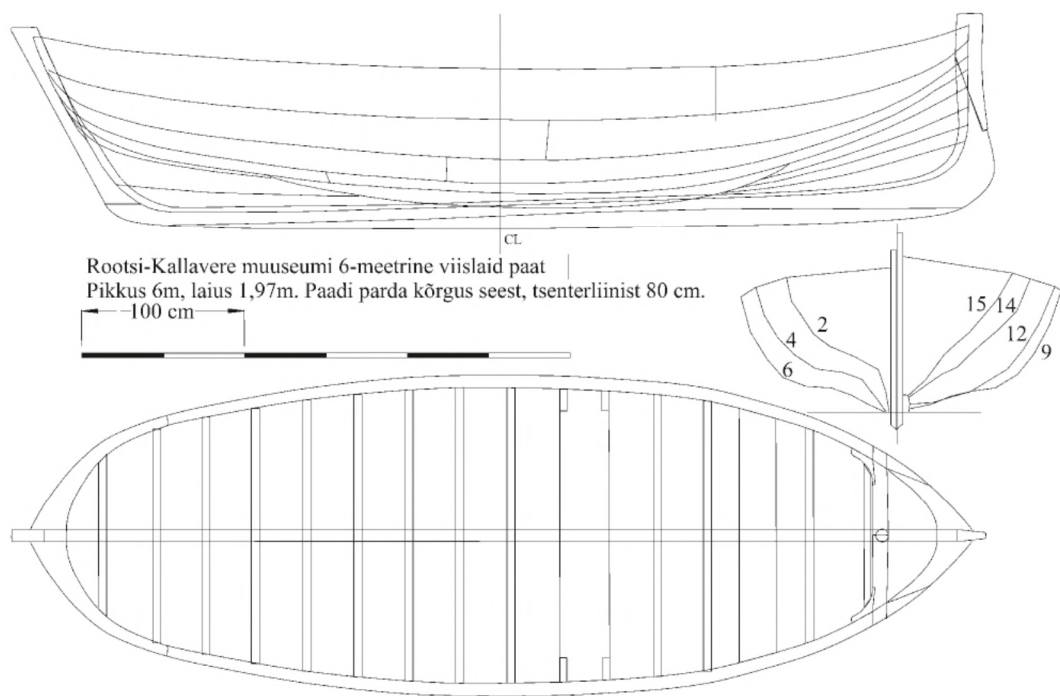
Ajaloolise puupaadi loomisel on ka mitmeid seoseid intellektuaalse omandiga. Nii paat ise kui ka selle aluseks olevad joonised võivad olla kaitstavad autoriõigusega. Paadi detailid võivad olla kaitstavad ka patendi ja tööstusdisaini õigustega. Paaditraditsiooni edendamiseks võib kasutada kaubamärki ja geograafilist tähist.

Eesti puupaaditraditsiooni praktikas ei tähtsustata intellektuaalse omandi kaitset. Peamiselt müüakse paate ja oskustööjõudu, vahel harva ka oskusteavet (nt paadi joonised). Üheks võimalikuks põhjuseks on asjaolu, et ajalooliste puupaatide ehitamisel puudub majanduslik tähtsus. Viimase, kuid mitte vähetähtsa asjaoluna tuleks arvestada, et intellektuaalse omandile tähelepanu pööramine loob eeldused ka loodud lahenduste äriliseks kasutamiseks.

Lisa 1. Rootsi-Kallavere viislaiu tehnilised joonised ja kirjeldused.

Paadi põhiandmed:

- Paadi täispikkus (LOA): 6 m
- Paadi laius: 1,97 m
- Parda sisemine kõrgus kiilu pealt paadi keskel: 80 cm
- Kiilu sügavus paadi põhjast väljastpoolt: 22 cm, paksus 7 cm, täävid: 16x7 cm vööritäav ja 14x7 cm ahtritäav.
- Vööritäavi kõrgus: 132 cm, ahtritäavi kõrgus: 123 cm
- Kaarte paksus ja kõrgus: ~5x6 cm, 16 kaart, iga 30–32 cm tagant, tammest tahutud ja varatud „kontkaared“. Kaared on tehtud mitmest tükist ja üheks tervikuks kokku needitud.
- 8 plangukorda (kaheksalaidne), mänd, plangu paksus 1,8–2 cm
- Klinkerplangutus, plankude ülekate 3 cm
- Üks mastikand, üks mast vööritäavi juures, 16. kaare kohal. Masti läbimõõt eeldatavalt 7–8 cm alumises otsas, pikkus umbes 4–5 meetrit. Masti ja taglastust paadi juures ei olnud.
- Plankude jätkukohad toetatud plangutükist jätkulapiga ehk jätkuklotsiga.
- Kereplangud on kinnitatud omavahel paadinaeltega, mis on seespool tagasi keeratud ja naela otsad plangu sisse löödud ehk „pinnitud“. Samamoodi on kinnitatud kaared plankude külge. Selleks on spetsiaalsed, veidi lapikud paadinaelad, et oleks parem naelu tagasi pöörata ja „pinnida“.

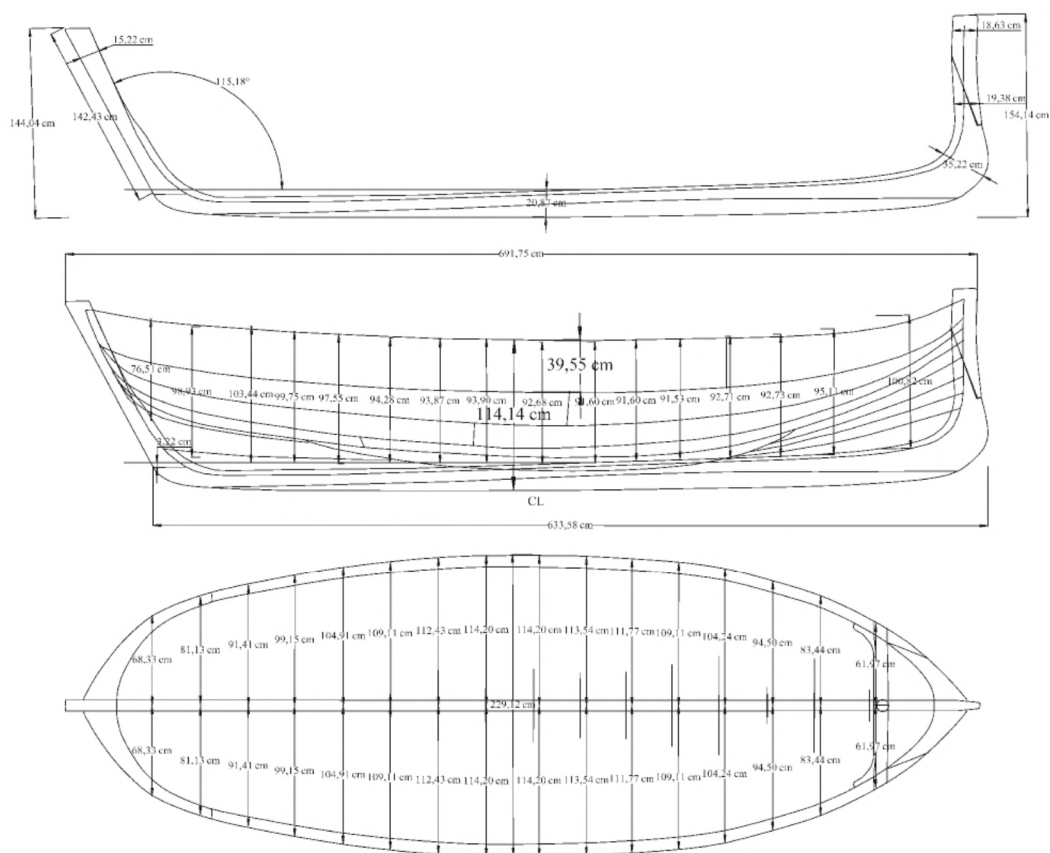
Joonis 7. Rootsi-Kallavere viislaiu tehnilised joonised. Anti Kreemi joonised.

Lisa 2. Viimsi viislaiu Suur Leenu tehnilised joonised ja kirjeldused

Paadi põhiandmed:

- Paadi täispikkus (LOA): 7,1 m
- Paadi laius: 2,3 m
- Parda sisemine kõrgus kiilu pealt paadi keskel: 97 cm
- Kiilu sügavus paadi põhjast väljastpoolt: 26 cm, paksus 8 cm, täävid: 15x8 cm vööritäav ja 15x8 cm ahtritäav.
- Vööritäavi kõrgus: 155 cm, ahtritäavi kõrgus: 145 cm
- Kaarte paksus ja kõrgus: ~5x6 cm, 16 kaart, iga 35–38 cm tagant, männist tahutud ja varatud „kontkaared“. Kaared on tehtud mitmest tükist ja üheks tervikuks kokku needitud.
- 8 plangukorda (kaheksalaidne), mänd, plangu paksus 1,8 cm
- Klinkerplangutus, plankude ülekate 3 cm
- Üks mastikand, üks mast vööritäavi juures, 16. kaare kohal. Masti läbimõõt 8 cm alumises otsas, pikkus umbes 6 meetrit.
- Plankude jätkukohad toetatud plangutükist jätkulapiga ehk jätkuklotsiga.
- Kereplangud on kinnitatud omavahel paadinaeltega, mis on seespool tagasi keeratud ja naela otsad plangu sisse lõõdud ehk „pinnitud“. Kasutatud on poest saadaolevaid kuumsingitud ehitusnaelu. Samamoodi on kinnitatud kaared plankude külge.

Joonisel olevad mõõdud on orienteeruvad; paat ise tuli algsest disainikavandist omakorda veelgi veidi erinev, aga mitte palju.

Joonis 8. Viimsi viislaiu tehnilised joonised. Anti Kreemi joonised.

Allikad

Aksberg, Harald 1985. Kalapüügi alused. Põhjarannik. – *Eesti Kalanduse minevikust II*. Stockholm: Eesti Kalurite Koondis, 61–74.

Brandi, Cesare 1963. *Teoria del restauro*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura.

Collins, Harry 2010. *Tacit and explicit knowledge*. Chicago, London: University of Chicago Press.

Correa, Carlos M. 2007. *Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights. A Commentary on the TRIPS Agreement*. Oxford, New York: Oxford University Press.

Kelli, Aleksei, **Mets**, Tõnis, **Rebane**, Riin 2019. Tööstusomandi kaitse ja kasutamine Eestis: majanduslik ja õiguslik perspektiiv (RITA TO). RITA 4: TAI poliitika seire. Lõpparuanne. Tartu: Tartu Ülikool.

Kelli, Aleksei, **Mets**, Tõnis, **Vider**, Kadri, **Kull**, Irene 2017. *Avatud teadus Eestis ja Euroopas: õiguslik ja majanduslik lähenemine*. RITA 4: TAI poliitika seire. Lõpparuanne. Tartu: Tartu Ülikool.

Kreem, Anti 2017. Välitööd siin- ja sealpool Soome lahte. – *Põhjaranniku paadiehitustraditsioonid*. Käsmu: Käsmu Meremuuseum, 35–45.

Lepik, Gea 2015. Teose originaalsus Eesti ja Euroopa autoriõiguses. – *Juridica IX*, 600–612.

Mäss, Vello 2017. Eesti lähiajaloolised paaditüübid ja paadiehitajad. – *Põhjaranniku paadiehitustraditsioonid*. Käsmu: Käsmu Meremuuseum, 10–19.

Paulus, Ave 2017a. *Vernakulaarse pärandi kaitse: väärtused, kogukonnad, õigused*. Magistratöö. Tartu: Tartu Ülikool.

Paulus, Ave 2017b. Puupaaditraditsioonide kirjeldamine ja edendamine. – *Põhjaranniku paadiehitustraditsioonid*. Käsmu: Käsmu Meremuuseum, 3–9.

Paulus, Ave 2017c. Paadid ja paadimeistrid käsikirjalistes kogudes. – *Põhjaranniku paadiehitustraditsioonid*. Käsmu: Käsmu Meremuuseum, 46–66.

Sandström, Harri 1996. *Lahemaa randlased*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, Lahemaa rahvuspark.

Õun, Mati 2019. *Kaduviku laevad. Noppeid Eesti purjelaevandusest viimasel poolteistsajandil*. Tallinn: Sentinel.

Käsikirjalised allikad

Lepnurm, Arno 1978. *Agumäe – mõned andmed Tsitrest*. Käsikiri Lahemaa rahvusparki arhiivis.

Reiman, Gea 1948. *Jõelähtme, Kuusalu ja Haljala kihelkondade rannik*. Välitööde materjalid. ERM EA 185, 563–875.

Sandström, Eino 2014. *Sajand muutusi Lahemaa lahtedes*. Avaldamata käsikiri Eino Sandströmi isikuarhiivis.

Viidatud seadused

Autoriõiguse seadus (AutÕS). Vastu võetud 11.11.1992. – RT I 1992, 49, 615 ... RT I, 19.03.2019.

Geograafilise tähise kaitse seadus (GTKS). Vastu võetud 15.12.1999. – RT I 1999, 102, 907 ... RT I, 19.03.2019, 5.

Ebaausa konkurentsi takistamise ja ärisaladuse kaitse seadus (ärisaladuse kaitse seadus, ÄKS). Vastu võetud 21.11.2018. – RT I, 07.12.2018, 2.

Kaubamärgiseadus (KaMS). Vastu võetud 22.05.2002. – RT I 2002, 49, 308 ... RT I, 19.03.2019, 5.

Looduskaitse seadus (LKS). Vastu võetud 21.04.2004. – RT I 2004, 38, 258 ... RT I, 14.11.2018, 4.

Meresõiduohutuse seadus (MSOS). Vastu võetud 12.12.2001. – RT I 2002, 1, 1 ... RT I, 06.07.2018, 1.

Meresõiduohutuse seaduse ja sellega seonduvate seaduste muutmise seadus. Vastu võetud 08.12.2010. – RT I, 22.12.2010, 1.

Muinsuskaitse seadus (MuKS). Vastu võetud 20.02.2019. – RT I, 19.03.2019, 13.

Patendiseadus (PatS). Vastu võetud 16.03.1994. – RT I 1994, 25, 406 ... RT I, 19.03.2019, 5.

Riigikohtu tsiviilkolleegium. T.R. vs. AS Laks & Ko (6. mai 1998). Lahendi number: 3-2-1-60-98.

Seletuskiri meresõiduohutuse seaduse ja sellega seonduvate seaduste muutmise seaduse 'eelnõu (653SEI) esimeseks lugemiseks esitatud muudetud tekstile (2010). <https://www.riigikogu.ee/tegevus/eelnoud/eelnou/d0b9f3a8-181e-d40e-c8e2-ac4f3ee220bd> (8.7.2019).

Tööstusdisaini kaitse seadus (TDKS §). Vastu võetud 18.11.1997. – RT I 1997, 87, 1466 ... RT I, 19.03.2019, 5.

Viidatud programmdokumendid

Euroopa nõukogu raamkonventsioon kultuuripärandi väärtustest ühiskonnas (Faro konventsioon, Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society), 2005. <https://rm.coe.int/1680083746> (10.7.2019).

Euroopa Nõukogu Firenze maastikukonventsioon 2000. <https://www.riigiteataja.ee/akt/228022018001>.

ICOMOS Venice Charter 1964. https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf (10.7.2019).

ICOMOS Nara Document on Authenticity 1994. <http://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf> (10.7.2019).

ICOMOS Charter of Cultural Places 2008. http://www.icomos.org/charters/interpretation_e.pdf (10.7.2019).

ICOMOS Charter of Cultural Routes 2008. http://www.icomos.org/charters/culturalroutes_e.pdf (10.7.2019).

ICOMOS Florence Charter 2014. https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Secretariat/2015/GA_2014_results/GA2014_Symposium_FlorenceDeclaration_EN_final_20150318.pdf (10.7.2019).

ICOMOS Nara 20+: on heritage practices, values and the concept of authenticity. 2014. http://www.japan-icomos.org/pdf/nara20_final_eng.pdf (10.7.2019).

IUCN Guidelines for Protected Area Management Categories 1994. Gland: Switzerland/Cambridge: UK, IUCN.

Lahemaa rahvusparki kaitse-eeskiri 2015. <https://www.riigiteataja.ee/akt/126022015033> (10.7.2019).

Lahemaa rahvusparki kaitsekorralduskava 2016–2025. Koostajad Imbi Mets, Ave Paulus jt. Keskkonnaamet, 2015, lk 187–189. http://www.keskkonnaamet.ee/public/Lisa_1_Lahemaa_RP_KKK_20162025.pdf (10.7.2019).

UNESCO Ülemaailmse kultuuri- ja looduspärandi kaitse konventsioon 1972. <https://www.riigiteataja.ee/akt/13118943> (10.7.2019).

UNESCO Revision of the Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention: Report of the Expert Group on Cultural Landscapes, La Petite Pierre, France 1992; UNESCO world heritage centre background Document on UNESCO world heritage cultural landscapes, 1993. http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/giahs/docs/WorldHeritage_CulturalLandscapes_MechtildRoessler.pdf (14.7.2019).

UNESCO Vaimse kultuuripärandi kaitse konventsioon 2003. <https://www.riigiteataja.ee/akt/12736412> (10.7.2019).

UNESCO Kultuuri väljendusvormide mitmekesisuse kaitse konventsioon 2005. https://www.kul.ee/sites/kulminn/files/content-editors/kultuuriline_mitmekesisus/unesco_v2ljendusvormide_mitmekesisuse_konventsiooni_t6lge.pdf (10.7.2019).

WIPO (Ülemaailmse Intellektuaalse Omandi Organisatsiooni) asutamise konventsioon. Alla kirjutatud 14. juulil 1967. a., täiendatud 28. septembril 1979. a. – RT II 1993, 25, 55.

WIPO Standing Committee on the Law of Patents 2014. Exceptions and limitations to patent rights: prior use. https://www.wipo.int/edocs/mdocs/patent_policy/en/scp_20/scp_20_6.docx (14.7.2019).

Ave Paulus (s 1974) on omandanud magistrikraadid Eesti Kunstiakadeemias (muinsuskaitse ja konserveerimine) ning Tartu Ülikoolis (semiootika ja kultuuriteooria). Tema doktoritöö Tartu Ülikoolis on seotud kogukonnapõhise kultuuripärandi kaitse ja õiguste küsimustega. Ave Paulus on kultuuripärandi spetsialist Keskkonnaametis ja pärandiorganisatsiooni ICOMOS ekspertliige. Ta on kirjutanud mitmeid uurimusi, artikleid ning koostanud raamatuid kultuuripärandist ja selle kaitsest, koordineerinud kultuuripärandi arendus- ja teadusprojekte ning viinud läbi arvukaid koolitusi kultuuripärandi valdkonnas.

Aleksei Kelli (s 1977) on intellektuaalse omandi õiguse professor Tartu Ülikoolis. Tegeleb peamiselt digitaalsete keeleressursside õiguslike küsimustega. Aleksei Kelli juhtis intellektuaalse omandi õiguse kodifitseerimise töögruppi (2012.–2014. aastal justiitsministeeriumis) ning on osalenud mitmetes EL-i ning Eesti teadus- ja arendusprojektides. Ta on avaldanud teadusartikleid intellektuaalse omandi, autoriõiguse, innovatsiooni, teadmus-siirde, isikuandmete kaitse ja nendega seotud teemadel.

Anti Kreem (s 1968) on õppinud Tallinna Tehnikaülikoolis ja töötanud peamiselt infotehnoloogia valdkonnas. Selle kõrval on ta tegele-
nud ka viikingiaegsete, traditsiooniliste, aga ka uuemate puupaatide ja -laevade disainimise, ehitamise ja restaureerimisega nii Eestis kui Islandil. Anti Kreemil on Eesti Veeteede Ameti tunnustusotsus puidust väikelaevade ehitamise, remontimise ja katsetamise kohta. Lahemaa paadipärandi uurimise projektides on ta osalenud puidust paatide ehitamise tehnoloogilise eksperdina ja leitud vanade paatide ülesmõõtjana ning tehnilise joonestajana.

The heritage value of historical wooden boat culture on the example of Lahemaa boat construction and *viislaid*-type boat

Abstract

Lahemaa region has been one of the main historical seafaring centres in Estonia. Nearly 50 wooden sailing ships were built there (Õun 2019) and hundreds of captains and steersmen trained, thus advancing marine culture. Every coastal village had its own boatwright. Marine culture traditions were abruptly cut off during the Soviet occupation that destroyed Estonian wooden boat culture. The main heritage of traditional coastal fishing and marine culture – a wooden boat – is no longer seen on the sea.

The authors unravel the essence of wooden boat culture, exemplify the break of tradition on the example of a unique viislaid-type boat, and provide legal solutions to help revive the wooden boat heritage.

The authors define the nature of the historic wooden boat building tradition through its heritage values, drawing on the fundamental principles of heritage theory, and on the legal framework for the protection of heritage and intellectual property. Historical boat culture is conceptualised through the prism of its authenticity, based on the analysis of the boat as a heritage object and boat building as creation and tradition. The case study which exemplifies the analysis is Lahemaa's unique viislaid-type boat, its construction tradition and the cultural break therein. The article defines the tradition of boatbuilding in the context of heritage protection and maps an initial intellectual property strategy to ensure the survival of the boatbuilding tradition. The article summarises the authors' specific conclusions and suggestions in this area.

In their interdisciplinary approach to cultural heritage and wooden boat building, the authors draw on their previous research and practical experience in the field of cultural heritage, historic wooden boat building and law (see Paulus 2017a; Paulus 2017b; Kreem 2017; Paulus 2017), developing it further and adding new aspects, such as legal analysis. Sources include previously unpublished data on viislaid-type boats (including manuscripts, photographs, technical drawings).

For a more comprehensive mapping of the situation, several Estonian wooden boat masters were contacted and asked to explain why they were active in the area under study. The main focus was on boatbuilding traditions and values, administrative regulations and the use of intellectual property instruments in the context of the wooden boat construction tradition. To protect the business interests and personal data of the interviewees, the results are presented as a

Foto 13. Rootsi-Kallavere viislaid. Sisevaade ahtri poolt. Toomas Tuule foto.

generalisation without identifying specific individuals. Any sensitive information remains with the authors.

On the occasion of the 50th anniversary of the ICOMOS Venice Charter and the 20th anniversary of Nara Charter, ICOMOS adopted ICOMOS Nara 20+: on heritage practices, values and the concept of authenticity in 2014. This document reaffirmed the importance of the role of vibrant cultural traditions and heritage communities in defining, practising and developing heritage. This document emphasised authenticity as a meaningful creation and evolving cultural tradition, heritage as a keeper of cultural identity, the importance of heritage practices as carriers of history and identity values and as guarantors of sustainable development.

The article describes one specific example of a wooden boat culture – a viislaid-type boat unique to Lahemaa. This is a unique type of boat, the distribution area of which has been described by authors' recent research (Mäss et al. 2017) only in the Lahemaa region and in Northern Estonia from Viimsi-Prangli to Karepa and Toolse. It is the largest dual-masted fishing boat (from 6.5–7 meters to 12 meters), with a unique stem and often also stern, as described by previous researchers and by locals. In the early and mid-20th century the boat was still present in descriptions, photographs and paintings. Unfortunately, to the authors' knowledge, currently only two examples of the ever-popular Northern-coast boat type exist. One is a historic boat preserved as a nelilaid-boat in Rootsi-Kallavere Museum. The second is a new Viimsi viislaid-type boat Suur Leenu built by the boat master Anti Kreem as a model of the boat type as a result of the authors' 2017 study (Mäss et al. 2017).

The solution proposed by the authors – observing the wooden boat culture in the paradigm of cultural heritage protection – creates the preconditions for its promotion in a way that preserves both the authenticity of the tradition and enables new creation so that it is protected and valued as a cultural heritage and enjoys intellectual property rights. Perhaps it is time to clarify the cultural tradition of wooden boats, the construction of historic ships and wooden boats in the Estonian legal space.

The Estonian Maritime Safety Act defines historical boats through the concept of a copy. The authors suggest that the concept of an example of traditional type should be followed instead. The new boat created is, as a rule, an original creation. This complies with the contemporary paradigm of cultural heritage protection. The observation of the boat construction tradition in the paradigm of cultural heritage protection creates the preconditions for its promotion in a way that preserves both the authenticity of the tradition and the new creation.

The creation of a historic wooden boat has many links to intellectual property. Both the boat itself and the drawings on which it is based may be copyrighted. Boat details can also be protected with patent and industrial design rights. Trademarks and geographical indications may be used to promote the boat tradition.

The protection of the intellectual property is not prioritised in the practice of the Estonian wooden boat tradition. Boats and skilled labour are the main objects of trade. Know-how (e.g., boat drawings) is sometimes also sold. One possible reason for not prioritising IP is that the construction of historic wooden boats is of no economic importance. Last but not least, attention to the intellectual property also creates the conditions for the commercial exploitation of the solutions created on the basis of the tradition.

Keywords: wooden boat, viislaid-type boat, cultural heritage, heritage value

Asja uuritakse. Mõttevahetus materiaalse kultuuri uurimise üle Eestis ja Ameerika Ühendriikides

Vestlesid Jason Baird Jackson, Kristi Jõeste, Ave Matsin, Madis Rennu

Jason Baird Jackson (s 1969) on Indiana Ülikooli folkloristika ja antropoloogia professor ning juhatab sama ülikooli juurde kuuluvat etnograafiamuuseumi *Mathers Museum of World Cultures*. Muuseumi teeb eriliseks see, et selle huviorbiidis on kõik maailma rahvad. Selle esemekogus leidub nii tööriistu ja teisi tarbeasju kui kauneid rõivaid ja muid peamiselt esteetilise väärtusega objekte. Professorina juhendab Jason folkloristikast ja etnoloogias ning eriti materiaalse kultuuri uurimisest huvitatud üliõpilasi ja koolitab tulevasi muuseumikuraatoreid.

Kristi Jõeste (KJ): Meil TÜ Viljandi kultuuriakadeemia rahvusliku käsitöö osakonnas on käsitööteaduse teooria ja praktika vahekorra küsimus igapäevaselt ülal – kuidas Sa näed, milline on see suhe ameerikaliku ülikooli uurimistegevuses?

Jason Baird Jackson (JB): USA on suur riik, kus valitseb vaadete paljusus. Leian samuti nagu mitmed minu kolleegid, et uurimistöö ei seisne mõne teooria omaksvõtmises ja selle paikapidavuse kohta tõendite otsimises. Esindame pigem teistsugust koolkonda ja seisukohta, et eksisteerib nn välismaailm, millega meil teadlastena tuleb kohtuda. Välismaailmaga kokku puutudes püüame luua teooriaid selle mõistmiseks. Nii et tegemist on rohkem induktiivse kui deduktiivse lähenemisega.

Üliõpilasena tutvusin erisuguste teooriatega enne, kui olin jõudnud empiirilise tööga pihta hakata, ja sama võib öelda ka minu praeguste tudengite kohta. Nii et pole päris õige väita, et me lähme välja maailma ja tuleme teooriatega tagasi, vaid pigem me õpime teiste loodud teooriaid ja esitame seejärel küsimusi nende paikapidavuse kohta uutes kontekstides. Olen seisukohal, et teooriad on vajalikud niivõrd, kuivõrd need aitavad mõnda nähtust täpsemalt mõista. Kohast ega ajast sõltumata esinevad teatud üldinimlikud dünaamikad ning teooriad aitavad meil neid sarnasusi märgata ja mõista.

Aga kindlasti ei arva ma, nagu võiks üks teooria kõigile küsimustele vastuse anda. Pigem võrdleksin teooriad tehnikate või tööriistadega. Mistahes ülesande lahendamiseks läheb tavaliselt vaja rohkem kui ühte abivahendit. Kui piltlikult väljenduda, siis ainult ühte saagi kasutatav puusepp kuigi head tulemust ei saavuta. Aga nagu öeldud, arvamused teooria ja praktika küsimustes lahknevad ja diskussioonid neil teemadel on väldanud kaua.

USA folkloristid ja etnoloogid on aastaid arutlenud küsimuse üle, kui üldine peab üks teooria olema või saab seda üldse olla.¹ Hiljuti Tartu Ülikooli audoktoriks promoveeritud USA folklorist Dorothy Noyes on sellega seoses kirjutanud tasasest teooriast (*humble theory*),² pidades silmas teooriaid, mille üldistusjõud ulatub üle üksiku juhtumi, kuid mis ei proovigi olla kõikehõlmavad auahned suured teooriad, nagu seda on näiteks marksism. Tasased teooriad on pigem situatsioonipõhised. Lisaks jätkuvad diskussioonid vahepealsete, n-ö keskmise suurusega teooriate üle. Üheks näiteks oleks märgiteooria, millega Sina, Kristi, oled oma semiootikaõpingute ja uurimistöö raames kokku puutunud. Charles Sanders Peirce'i märkide tüpoloogia on olnud ka USA folkloristide, materiaalse kultuuri uurijate ja antropoloogide seas väga mõjukas.³ Teooria märkidest ja nende toimimisest võib mitmel puhul väga kasulikuks osutuda, kuid see ei seleta kõike ja erineb ses mõttes näiteks ortodokssest marksismist, mis pikka aega väitis end olevat suuteline vastama kõigile küsimustele mistahes kontekstis. Tänapäeval oleme selliste suurte teooriate suhtes umbusklikumad, isegi kui nad meid ja meie tööd suunavad.

KJ: Kui siit jätkata, siis millist uurimismeetodit Sina oma tööpraktikas kõige rohkem kasutad?

JB: See teema tuleb meil kolleegidega sageli jutuks. Laias laastus võib meetodid jagada kahte gruppi ja kuigi üks neist praegu domineerib, võiksime ka teise juurde naasta. Üliõpilased, kellega USAs töötan, kasutavad peamise meetodina etnograafilisi⁴ välitöid. Etnograafia kultuurikirjeldusena on nagu vihmavari, mille alla mahub mitmeid lähenemisi ja tehnikaid: intervjuerimine, vaatluse

1 Vt nt selle teemale pühendatud erinumbrit: *The Question of Grand Theory. Journal of Folklore Research* 2008, 45 (1); <https://muse.jhu.edu/issue/12871>.

2 Noyes, Dorothy 2016. *Humble Theory: Folklore's Grasp on Social Life*. Bloomington: Indiana University Press.

3 Vt nt Atkin, Albert 2013. Peirce's Theory of Signs. – *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Toim. Zalta, Edward N.; <https://plato.stanford.edu/archives/sum2013/entries/peirce-semiotics/> ja Peirce'i semiootikat puudutavat peatükki rmt-s *Semiootika*. Toim. Salupere, Silvi, Kull, Kalevi 2018. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 117–126.

4 Siin on silmas peetud etnograafiat kui kultuurikirjeldust, vt Kuutma, Kristin 2008. Etnograafia (2): kultuurikirjeldus. – *Argikultuuri uurimise terminoloogia e-sonastik*. Toim. Jaago, Tiit. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond; <http://argikultuur.ut.ee>.

Foto 1. Jason B. Jackson Hiina Sotsiaalteaduse Akadeemias, taustal kuulsa Hiina antropoloogi ja sotsioloogi Fei Xiaotongi portree. *Ethan Michelsoni foto.*

läbi dokumenteerimine, mitmesugused fotode kasutamise meetodid ja jutustamise analüüsimine.

Etnograafial on materiaalse kultuuri uurimisele palju anda. Selle kõrval leiavad praegu vähem kasutamist, kuid väärksid enam tähelepanu meetodid, mille abil saab uurida artefakte sama üksikasjalikult nagu etnograafiliste meetoditega välitöid teha. Näiteks muuseumis saab rakendada rida esemetele keskenduvaid meetodeid. Kui kogu on 150 aastat vana, puudub meil võimalus esemete kunagisi kasutajaid küsitleda, kuid asjad on siiski alles ja meile kättesaadavad. Mida uut saame neilt ja nende kaudu õppida? Eestit külastades on mulle jättnud sügava mulje nende inimeste hulk, kes on kasutanud muuseumiobjekte kudumis- või muude tehnikate õppimiseks või täiendamiseks. See suund on ka USAs olemas, kuid praegu märksa nõrgem kui etnograafiline (kultuurikirjelduslik) materiaalse kultuuri uurimine. Kogude ja nendega seotud dokumentide põhjal oskuste omandamine nõuab ränka tööd.

Üks põhjus, miks sedalaadi meetoditele õppetöös vähem tähelepanu pööratakse ja neid harvemini rakendatakse, peitub USA folkloristikas toimunud pöördes ajalooliselt aineselt tänapäeva elu uurimisele. Etnograafilised meetodid sobivad suurepäraselt tänapäevase elu mõtestamiseks, kuid samal ajal on vähenenud minevikust huvitatud uurijate hulk. Ajaloolisi, arhiivi ja kogudega seotud uurimismeetodeid kasutatakse vähem ja vastavalt on ka vähem õppejõude, kes neid õpetada oskaksid. Ma pean siinkohal silmas eelkõige USA

folkloristikat, aga samasuguseid trende võib märgata ka materiaalse kultuuri uurimises kultuurantropoloogia vallas.⁵

KJ: Milline on käsitöö uurimise staatus Ameerika Ühendriikides? Näiteks meie Eestis eeldame, et käsitöö uurija valdab vähemalt mingil määral oma uurimisteema või -objektiga seonduvaid käelisi oskusi.

JB: See on väga põnev küsimus ja teema, mille kohta olen Eestis nauditavalt palju juurde õppinud, ühtlasi on kasvanud minu huvi selle vastu. Mulle näib, et USAs toimetavad käsitöö tegijad väga erinevates sotsiaalsetes maailmades ja ühtsusest siin rääkida ei saa. On kaasaegsed kunstnikud, kes omandavad küll käsitöötehnikaid, kuid ei samasta oma tegevust käsitööga. Nad ei huvitu tehnikate ajaloost, vaid tahavad lihtsalt õppida mingit teatud asja tegema. Neil on omad huvid, mis erinevad meie omadest.

Teatud kultuuriliste rühmade liikmed soovivad kirglikult esivanemate käsitöötraditsioone tundma õppida ja jätkata. Kõige ilmsemaks näiteks on Ameerika põlisrahvaste esindajad. USAs elab sadu põlisrahvaid ja nad on väga erinevad, kuid paljusi ühendab neid sügav pühendumus esivanemate käsitöötehnikate säilitamisele ja jätkamisele. Mõned põlisrahvaste esindajad määratlevad end kaasaegsete kunstnikena ja kasutavad vastavaid meediume, nagu maal, skulptuur või videokunst, tegutsedes põlisrahvaste kultuuri ja kaasaegse kunsti vahelisel alal. Teisalt on põlisrahvaste esindajate seas ka neid, kelle kunstilisi või muid loomingulisi praktikaid sobib sõna *käsitöö* hästi iseloomustama. Nende tööd on sageli äärmiselt esteetilised, kuid eesmärgiks on jätkata ja vahel ka edasi arendada tehnikaid, mida nad ise ei ole välja mõelnud. Ka väljaspool põlisrahvaste sootsiume võib järjepidevuse tunne tugevalt käsitööga seotud olla.

Lisaks leidub järjest enam neid, kes on käsitöö tegemisest huvitatud, ilma et see seostuks perekondliku või kogukondliku järjepidevusega. Pigem neile lihtsalt meeldib teha. Nad võivad olla ambitsioonitud harrastajad, kuid mõnikord saavad neist siiski professionaalid ja nad võivad ka kõrgkoolis oskusi omandada, kuid pigem toimub õppimine mitteametlikus kontekstis.

Võrdlemisi uueks nähtuseks, mille staatusest on hakatud alles hiljaaegu rääkima, võib pidada ateljee- või stuudiokäsitööd või kaasaegset käsitööd, nagu seda vahel nimetatakse: käsitöö, mille puhul on teadlikult rakendatud kaasaegsele kunstile omast tunnetust, või vähemalt nii ma seda iseloomustaksin. Minu jaoks on tegemist uue nähtusega, aga ma näen, kuidas kaasaegse

5 Vt nt Greene, Candace 2015. *Museum Anthropology. – Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*. Toim. Scott, Robert, Kosslyn, Stephen. Malden: Wiley; Löfgren, Orvar 2012. *Material Culture. – A Companion to Folklore*. Toim. Bendix, Regina, Hasan-Rokem, Galit. Malden: Blackwell, 169–183. Samasugusele dünaamikale Eesti rahvateaduses osutavad ka *Studia Vernacula* käesoleva numbriga avaartikli autorid. – Toimetuse märkus.

kunsti tunnetuse kombineerimine käsitööžanrite ja -tehnikatega viib käsitööl põhineva uuendusliku praktikani.

Aga tegelikult Sa ei küsinud ju selle, vaid käsitööuurijate kohta. Väidaksin, et käsitööuurijate tuumiku moodustavad need, kes tegelevad käsitöö kui pärandiga: Ameerika põlisrahvaste esindajad, Aasia päritolu ameeriklased ja teised grupid, kes seostavad käsitööd esivanemate ja minevikuga. Mõnikord on tekkinud katkestus ja püütakse hääbuvat uuesti avastada või sellele elu sisse puhuda, kuid uurimistöö teenib neil puhkudel üldisemat eesmärki, milleks on minevikuga lähedalt seotud esemete loomine.

Teine osa käsitööuurijaist on seotud lähenemisega, mida võiks kokku võtta ajaloo rekonstrueerimisena. Näiteks elavast ajaloost (*living history*) huvitatud või need, kes tegelevad ajaloo taasesitamisega (*reenactment*), või keda lihtsalt paelub endisaegne eluolu. Sageli pole tegemist uurijatega akadeemilises mõttes ega isegi mitte käsitöölisestega, vaid inimestega, kes teevad käsitööd muu ajaloolase tegevuse raames või osana endisaegsete tehnikate taastamisest. Samuti nagu need, kes mõtestavad käsitööd pärandina, võivad ka ajaloo rekonstrueerijad kogusid ja teisi allikaid läbi töötada.

Kui varem öeldu juurde tagasi tulla, siis neid teadlasi, keda võiks nimetada käsitööuurijateks, on pigem vähe võrreldes nendega, kes tegutsevad mitmete teiste erialade raames. Arheoloogid võivad kasutada eksperimentaal-arheoloogiat selleks, et arheoloogiliste esemete kohta rohkem teada saada. Folkloristid võivad aktiivselt käsitööd teha või ajalooliste käsitöövõtete vastu sügavat huvi tunda. Selliseid näiteid võiks veel tuua, kuid muuseumidirektori unistan sellest, et meie kogusid tõhusamalt kasutataks. Pooldan erialast kursimuutust, mis võimaldaks kogudesse kätketud väärtust senisest tõhusamalt realiseerida.

KJ: Kuidas väärtust kogudest välja tuua? Ka meie maadleme selle probleemiga, et muuseumiesemeid on viimastel aastakümnetel muuseumide endi teadurite poolt suhteliselt vähe uuritud, uut akadeemiliste uurijate põlvkonda ei tule peale ja meiegi „leiutame“ oma lähenemisviise üliõpilasuuringutes ja Studia Vernacula ajakirjas.

JBJ: See on tehnika küsimus. Näiteks proovime kolleegidega selleks tööks vajalikke oskusi õpetada: näitame üliõpilastele, kuidas ühendada muuseumis leiduva dokumentatsiooni analüüsi esemete lähedalt uurimisega.

See nõuab erilise tunnetuse arendamist ja mõnel õnnestub see tänu varasemale taustale hõlpsamalt. Kes on varem käsitööd õppinud ja tänu sellele materjalide või teatud võtetega juba tuttav, võib arhailiste kogudega töötamisel kiiremini vilumuse saavutada, aga ta on omandanud ka aeglase kannatlikkuse, mida sedalaadi töö eeldab.

Oleme koostöös kolleegidega välja töötanud muuseumiantropoloogia suveinstituudi vormi, mis toimub Smithsonian Institutioni egiidi all ja kus me õpetame kraadiõppureid kogusid uurima. Üsna palju aega kulub selleks, et anda üliõpilastele „lähedalt vaatamise“ (*close looking*)⁶ kogemus. Mõtlesime väljendi „lähedalt vaatamine“ ise välja, aga see annab asja iva kenasti edasi. Meie eesmärgiks on julgustada üliõpilasi aega maha võtma, kui nad esemega tegelevad, seda näiteks nägemis- või kompimismeele kaudu tundma õpivad.

Vähemalt USAs kipuvad noored tegema mitut asja korraga ja kiiresti. Kui panna üliõpilase ette 30 keerukast objektist koosnev kogu ja paluda tal seda uurida, siis esimese hooga ta võtaks välja oma mobiiltelefoni ja pildistaks need esemed üles. Tunne, et millegi tabamiseks on vaja see üles pildistada, on tänapäeval valdav, sest paljud inimesed nii elavadki. Aga siis tuleb öelda: „Ei, sa ei saa uurida 30 esemest koosnevat kogu poole tunni ja 30 foto abil. Katsu pühendada kolm või neli tundi ainult ühele esemele. Joonista seda, mõõda ja nuusuta, vaata eseme sisse. Küsi endalt, miks seda kanti, miks see on mõnest kohast rohkem kulunud kui teisest?“ Selline töö nõuab isemoodi distsipliini, millega mõnel on varasemast kokkupuuteid, aga paljudel see kogemus puudub. Pealtnäha tundub kõik väga lihtne, kuid kui jälgida üliõpilasi, kes uurivad esemekogu esimest korda, siis ühel hetkel märkad, kuidas neil peas tuluke süttib, ja on näha, et nad on jõudnud nii uurimistöös kui ka esemete mõistmisel uuele tasemele. Ei ole lihtne esemest selle valmistamise protsessi tuletada – võtta mõni riietusesee või tööriist ja püüda ainult asja enda põhjalt kindlaks teha, kuidas see kokku pandi või kuidas seda kasutada võidi. Esemed räägivad meile enda kohta nii mõndagi, aga selleks tuleb vaeva näha.

KJ: Kui hästi on teie muuseumide kogujad esemeid dokumenteerinud? Kas suvekoolis osalejad peavad kasutama ka muid, näiteks kirjalikke allikaid?

JB: Toodud näite puhul vaadatakse lähedalt üht eset või esemete gruppi, pöörates tähelepanu objekti vormile, tema osadele, aga võrreldakse seda ka teiste sama tüüpi esemetega. Võrdlevalt lähedalt vaadates õpid veelgi enam. Ma tean, et see on oluline ka Sinu enda seelikute ja kinnaste teemalises uurimistöös.

Võime nagu kirjandusteadlased läheneda esemele kui tekstile ning lugeda seda suhetes teise tekstiga ning võrdluse läbi jõuda uute äratundmisteni, aga see võrdlus kaugele ei kannu. Kui kontekstuaalse uurimise juurde tulla, siis sõna *kontekst* tähendab etümoloogiliselt „koos tekstiga“. On mitmesuguseid kontekste, millesse me saame esemeid (tagasi) panna või asetada. Muuseumides kuuluvad esemed sageli kogudesse ja seostuvad nendega.

6 Võrdluseks: kirjandusuurimises kasutatakse lähilugemise (*close reading*) meetodit, et süveneda üksikteksti kõigisse tehnilistesse üksikasjadesse. – Toimetuse märkus.

Samuti kuuluvad nad tüpoloogilistesse klassidesse ja me võime võrrelda neid teiste sama tüübi esindajatega; lisaks on olemas suur hulk ajaloolisi, sotsiaalseid, majanduslikke ja teisi kontekste. Milline informatsioon eset saadab ja kuhu objekt kuulub?

USA muuseumides ja ilmselt ka mujal, kus on muuseumikogude traditsioon, on esemete dokumentatsiooni osas olukord vahel kohutav ja see võib see tähendada mitut asja. Näiteks, et olemasolev info on täpne, aga väga napp. Tuleb ka ette, et andmed on ebatäpsed või esineb probleeme, mis ilmnevad alles põhjaliku uurimistöö käigus, nii et olemasolevale infole ei saa kindel olla. Aitab, kui võtta allikakriitilise ajaloolase hoiak: kuidas teha kindlaks, et ahvatlevalt põnev kogum andmeid on ikkagi kahtlase väärtusega? Et sellel on omad puudujäägid? Vahel tuleb uurijal välja selgitada, kuidas nii juhtus, et andmed paika ei pea.

Kogude dokumenteerimist ja dokumentatsiooniga töötamist saab õpetada ja õppida nagu teisi vajalikke oskusi, aga isegi suurepärase andmekogu olemasolu korral tulevad ühel hetkel piirid vastu. Muuseumis säilitatavad dokumendid sageli kogu kontekstualiseerimiseks ei sobi, sest vahepeal on palju aega mööda läinud ja meie teadmised mingist perioodist, ökoloogiast või ka majandusest on edenenud või vähemalt muutunud.

Eseme või kogu kontekstualiseerimine tähendab selle asetamist laiemale taustale ja see on töömahukas protsess. Vahel saab tugineda trükis avaldatud allikatele, vahel teistlaadi arhiiviallikatele. Heaks näiteks on siin kogujad. Sageli säilitatakse koos koguga mõningaid eluloolisi andmeid koguja kohta. Kui koguja oli kogumistöö ajal 31-aastane, siis vaevalt, et tema elukäiku kuigi põhjalikult jäädvustati. Aga kui kogu pärineb 100 aasta tagusest ajast ja koguja on siit ilmast lahkunud, siis ei pruugigi palju biograafilist infot leitud. On loomulik, et muuseumikoguga töötades tekib soov kogujat tundma õppida, kuid selle kohta tuleb andmeid otsida mujalt, väljastpoolt muuseumi. Pean sedalaadi kontekstualiseerivat tööd oluliseks ning ka siin saab kasutada etnograafiat, näiteks suulise ajaloo meetodit.

Kõige olulisem on esemetega kohtumine ja selle väljanuputamine, kuidas viia esemed kokku meile oluliste laiemate teemadega. Paljud antropoloogiatudengid USAs huvituvad suurtest ja komplekssetest küsimustest, nagu eba-võrdsus, keskkonna hävimine või õnnelikkus. Nende suurte teemade kohta materjali otsimine on palju kannatust nõudev raske töö. Kuid me oleme kogude eest pikka aega hoolitsenud, nende säilimise nime vaeva näinud ja ma tahaks, et me neid ka maksimaalselt kasutaksime.

Foto 2. Mathers Museum of World Cultures. Jason B. Jacksoni foto.

KJ: Millised on Sinu muljed Eestist ja siinsest uurimistööst, erialade vahelisest koostööst? Milliseid soovitusi võiks meile anda?

JBJ: Siinsed muuseumikogud avaldavad mulle sügavat muljet, näiteks väljenduvad siin regionaalsed eripärad käsitöötraditsioonides. Nagu mitmetes teistes Põhja-Euroopa riikides, on ka siin juba pikka aega toimunud kunagi kohalikule tasandile kuulunud pärandi „riigistamine“ või „rahvuslikustamine“. Eestis võib aga märgata sügavamat huvi kohaliku vastu, mitte ei toimu lihtsalt selle rahvusliku sildi alla kokkukuhjamine.

Esiletõstmist väärib viimaste aastate kirjastustegevus. USAs on väga palju käsitöötraditsioone ja tonnide kaupa näitusekatalooge, kuid meil puuduvad kaunilt kujundatud värvitrüki uurimuslikud teosed, nagu neid siin välja antakse. Rahvusliku käsitöö osakond on sellesse palju panustanud, kuid võib vist rääkida ka üldisematest jõupingutustest käsitöötraditsioonide dokumenteerimiseks ja tutvustamiseks.⁷

Minu jaoks tulevad siin välja erinevused Eesti ja USA vahel. USAs valitseb uurijate ja praktikute vahel suurem lõhe ja vähe leidub neid, kes töötavad mõlemal suunal. Eestis seevastu näib leiduvat üksjagu praktik-uurijaid, kes tegelevad eri käsitöötehnikatega ja ka uurivad neid teaduslikult. USAs on ilmunud tuhandeid kudumise teemalisi raamatuid, kuid üksikud neist

7 Lisaks TÜ VKA RKO ajakirjale *Studia Vernacula* on üks olulisemaid uurimistöö põhinevate käsitöö-alaste käsitluste avaldajaid Eestis Saara kirjastus. – Toimetuse märkus.

põhinevad ajaloolisel ja etnograafilisel teadmisel ja uurimistööl. See on suur ja oluline erinevus. Isegi kui õppejõudude arv on väike, siis käsitöö uurijate-praktikute arv Eestis ühe elaniku kohta on muljet avaldav.

Ave Matsin (AM): Hiinas toimunud kultuurpärandi foorumil⁸ peeti palju kõnesid, millest jäi kõlama ekspertide ja praktikute põhimõtteline erinevus ning esitati küsimusi nende kahe justkui eraldiseisva grupi omavahelise suhte üle.

JBJ: Eesti taustal on hea selle lahknevuse üle arutleda. See on keeruline teema. Näiteks USA ülikoolide juures resideeruvad ja seal töötavad kujutavad ja kaas-aegsed kunstnikud räägivad sageli uurimistöö tegemisest, pidades selle all silmas kogemustest tõukuvat kontseptuaalset mõtlemist, mis on nende loomingu väljundi leidnud. Nad ei ole saanud väljaõpet süstemaatiliseks uurimistöö tegemiseks ning tavaliselt nad ei teegi uurimistööd nii, nagu seda tehakse sotsiaal- ja paljudes humanitaarteadustes. Kunstnikud võivad reisidelt inspiratsiooni koguda ja oma väljendusvahendite ajalugu tundma õppida, aga see ei ole võrreldav intensiivse muuseumikogudega töötamise või välitöödega, mille eesmärgiks on teatud tehnika või nähtuse peensusteni tundmaõppimine. Mu eesmärk ei ole kedagi kritiseerida ja ma ei ütle, et kunstnikud ei võiks oma tegevust uurimistööks nimetada, kuid meie jaoks tähendab uurimistöö kogus leiduvate esemete lähedalt tundmaõppimist või objektide hoolikat etnograafilist uurimist nende kasutuskontekstis. Kui tuua paralleel eelpool mainitud ateljee- või stuudiokäsitööga, siis mulle näib, et seda iseloomustab soov eri tehnikaid omandada ja vallata, et selle kaudu oma repertuaari või arsenalit rikastada, ning see on ka põhjuseks, miks sellega seotud tegijad seostavad oma tegevust meel-samini käsitöö kui kunstiga. Samal ajal ei tähenda see tingimata, et huvitatakse mõne konkreetse tehnika päritolust või selle ühiskondlikust, kultuurilisest, ajaloolisest või isegi eetilisest kontekstist.

KJ: Ka Eestis võib öelda, et klassikalise kunstihariduse omandanud kunstnikud väldivad sageli oma loomingu niisuguseid päritolu-küsimusi ning suhtuvad käsitöösse ükskõikselt, millest on kahju. On ju tegemist väga perspektiivika haruga tänapäeva tootedisainis!

JBJ: USAs valitseb sama olukord. Sotsioloog ja folklorist Gary Alan Fine mainekast Northwesterni Ülikoolist avaldas hiljuti etnograafilistel välitöödel põhineva uurimuse õppeprotsessist kolmes magistriprogrammis, mille lõpetajad saavad kunsti magistri diplomi. Teda huvitasid õppejõudude ja õppijate

8 *The 2nd Central-China and Eastern European Countries Expert Level Forum on Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*, 17.–22.09.2018 Hangzhou, Hiinas.

väärtused ning motivatsioon. Eriliselt keskendus Fine arvustamise rituaalile ehk puhkudele, mil õppejõud vestlesid üliõpilastega kriitiliselt mõnest teosest või teoste grupist. Lahates neid olukordi diskursuse- ja interaktsiooniprotsesside analüüsi toel, näitab Fine, kuidas akadeemilise kunstiõppe raskuskese on nihkunud esteetikalt ja oskustelt mõistetele, mistõttu seda, mida üliõpilane teeb, peetakse suhteliselt vähem oluliseks kui seda, kuidas ta oma tegemistest räägib.

Fine märgib raamatut tutvustavas intervjuus, et kunstnikukarjääri peeti USAs varem eriti sobivaks neile, keda iseloomustas suurem käeline kui sõnaline osavus, ehk leiti, et kunst võimaldab sõnumeid edastada materiaalselt, mitteverbaalselt. Nüüd on olukord muutunud ja kunstiüliõpilastelt oodatakse, et nad oma teostest räägiksid, mitte et nende taiesed ise ja otse enda eest kõneleksid.⁹

Olen välisvaatlejana korduvalt hindamistel osalenud ja sama tähele pannud. Teostelt oodatakse originaalsust ja originaalsuse nõue kandub üle ka sellele, kuidas töödest räägitakse. Akadeemilise kunstimaailma mõju ulatub iseendast kaugemale ja selle taustal ei peaks kedagi üllatama, et akadeemilises kunstiõppes ja sellest võrsuvas loomingus puudub huvi nähtuste vastu, mis ei pretendeeri unikaalsusele ja kontseptuaalsusele. Mulle näitab see, et tegutsen kaasaegse kunsti maailmast eraldiseisvas sfääris, aga kui ma sellega siiski kokku puutun, siis eelistan vaadelda seda omaette kultuurilise ilmana, mida tuleb etnograafiliste meetodite abil seletada.

AM: Meiegi näeme verbaliseerimisega vaeva. Tavaliselt kasutavad käsitöö tegijaid eneseväljenduseks oma käte tööd ning oma tegevusest kirjutamine või üldse selle sõnadesse panemine ei pruugi lihtsalt tulla. Ometi peame verbaalset väljendust oluliseks, et oma tegevust laiemale publikule arusaadavaks teha.

JBj: Praktilisest vaatepunktist on oskus oma tegevust selgitada kindlasti oluline, eriti kui tegemist on rakenduskõrgharidusega ja üliõpilastel tuleb turul läbi lüüa. Seda ei saa alahinnata. Isegi kui üliõpilased tegelevad mõne väga traditsioonilise, järjepidevalt eksisteerinud tehnika või vormiga, ei saa publikult vajalike taustateadmiste olemasolu eeldada. Tegijad peavad olema ka tõlgendajad ning vahendada tuleb kahjuks järjest rohkem, kuid ilmselt on see paratamatu. Siiski – lugude rääkimine kultuurilisest järjepidevusest erineb individuaalsusest ja innovatsioonist jutustamisest.

9 Fine, Gary Alan 2018. *Talking Art: The Culture of Practice and the Practice of Culture in MFA Education*. Chicago: University of Chicago Press. Intervjuu autoriga: Jaschik, Scott 2018. *Talking Art. – Inside Higher Education*, September 27; <https://www.insidehighered.com/news/2018/09/27/author-discusses-his-new-book-based-close-observation-visual-arts-mfa-programs>.

Minu jaoks on aga tähelepanuväärne, ja ma tõesti tahaksin seda rõhutada, et Eestis valitseb käsitöö vastu elav huvi. Kolleegid Tartus on väga huvitatud materiaalse kultuuri alase väljaõppe tugevdamisest ning ma olen lugenud põnevaid käsitööteemalisi uurimusi, millest osa pärineb siit Viljandist. Potentsiaali on kindlasti veel enamaks ja ma hindan kõrgelt käsitöö tegijate praegust tugevat positsiooni siinses käsitööalases teadustöös.

AM: Siinmail räägime käsitöö vallas palju praktikapõhisest (*practice-based*) uurimisest. Kuidas Sina sellest aru saad?

KJ: Mõnikord võib kohata ka väljendit praktikast juhinduv uurimine (*practice-led*). Mis neid kahte eristab?

JB: Väljendit „praktikast juhinduv“ ei ole ma kohanud, aga see sümpatiseerib mulle. Minu jaoks seostub see praktikuga, kes on saavutanud teatud taseme ning liigub sealt uurimistöö toel edasi ja sügavamale. Siin võiks esmajoones tegemist olla praktikast juhinduva käsitöölisega, kes on omandanud ja omandab uurimistööks vajalikke oskusi. Mulle meeldib, et vaikimisi viitab see väljend ka vastupidise võimalikkusele – et me võime rääkida uurimisest juhinduvast praktikast või uurimisest juhinduvast käsitööteadusest.

Mind ennast on näiteks eluaeg huvitanud korvid, aga ma olen ise vaid mõne üksiku korvi valmistanud. Kui ma loobuksin muuseumidirektori kohast ja pühenduksin ainult korvide uurimisele, siis õpiksin mõne meistri käe all korvide tegemist. Mul oleks soodsam teha seda kodukandis Indianas, mitte näiteks Eestis või Kagu-Hiinas. Minust ei saaks aga kunagi meistrit, sest lähenen viiekümnele, nii et eelkõige oleks mu eesmärk saada paremaks korvide uurijaks ja õppida paremaid küsimusi esitama, ka näiteks korvipunumise kohta Hiinas või Eestis. Uurimistöö oleks sellisel juhul kesksel ja praktika seda toetaval kohal.

Võib-olla ma eksin, aga mulle näib, et kui peamine eesmärk on saada näiteks kudujaks ja kudumite müügiga elatist teenida, kuid samal ajal teha ka tõsist teadustööd, siis oleks tegemist praktikast juhinduva tegevusega, kuigi uurimistöö ja praktiline töö oleksid omavahel tihedalt seotud. Sellest tasuks omakorda lahus hoida kunstnike vabavormilisem uurimistöö.

Praktikuid vahel ärritavad teadlased, kes jahvatavad millestki, millest nad tegelikult aru ei saa, ja tuleb ette ka vastupidist. Näiteks palutakse kunstnikul näituse avamisel oma töödest kõnelda ja ta hakkab rääkima ning kuulajail, kes tunnevad teoste avaramat konteksti, hakkab piinlik, sest öeldu ei pea paika. Kultuuri, ajaloo ja majanduse kohta käivad faktid jäävad faktideks. Võime kujutleda kontiinumit, mille ühes otsas on praktikud, kes põhjusega teadlaste peale närvi lähevad, ja teises otsas teadlased, keda vihastavad praktikud.

Meie huvides oleks sfäär, kus leidub mitmesuguseid hübriidseid vorme, aga kus nii uurimistöö kui ka praktika on tugevatel jalgadel. USAs põhjustab

probleeme elitaarsete kaunite kunstide hegemoonia. Kontseptuaalsusele rõhku pannes kannatab oskuste tase ja oskuste kadumisest räägitakse kaas-aegse kunstiga seoses palju. Näiteks minu koduülikooli kunsti õppekavade puhul on esile tõstetud just oskustele keskendumist, mis minu hinnangul on suhteline. Meil leidub suurepäraseid õpetajaid, kes suudavad üliõpilasi tehnikate nüanssidesse pühendada, kuid ka nemad tegutsevad ikka sellesama, kontseptuaalsust väärtustava kunstimaailma raamides ning tunnevad sundust õpetada üliõpilasi kontseptuaalselt mõtlema ja tegutsema. Ka mina tunnen seda survet ja see ei ole meeldiv.

Õpetan materiaalse kultuuri teooriate kursust ja viimati osales sellel rida kunstiüliõpilasi. Nad kõik olid väga huvitavad ja erinevad, aga ma ei saanud lahti tundest, et nad võtavad mind varasalvena ja on ametis kalliskivide või maagi kaevandamisega. Kui tavaliselt on õppetöö eesmärgiks arendada süsteemseid erialaseid teadmisi, et rajada seeläbi vundament tulevaseks teadlaskarjääriks, siis seekord oli tegemist pigem inspiratsiooni ammutamiseks ette võetud huvireisiga. Nagu kunstnik läheb Rooma purskkaevusid imetlema, tuldi samal viisil materiaalse kultuuri teooriate loengusse, et noppida lõbusaid, põnevaid kilde ühiskonna ja materiaalsuse kohta. Hiljem kaitsmiskomisjonides osaledes kohtasin loengus käsitletud teemasid pööraselt teisenenud kujul. Selles ei ole midagi halba, aga minu jaoks oli tegemist uue kogemusega. Tundsin end turistide vaatamisväärsuse või tehasena, mis töötleb kompleksse sotsiaalteaduse mitte nii kompleksseks kunstiks. Käsitöömeistrid, kellega olen palju aega koos veetnud, toimivad kindlasti teisiti.

AM: Väga lihtne küsimus. Miks on materiaalne kultuur ja selle uurimine olulised?

JB: Õppisin nüüdseks lahkunud jutu-uurija Warren Robertsi käe all. Ta oli esimene USA, kes kaitses doktorikraadi folkloristikas. Ta alustas väga klassikalise kirjandusloolise rahvaluuleteadlasena, kuid talle meeldis mööblit valmistada. Ta viibis kas Fulbrighti või mõne muu sarnase programmi raames pikemalt Norras, kus ta tutvus Põhja-Euroopa materiaalse kultuuri ja rahvakultuuri uurimisega, millega tal varasemast kokkupuuteid polnud. Temast sai väga pühendunud rahvapärase materiaalse kultuuri uurija, kes tegeles arhitektuuri, tööriistade, puunikerduste ja mööbliga. Võib-olla tänapäeval see enam täielikult paika ei pea, aga Roberts väitis, et materiaalne kultuur on väärtuslik, sest see annab tunnistust inimkogemusest selle määramatus ulatuses, samal ajal kui arhiiviallikatel rajanev dokumenteeritud ajalugu on alati eliidi poole kaldu ja sageli sellega piirdubki.¹⁰

10 Warren Robertsi materiaalse kultuuri alaseid vaateid tutvustab kogumik Roberts, Warren 1988.

Kui olla seisukohal, et me peaksime tegelema inimkonnaga tervikuna, mitte selle ühe väikse ja mõjuvõimsa killuga, siis materiaalne kultuur on põhimisi tõendusallikaid, sest vaid väga vähesed inimkonna ajaloos on oma elu ja tegevuse kohta kirjalikke märke maha jätnud. Ent igaüks on esemeid puudutanud ja kasutanud ja mõned neist asjadest on siiani alles ja ka meie saame neid kasutada. Robertsi väide oli ühtaegu nii statistiline kui ka eetiline – oleks vastutustundetu uurida vaid eliiti. Aga kui me tahame uurida ka teisi, siis vajame selleks sobivat tehnikat ning vähemalt kunagi ammu elanud inimeste puhul saame selleks kasutada materiaalsel kultuuri. Muidugi sobib see seisukoht kokku varem viidatud ajaloolise, mitte etnograafilise või kultuurikirjeldusliku lähenemisega, kuigi peab ka viimase puhul osalt paika. Oma kaasaegsete materiaalsel elu uurides saame neist rikkama ettekujutuse kui sel juhul, kui keskenduksime ainult sellele, mida nad kirjutavad, või tekstisõnumitele, mida nad omavahel vahetavad.

MR: Kas materiaalse kultuuri uurimisel on tupikteid, mida peaks vältima? Mis ei tööta või on tabu? Kas uurija isiksusest sõltub eesmärgistamine ja meetodi valik?

JB: See on hea küsimus. On rohkem või vähem viljakaid uurimisküsimusi ja -teemasid. Igaüks on ilmselt suuteline lugema üles uurimistrende, mida ta toetab või mida peab paremaks vältida. Kui oma kogemusest rääkida, siis mulle näib, et ma ei ole üheski katastroofilises materiaalse kultuuri uurimise projektis osalenud, kuigi aega veel on!

Seega sõltub meetodivalik jah uurija eelistustest. Kui end edasi mõtlema ärgitada, siis ma juba ennist viitasin kalduvusele kiirustada, mis väljendub tänapäeva inimeste kannatamatuses. Kuna materiaalse kultuuri uurimine nõuab detailidele tähelepanu pööramist, siis ma arvan, et kiirustamine mõjutab materiaalse kultuuri uurimise vallas tehtavat teadust. USAs ja ka Saksamaal tõstab pead aeglast uurimistööd (*slow research*) propageeriv liikumine, mis on analoogiline aeglase toidu liikumisega.¹¹

AM: Mida sellega taotletakse?

JB: Arvan, et materiaalse kultuuri uurimisel tulevad aeglus ja kannatlikkus kasuks. Kristi, Sa mainisid, et Sul kulub ühe kindapaari kudumiseks 30 tundi. Kujutlegem, et me tahaksime Sinust dokumentaalfilmi teha. Uurijad peaks varuma 30 tunni jagu kannatust, et jälgida kudujat kudumas ja teha selle kohta

Viewpoints on Folklife: Looking at the Overlooked. Ann Arbor: UMI Research Press. Seisukohta, et materiaalne kultuur võimaldab uurida inimkonda selle täies ulatuses, on edasi arendanud Henry Glassie, vt nt Glassie, Henry 1999. *Material Culture*. Bloomington: Indiana University Press.

11 Vt nt Euroopa etnoloogide ja antropoloogide aeglase akadeemilise toidu manifesti: allegrolaboratory.net/about.

märkmeid. Läheks vaja kaameraid, mis suudaksid 30 tundi järjest kudumist dokumenteerida, kuduja peaks olema suuteline 30 tundi ühtejutti kuduma. Kas uurija suudab 30 tundi järjest kudumist jälgida? Kui kannatust ei jagu, siis uurimistöö seisukohast on meil probleem, nii et kannatlikkus on väga oluline.

Asja võib seletada ka etnograafia võtmes. Minu jaoks seisneb etnograafia inimestevahelistes suhetes ja seda ka materiaalse kultuuri uurimise puhul. Vahel läheb õnneks ning uurija kohtub rühmaga, kellega teda seob veel muudki peale ühiste huvide. Eri rühmi või gruppe iseloomustab erisugune stiil või eetos, nagu vanasti öeldi. Uurimistöö töötab tulla edukam, kui rühma iseloom või ka üksiku uuritava iseloom ja uurija iseloom sobivad kokku. Kujutan ette, et Eestis käsitööd uurides tehakse sageli koostööd pigem indiivididega, mitte niivõrd rühmadega.

KJ: Või uurime ennast, tegeleme autoetnograafiaga.

JB: Stiili ja sobivuse küsimused kerkivad sõltumata sellest, kas intervjueritakse üksikuid käsitöömeistreid või kohtutakse kokkuhoidva kogukonnaga. Kui käsitööuurimise võtmes mõelda, siis võiks kõrvutada privaatset kohtumist käsitöömeistriga tema ateljees ja välitööd töökojas, kus õpetajat ümbritsevad õpilased ning moodustub oma eetosega mikrokogukond. Mõlemad saab etnograafiliselt uurida. Vahel pole sellest midagi, kui uurija isiksus erineb palju uuritava indiviidi või rühma isiksusest, aga see võib ka probleeme kaasa tuua.

Asja iva on selles, et mul on oma isiksus ja tõenäoliselt on minu töö tulemuslikum, kui minu olemus mu välitööpartnereid ei ärrita. Seda võiks võrrelda tantsimise või armusuhtega: kui mõni etnograafiline projekt läheb rappa, siis sageli on põhjuseks inimlikud vastuolud uurija ja uuritavate vahel.

Ka muuseumitöös tuleb ette lahkkelisid kuraatori ja teadurite vahel, aga etnograafia toob inimlikest teguritest tulenevad probleemid eriti reljeefselt välja. Tänapäeva kalduvus kiirustada loob probleeme ja on huvitav, et sellele reageeritakse aeglase uurimistöö, aeglase moe ja üldse eri eluvaldkondades aeglust propageerivate liikumistega. Seda ei oleks, kui inimesed ei oleks mures.

Mulle näib ka, et aeglus pole oluline mitte ainult käsitöö uurimise seisukohast, vaid et osa inimesi leiab tee käsitööni just nüüd, industriaalseis ja post-industriaalseis ühiskondades, sest aeglane seostub nende jaoks tähendusliku või kvaliteetse või ühiselulisega ja nad sooviksid neid väärtusi omaks võtta. Võiksin osta endale odavad kindad mistahes kaubamajast, kuid minu kindad omavad minu jaoks tähendust, kui need seostuvad kohtumistega kenade inimestega või kui ma valmistasin nad ise minu jaoks tähendusrikkal kursusel. See on üks vastureaktsioone maailmas, kus valitsevad kasvav kiirus ja industrialiseerimine. Samal põhjusel ei vastusta ma folkloristika romantilisust, kuigi ajalooliselt on sellel vahel kurvad tagajärjed olnud. Maailm on teinekord sünye paik ning võib-olla on romantikast veidi abi.

AM: Kas kohaliku kultuuripärandi uurimisega, et selle tulemusi kasutada näiteks uute toodete valmistamiseks, võib Sinu hinnangul kaasneda riske? Kas uurija võib oma positsiooni teinekord kuritarvitada, põhjustada oma sekkumisega näiteks tahtmatuid muudatusi mõne rahvakillu eneseteadvuses?

JB: Mis käsitöösse puutub, siis arvan, et riiklik või rahvuslik kontekst mõjutab seda palju. USAs räägitakse palju kultuurilisest omastamisest (*cultural appropriation*). Ma ei tunne Eesti olusid piisavalt teadmaks, millised ja kui reaalsed või tõsised riskid sellega Eestis kaasnevad. USAs on aga tegemist tõsise ja laiaulatusliku teemaga ja seda põhjusel, et meie ühiskond on nii mitmekesine ning hõlmab inimesi tervest maailmast. Kultuurilised praktikad on nii mõnigi kord identiteediga lähedalt seotud ja selles pole midagi üllatavat. Omastamisega seostub ebaõiglus, mis tuleneb „laenamisest“ ebavõrdsuse ja diskrimineerimise tingimustes.

Mõne kultuurilise rühma kunstilisest väljendusest inspiratsiooni ammutamine on üks asi, sellest kasusaamine aga midagi muud. Sina või mina võime vabalt õppida selgeks kudumistehnika, millega teatud rühm inimesi end samastab. Olukord muutub aga, kui me hakkame selle oskuse pealt kasu lõikama, samal ajal kui tehnikaga seotud rühm ise ei suuda või ei soovi seda tulu teenimise eesmärgil kasutada. Väärkohtlemise tunne on USAs teatud rühmade puhul kerge tekkima. Me ei ole ühiskonnana homogeenne ja me ei ole saavutanud võrdsust. Kui rääkida mineviku najal lisandväärtuse ja uute asjade loomisest, siis USAs on see väga laetud teema ja vastuolusid on palju.

Kõige vähem vastuolusid tekib siis, kui keegi saab õigusega väita, et ta ei kasuta kellegi teise kultuuri ära, vaid toetub omaenda kultuurile. Kui moe vallast näide tuua, siis näiteks Ameerika põlisrahvaste seas leiab väga rikkalikke kudumistraditsioone. Kui mõni suur rahvusvaheline ettevõtte võtab muuseumikollektsioonist kudumismustri, laseb selle kangale trükkida ja toodab hingehinda maksvat kõrgmoe derivaati, siis põlisrahvaste esindajad on õigusega nõrдинud ja nimetavad seda kultuuriliseks omastamiseks. Võrdluseks võime tuua pealt kahekümneaastase moetudengi, kelle ema ja vanaema on lugupeetud kangrud ja kes on navaho nagu ta esiemaadki. Meil on tegemist sootuks teise olukorraga, kui see üliõpilane küsib vanaemalt luba teatud navaho mustri kasutamiseks oma lõputöös ja vanaema lubabki, aga palub tal lugupidavat suhtumist üles näidata.

Kahtlemata ei saa öelda, et mineviku kasutamine uute toodete loomiseks siin ja praegu toob alati probleeme kaasa. Näiteks peetakse kõigile vabalt kättesaadavaks ja kõigile kuuluvaks nende USA kodanike kultuuri, kelle esivanemad saabusid Euroopast ja kes on USA iseseisvumisest peale poliitikat ja majandust valitsenud. Nagu öeldud, käsitleb omastamise teooria omastamisena seda, kui

nõrgem pool kogeb, et tugevam pool võtab temalt midagi selleks nõusolekut küsimata. Pole lihtne kujutleda, kuidas see dünaamika homogeensete ja väiksemate rahvaste puhul toimib. USAs aga tuleb sedalaadi intsidente pidevalt ette ja neid saab lahendada vaid juhtumipõhiselt dialoogi kaudu.

Pole kahtlustki, et kui muuseumikogud on loodud ja nende eest on pikka aega head hoolt kantud, siis peaksid nad ka ühiskonna huve teenima. Sellega kaasnevad nüansid võivad aga väga keeruliseks osutuda. Seetõttu ma pigem ei kutsu üles mitte sekkuma, sest isegi uurimine toob muudatusi kaasa. Ükski kultuur või ühiskond pole staatiline. Minevik on ressurss, mida inimesed alati tuleviku huvides kasutavad, kuid seda võib teha rohkem või vähem hoolikalt. Seega võime sama öelda ka kõikvõimalike maailmas leiduvate probleemide kohta, mida saaks antropoloogilise teadmise rakendamise ehk rakendusantropoloogia abil inimkonna hüvanguks lahendada. Näiteks kui mõnes kogukonnas püsib visalt teatud haigus, mis seostub kohalike veevarude ja nende kasutamise viisidega, siis me saame veega seotud praktikaid uurides tuvastada rahvatervist ohustavad tavad ja pakkuda välja muudatusi, mis haigusjuhtude arvu vähendaks. Tahame, et kohalikud oleksid tervemad, ja nemadki võivad seda soovida, aga kust me teame, et me tahtmatult ei muuda kogukonna dünaamikat viisil, mis toob kaasa uusi hädasid? Näiteks võib olla, et joogivee puhastamiseks tuleb veevõrk erastada, aga siis võib juhtuda, et keegi ei saagi endale vett lubada. See on ohtlik, aga tundub, et USAs me oleme valmis katsetama.

AM: Mulle ikkagi näib, et mitte sekkumine on samuti sekkumine. Ka sellel on omad tagajärjed.

JB: Jah. Näiteks USA kontekstis ütleksin, et kui kogenud ja vajaliku väljaõppega asjatundjad ei sekku, siis teevad seda need, kelle ettevalmistus on kehvim ja kogemused napimad. Ja see võib omakorda täiendavaid probleeme põhjustada. Professionaalidel on oma kindel roll ja leidub valdkondi, nagu rahvatervis, millele amatööre ligi lasta ei tohiks.

Suur tänu tähendusriikka ja nauditava vestluse eest!

Professor Jason Jackson külastas Tartu Ülikooli programmi „Fulbright Specialist“ raames. Visiiti toetasid Ameerika Ühendriikide Suursaatkond Eestis ja Euroopa Liidu Regionaalarengu Fond (Tartu Ülikooli ASTRA projekt PER ASPERA).

Vestluse tõlkis Elo-Hanna Seljamaa.

All Things Considered. An interview about the material culture research in Estonia and in the United States of America

Jason Baird Jackson, Kristi Jõeste, Ave Matsin, Madis Rennu

Abstract

Jason Baird Jackson (b 1969) is a professor of folklore studies and anthropology at Indiana University and directs the university's museum of ethnography, which is called Mathers Museum of World Cultures. The museum is focused on all of the peoples of the world and has an ethnographic collection containing practical things like tools, aesthetic things like beautiful clothes, and everything in between. As a professor, Jackson is involved particularly in helping students who mean to do research in folklore and ethnology broadly, but often particularly in the study of material culture and in preparing students to work as curators at museums.

In the interview, the questions of theory, practice, and research methodology are discussed.

Theories can help us look for and understand commonalities. They are a bit like techniques or tools that can help us with different challenges. We are likely to use more than one of them to complete any task. Dorothy Noyes has written about what she calls humble theory. These are the theories that expand beyond a single case but they are not trying to be all-purpose, ambitious theories in the same way we might think of Marxism or of a comprehensive ecological view. They're more situational. Such theories are suitable for ethnographic work.

There are object-focused methods that are useful in the museum context. A collection may be 150 years old and we cannot exactly interview the people who may have used these objects. But the objects are there, available to us. How are we going to learn from them? In Estonia, a number of people have used museum objects to learn or refine weaving, knitting, or other kinds of techniques. This sort of work does happen in the U.S., but it is currently much weaker than ethnographic work on material culture. The skills, how to study collections and the associated documentation, are hard to learn.

In America, the traditional crafts and technologies are mainly studied by ethnic groups whose aim is to revive the heritage of their ancestors. The other kind of craft researchers are those who are involved in some kind of historical

Foto 3. Rahvusliku tekstiili üliõpilased Piret-Oliivia Ütt ja Kaili Raamat Heimtali muuseumis seto pitsi uurimas. Heli Kiveriku foto.

reconstructionist approach. The number of scholars involved in what we could think of as craft research is relatively small. From a point of view of a museum director, the museum collections could be used more intensively.

For example, the Summer Institute in Museum Anthropology, developed at the Smithsonian Institution, teaches graduate students how to study collections. A considerable amount of time is spent trying to evoke experiences of “close looking.” It focuses on trying to encourage students to slow down, for instance, when they are engaged visually, tactilely with an object. Spend three or four hours with just one object. Sketch it. Measure it. Smell it. Look inside of it. Ask yourself questions about why it’s worn? Why are there scratches or marks in certain places?

Also the question of material culture in the context of artistic research and creative activities is discussed. Artists working with ethnographic material would also benefit from close looking and other slow object research methods.

Practice-based and practice-led research in crafts implies that a practitioner who has mastered certain level of contemporary skills is going to go deeper through a research process, retaining still his/her identity and primary skillset as a maker, but who gains and will continue to gain skills suitable for doing material culture research. As a scholar of basket-weaving, for example, it would be beneficial to have some hands-on knowledge on the craft, but it would not

become the dominant aspect of one's professional activities. Knowledge of the crafts that one studies enables to ask better questions about it.

If you hold the view that we should be concerned with all of humanity and not just the limited slice of powerful humanity, then material culture is the main line of evidence that we have – because very few people in human history have left written records of their lives. But everyone has touched and used objects and some of them survive and we can use them. If we are not only going to study elites, then we are going to need a technique and material culture study is that technique, at least when it comes to people in the past. If we study the material lives of contemporary people, we'll have a richer sense of their lives as a whole than if we focus simply on the things that they write or the text messages they send.

In material culture studies, the notion of slow scholarship is gaining momentum. It is about patient documentation, watching, studying that may pose a challenge to both researchers and the ones researched.

Our task is to offer inspiration from the museum collections that we've amassed, that's the reason to have built and cared for them. They have to serve some good social purposes. Even studying something produces change. No culture or society is static. The past is the resource that people are always using for the future, but there are more and less careful ways to do this.

PRAKTIKAPEEGEL

Villa sorteerimise ja töötlemise mõju lõnga ja kangaste omadustele Muhu saarel kasvanud maalammaste näitel

Veinika Västriku, Liina Kool

Resümee

Artikkel annab ülevaate Kõrgema Kunstikooli Pallas tekstiiliosakonnas läbi viidud rakendusuuringust, mille eesmärk oli välja selgitada, kuidas Muhu maalammaste villa sorteerimine mõjutab lõnga ja neist kootud kangaste omadusi. Uuring viidi läbi lektor Liina Kooli juhtimisel ajavahemikus juuni 2017 – detsember 2018. Uuringus osalesid Kõrgema Kunstikooli Pallas tekstiiliosakond, MTÜ MuhuMaaLammas ja TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia rahvusliku käsitöö osakond.

Eesti lammaste vill leiab praegu teenimatult vähe kasutust. Projekti kutsumus ellu MTÜ MuhuMaaLammas, kellel oli vajadus leida Muhumaal kasvanud maalammaste villale spetsiifilist kasutust villaste esemete tootearenduseks. Uurimisallikana kasutasime Muhumaal Kallaste külas asuva Vanaelu talu maalammastelt püगतud villa.

Maalamba tüüpi lammaste villale on iseloomulik kahekihilisus: alusvilla ja pealiskihivilla olemasolu. Uurimisprotsessi käigus sorteerisime villad neljaks gruppiks: 1) tallevill (looma vanus kuni 8 kuud); 2) peene kiu ja korrapärase säbarusega vill; 3) jämedama kiu ja ebahühtlase säbarusega vill; 4) karm, jäme, sirge ja pikk pealiskihivill. Uurisime mikroskoobi all sorteeritud villagruppide kiudude ehitust ja seejärel valmistasime TÜ VKA villakojas kõikidest villagruppidest kahekordset poolkammlõnga. Võrdluseks lasime teha poolkammi- ja kraaslõnga ka sorteerimata villadest. Kõikidest lõngaliikidest kudusime kangastelgedel ja silmuskudumise masinal kanganaidised. Hindasime lõngade ja kangaste pehmust ning kangaste hõõrdekindlust ja vastupidavust pillingu tekkele.

Kuue erineva lõngatüübi omavahelise võrdluse ja nendest kootud kangaste testide tulemuste põhjal saab väita, et kõige rohkem on põhjendatud talle- ja kaelavilla eraldamine, sest nendest villadest valmistatud lõngadest kootud kangad osutusid tehtud testide põhjal omadustelt kõige paremateks. Samuti andis häid tulemusi sorteerimata villa kraaslõngana kasutamine, millest kootud

kangas hinnati testijate poolt telgedel kootud kangastest kõige pehmemaks. Jätkame uuringu järgmiste etappidega, et julgustada väiketootjaid ja disainereid senisest enam kasutama kodumaist toorainet.

Võtmesõnad: rakendusuuring, Eesti maalammad, villakiud, kraaslõng, poolkammlõng, pilling

Kes on maalammad?

Eestis kasvatatavate kultuurtõugude kõrval on läbi aegade leidunud lambaid, kelle välimikule omased tunnused annavad alust arvata, et tegemist on kohaliku põlistõuga ehk maalammastega (ingl. k *native sheep*). Põlistõugudele hakati suuremat tähelepanu pöörama 2000. aastate alguses. Ajakirjas Eesti Loodus annab Kihnu lambakasvataja Anneli Ärmpalu-Idvand põhjaliku ülevaate maalammastele iseloomulikest tunnustest, keskendudes lähemalt Kihnu lamba omadustele. Ta kirjeldab, kuidas aastatel 2001–2009 tehti kolm uuringut, et selgitada välja, kas Eestis on säilinud kultuurtõugudest oluliselt mõjutamata kohalikke põliseid lambaid. Esimest projekti juhtis MTT Agrifood Research Finland, teist Eestimaa Looduse Fond ja kolmandat Kihnu Maalambakasvatajate Selts. Kõigi kolme uuringu tulemused olid positiivsed: esimene kinnitas maalamba olemasolu, teine populatsiooni piisavat arvukust ja kolmas, et populatsioonis on järglaste ja eellaste omadused piisavalt ühtsed, et neid pidada tõuks. (Ärmpalu-Idvand 2009: 6–12.)

2003. aastal loodi Eesti Maalamba Ühing, mille eesmärgiks oli põlistõule ametliku tunnustuse saamine. 2006. aastal korraldati seitse suuremat ekspeditsiooni Lääne- ja Lõuna-Eestisse. Käidi läbi ligi viiskümmend majapidamist, kus teati olevat maalamba välimikuga isendeid, ja võeti kokku ligi kolmsada vereproovi. DNA analüüsides alusel selgus, et rohkem kui kaks kolmandikku uuritud loomadest eristuvad genotüübi poolest kultuurtõugudest. Nende hulgas eristusid rühmad, mida päritolu järgi nimetati Kihnu, Saare, Hiiu ja Ruhnu rühmaks. (Saarma 2009: 13–17.) Kihnu maalambad said ainsana Eestis tunnustatud eraldi tõuna 2016. aasta jaanuaris, kui Veterinaar- ja Toiduamet määras MTÜ Kihnu Maalambakasvatajate Seltsi selle tõu aretusühinguks.¹

Muhu saarel kasvavad maalambad ei ole praegu tunnustatud põlistõuna, kuid kari on 90% ulatuses Urmas Saarma analüüsitud loomade järglased ja põhikarja valikul on alates 2011. aastast lähtutud eelkõige põhjala lühisabalamaste rühmale omastest tunnustest.²

1 <http://www.kihnumaalammad.eu/Uudised>.

2 Kadri Tali e-kiri 30.03.2019.

Lambakasvatajate ja tõuaretajate seas on siiani eri seisukohti maalamba kui liigi säilimise osas. Eesti Maaülikooli loomakasvatuse lektor Peep Piirsalu väidab, et Eesti maalambad on tänapäevaks hävinud ning tegelikult on tegemist eri lambatõugude vaheliste ristandlammastega, kes mõnevõrra eristuvad oma välimiku poolest meie teistest eestimaistest lambatõugudest:

Eesti kohalike maalammaste jäljed kaovad ca 20. sajandi neljakümnnendatel aastatel ehk 65–70 aastat tagasi, sest sooviti pidada kõrgema produktiivsusega lambaid. Lambakasvatusspetsialistid ei ole silmaga näinud alates 20. sajandi kuuekümnendatest aastatest eesti maalambaid. Seepärast on ülimalt optimistlik uskuda, et mõned loomad oleksid säilinud ilma sugulusest eesti mustapealiste või eesti valgepealiste lammastega. (Piirsalu, Tänavots 2019.)

Geneetiliste uuringute olemasolu tõttu tunnistab ta maalammasteks ainult Kihnu lambaid, keda kasvatatakse ka mujal Pärnu maakonnas (samas).

Lisaks välimikule ja geneetikale on maalamba juures eripärane ka tema villak, mis koosneb pehmemast alusvillast ja karmima kiuga pealisvillast. Käesolevas artiklis käsitletakse Muhu saarel kasvanud maalammaste villa ning sellest valmistatud lõngade ja kangaste omadusi, jättes kõrvale geneetika teema.

Uurimisprobleem

Eesti maalamba villakus esineb eri omadustega villakiude. Seni oli uurimata, kuidas maalammaste villa sorteerimine villaku piirkonna või kiu omaduste alusel enne lõnga valmistamist mõjutab lõngade ja nendest kootud kangaste omadusi. Projekti kutsus ellu MTÜ MuhuMaaLammas, kellel oli vajadus leida Muhumaal kasvanud maalammaste villale spetsiifilist kasutust villaste esemete tootearenduseks. Käesolev rakendusuuring viidi läbi Kõrgema Kunstikooli Pallas tekstiiliosakonnas Liina Kooli juhtimisel ajavahemikus juuni 2017 – detsember 2018. Selle abil püüdsid probleemile vastust leida kolm osalist: MTÜ MuhuMaaLammas, TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia rahvusliku käsitöö osakond ja Kõrgema Kunstikooli Pallas tekstiiliosakond. TÜ Viljandi Kultuuriakadeemiale kuuluv TÜ VKA villakoda oli 2017. aastal testimas uusi ketrusseadmeid ja soovis saada kogemust ühe kindla paikkonna lammaste villa töötlemise ja lõnga valmistamise kohta. Kõrgema Kunstikooli Pallas tekstiiliosakonna tudengid said uuringuks vajalikud tegevused ühendada õppetöös vajaliku praktikaga.

Rakendusuuringu sisuline eesmärk oli selgitada välja, kuidas Muhu maalammaste villa sorteerimine mõjutab lõnga ja neist kootud kangaste omadusi.³

3 Eksperimentaalsest kangakudumisest vt lähemalt nt Kaljus 2017.

Käesolev artikkel on eelkõige praktiliste katsetuste dokumenteering, mitte tavapärase akadeemiline uurimistöö.

Uurimisallikana kasutasime Muhumaal Kallaste külas Vanaelu talu lammastelt 2016. a sügisel ja 2017. a kevadel püगतud villa. Kuna lambakasvataja töötleb koos nii kevadel kui ka sügisel kasvanud villa, siis käsitlesime neid uuringus samuti koos. Eesti maalammastele iseloomulike tunnuste kirjeldamisel toetusime lisaks kirjalikele allikatele ka intervjuudele Kadri Tali ja Katrin Kabuniga 20. märtsil 2018.

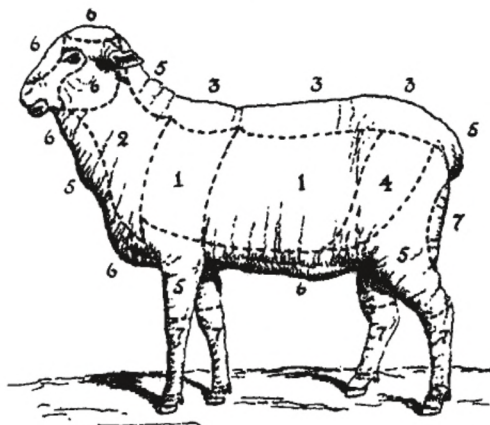
Uurimisprotsessi käigus sorteerisime villad neljaks grupiks. Uurisime mikrokoobi all villakiudude ehitust ja lasime mõõta nende jämedust vibroskoobi abil. Valmistasime TÜ VKA villakojas kõikidest villagruppidest kahekordsed lõngad. Võrdluseks lasime Äksi villavabrikus teha ka sorteerimata villadest nii poolkamm- kui kraaslõnga. Kõikidest lõngaliikidest kodusime kangastelgedel ja silmuskudumise masinal kanganaidised. Hindasime lõngade ja kangaste pehmust, hõõrdekindlust ja vastupidavust pillingu (topilisuse) tekkele.

Villa sorteerimine

Esimese etapina toimus Muhu saarel Kallaste küla Vanaelu talu lammaste villa sorteerimine. Seda tegid Kõrgema Kunstikooli Pallas tekstiiliosakonna I kursuse tudengid materjaliõpetuse praktika raames 2017. aasta juunikuus. Pallase lektori Liina Kooli ning lammaste omanike Kadri Tali ja Katrin Põllu juhendamisel vaadati läbi ligi sada valget villakut 2016. a sügisest ja 2017. aasta kevadisest pügamisest.

Traditsiooniliselt on villa sorteeritud pigem nii, et kõige paremaks loeti küljevilla (1) ja kaelavilla (2). Seljavill (3), kintsuvill (4), turjavill (5) on tihti juba lamba seljas vanunud ja täis taimseid jääke. Vastavalt joonisele 1 lambavilla kvaliteet numbri suurenedes väheneb.

Maalamba tüüpi lammaste villale on iseloomulik kahekihilisus: alusvilla ja pealivilla olemasolu (Ärmpalu-Idvand 2009). Meie uuritavatel lammastel esines eri iseloomuga villakiude. Mõne lamba villakus oli rohkem peent ja säbarat kiudu ja mõne lamba villakus rohkem jämedamat ja laugemat kiudu. Seega sorteerimisel ei lähtunud ainult lamba kehaosadest, vaid ka villakiu iseloomust. Lambakasvatajate huvi oli teada saada, missuguste omadustega on jämedast ja pikast pealivillast valmistatud lõng ning kuidas see erineb peenest ja säbarast

Joonis 1. Villa kvaliteet lamba eri kehaosadel (Liik 1935).

Foto 1. Villa sorteerimine Muhu saarel Kallaste külas Vanaelu talu õuel. Liina Kooli foto.

kaelavillast või jämedast vähem säbarast kintsuvillast kedratud lõngast. Eraldi eesmärk oli koguda kokku tallevillad ja võrrelda nendest tehtud lõnga eelnimeetatud variantidega. Lisaks oli eesmärk uurida, milliste omaduste poolest erinevad poolkammlõngast kootud kangad kraaslõngast kootud kangastest.

Villa sorteerimise tulemusena eristusid neli villatüüpi:

- 1) tallevill (looma vanus kuni 8 kuud);
- 2) peene kiu ja korrapärase säbarusega kaelavill täiskasvanud loomalt;
- 3) jämedama kiu ja ebaühtlase säbarusega kintsuvill täiskasvanud loomalt;
- 4) karm, jäme, sirge ja pikk pealisvill täiskasvanud loomalt (sedasorti vill oli lambal pigem keha tagaosas, kuid tihti ka terve villaku ulatuses).

Kaelavilla tüüpi kaasasime samasuguste omadustega villu looma keha esiosalt laiemalt, samuti kuulusid kintsuvilla tüüpi sarnaste omadustega villad looma keha tagumiselt osalt.

Villakiudude mikroskoopiline uurimine

Villakiude mikroskoobi all vaatlema asudes otsisime vastust küsimusele, kas nelja gruppi sorteeritud villade kiud erinevad üksteisest välimuse või mõõtude poolest. Uurisime kiude Kõrgema Kunstikooli Pallas konserveerimislaboris mikroskoobiga Leica DM2500 M. Igast villatüübist vaatlesime kümnet kiudu ja määrasime neile mikroskoobi fotol oleva skaala abil ligikaudse mõõdu (täpsusega $\pm 5 \mu\text{m}$).

Villatüüp	Kõige peenem kiud	Kõige jämedam kiud	Kümne kiu keskmine tulemus
tallevill	18 μm	44 μm	37 μm
kaelavill	18 μm	43 μm	31 μm
kintsu vill	20m	45 μm	32 μm
kare vill	37 μm	60 μm	52 μm

Tabel 1. Villakiudude jämeduse mõõtmistulemused.

Selgus, et maalamba villakiudude jämedus on hinnanguliselt 18–60 μm . Teistest jämedam on kare pealisvill. Mikroskoopilisel vaatlusel selgus, et tallevilla, kaelavilla ja kintsuvilla soomuseline ehitus üldjoontes ei erinenud üksteisest, kõigil asetsesid soomused sarnaselt kalasoomustega. Ainult väga peenikestel kiududel (18–20 μm) ümbritsesid soomused kiudu rõngakujuliselt. Karedal pealisvilla kiu sees oli näha moodustunud südamikku.

Lõnga valmistamine

Saadud villadest tellisime kahekordsed lõngad, millest hiljem kangastelgedel ja silmuskudumismasinal kanganäidiseid kududa.

TÜ VKA villakojust tellisime nii sorteeritud kui sorteerimata villast valmistatud lõnga. TÜ VKA rahvusliku tekstiili õppekoja meister Astri Kaljus

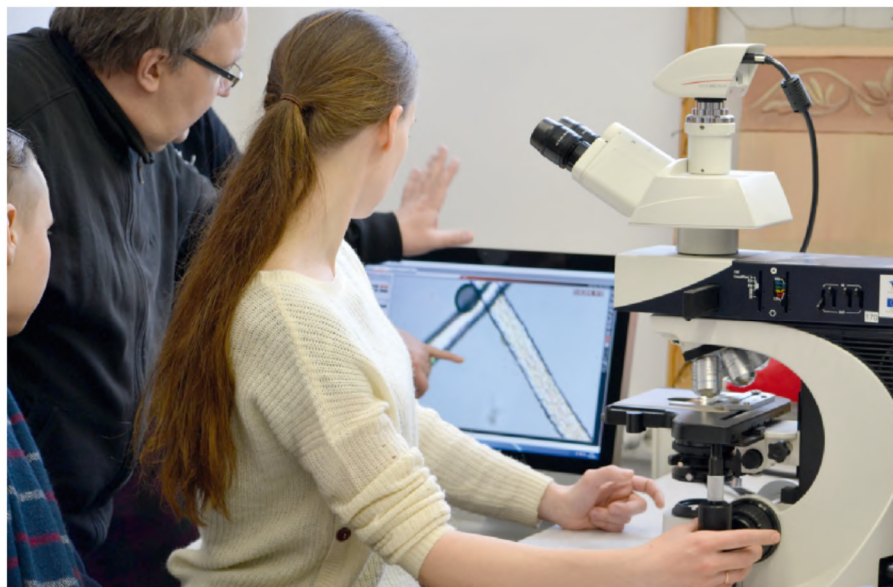

Foto 2. Villakiudude mikroskoopiline vaatlus Kõrgema Kunstikooli Pallas konserveerimislaboris. Gerda Niitvähi foto.

Foto 3. Kraaslintide kammimine TÕ VKA villavabrikus. Liina Kooli foto.

valmistas villakoja masinatega kahekordsed poolkammlõngad, mille valmistamisel villakiud on kammitud ühte suunda. Selleks kasutatakse nn draftimis-masinat, mis segab villakiud omavahel, seab paralleelseks ja venitab.

Võrdluseks tellisime Äksi villavabrikust sorteerimata villast valmistatud kraaslõnga, mille puhul on villakiud kraasimise lõppetapis vormitud peenikeseks heideks, mis ketruse käigus vähese venituse järel lõngaks kdratakse. Poolkammlõnga tehnoloogial on heidelint oluliselt jämedam ja seda venitatakse ketruse käigus mitu korda rohkem kui kraaslõnga tehnoloogia puhul, mis omakorda peaks tagama poolkammlõnga kiudude suuna suurema ühtluse lõngas.

Alates villa pesemisest käsitleti kõikide sortide villa poolkammlõnga valmistamise protsessis ühtemoodi. Villade pesemisel pesumasina kasutati spetsiaalset villapesuprogrammi (1 leotamine, 1 tsentrifuugimine, 2 pesemist, 3 loputust, 1 tsentrifuugimine). Pesuaine kogus oli leotamise ajal 100 ml ja pesemise ajal 150 ml ühe masinatäie ehk kolme kilo villa kohta.

Kuivatatud villad läbisid villahundi e kohestusmasina, kus pesemise ajal üksteise külge kinni jäänud villasalgid „lahti nopiti“. Seejärel laotati õhuline vill 500 grammi kaupa kraasimise liinile, millelt väljuv kraaslint keris end spetsiaalsete mahutite peal väikesteks kuhjadeks. Neli kraaslinti korraga kammiti draftimismasinal kolm korda läbi. Kraaslindid muutusid

iga kammimisega peenemaks ja ühtlasemaks. Tallevilla ehk 1. tüübi puhul ei olnud võimalik teha heidelinti draftimismasinal sama jämedusega nagu teiste villatüüpide puhul. Lindi jämedus oli esimesel korral nr 3, teisel ja kolmandal korral nr 4. (Väiksema numbriga tekib jämedam lint ja suurema numbriga peenem lint.) Astri Kaljuse kogemused on näidanud, et selliselt käituvad lühikese kiuga heidelindid. Kui villakiud on liiga lühikesed, siis ei saa peenikest heidelinti masina vahelt läbi lasta, kuna tekib pidev katkemine.

Ketrusmasin võimaldab lihtsalt reguleerida heidelindi venituse tugevust enne ketrust, mis omakorda mõjutab lõnga jämedust. See toimub kolme rulliku vahel ning eraldi on võimalik reguleerida mõlemas vahes (esimese vahe tähis edaspidi C1 ja teise vahe tähis C2) toimuva venituse tugevust. Vastavate suuruste korrutis (C1 oli 2 ja C2 oli 12,5) näitab seda, mitu korda peenemaks on heidelinti venitatud. Lõnga keerutihedus, mis näitab keerude arvu ühel sentimeetril, oli enamasti 260. Erandeid tuli teha pealisvilla ehk 4. tüübi puhul, kus sobivaks osutus keerutihedus 240, sest pikad, karmid ja sirged kiud vajavad pisut laugjamat keerdu. Samuti erinesid tallevilla ehk 1. sordi parameetrid (C1 oli 1,8 ja C2 oli 11, keerutihedus 300), sest lõng hakkas ketramisel katkema, seda pidi pisut jämedamaks muutma ning keerdu juurde lisama. Selle tüübi lõng jäi ikkagi ebahühtlane ja ketrus kulges väga vaevaliselt.

Korrumisel anti kõikidele lõngadele võrdne keerutihedus 180. Korrumine õnnestus paremini järgmisel päeval pärast ketramist, kui lõng on n-ö maha rahunenud, muidu tekkisid liigsed keerukohad ehk nn juudipoisid sisse, mida tuli tähelepanelikult tööprotsessi käigus käsitsi tagasi hoida.

Eelneva protsessi tulemusena valmisid kuus lõngatüüpi: 1) maalamba talle villast, 2) kaelavillast, 3) kintsuvillast, 4) pealisvillast, 5) sorteerimata villast poolkammlõngad ja 6) sorteerimata villast Äksi villavabrikus kedratud kraaslõng.

Lõngade jämeduste arvutamine

Eestis on tavaks lõnga jämedust nimetada meetrilise numbriga, mille ühikuks on Nm. Üks Nm näitab, mitu meetrit ühekordset lõnga on ühes grammis ($1 \text{ Nm} = \text{m/g}$). Mida peenem on lõng, seda suurem on selle meetriline number. Peale lõngade valmimist soovisime teada nende täpseid jämeduse numbreid. Selleks mõõtsime 100 meetrit kahekordset lõnga, kaalusime selle ära ja jagasime tulemuse kahega, et saada ühekordse lõnga kaal. Seejärel saime ristkorrutise tulemusena meetrilise numbri. Iga lõngaga tegime kolm mõõtmist eri lõngapoolidelt.

Lõnga number	1. mõõtmine	2. mõõtmine	3. mõõtmine	Keskmine tulemus (Nm)
lõng nr 1	5,524	6,042	5,263	5,609
lõng nr 2	5,698	6,079	5,882	5,886
lõng nr 3	5,730	5,649	5,181	5,52
lõng nr 4	6,079	5,813	6,153	6,015
lõng nr 5	7,142	7,092	6,896	7,0433
lõng nr 6	6,1	5,948	6,603	6,217

Tabel 2. Lõngade jämeduse mõõtmise tulemused.

TÜ VKA villavabrikus kedratud lõngad nr 1 kuni 4 olid enam-vähem ühejämedused, kuid lõng nr 5 on üllatuslikult ühe numbriga võrra peenem. Ometigi käsitleti alates villa pesemisest kõikide sortide villu lõnga valmistamise protsessis ühtemoodi. Lõngade valmistamisel lähtus Astri Kaljus seisukohast, et kõikide villade puhul samu parameetreid järgides saadakse ühejämedused lõngad. Järeldasime, et jämeduse erinevus võib alguse saada juba kraasimisest. Kui villakiud on eri raskusega, siis 500 g villa mahtuvus on kergema ja raskema kiu puhul erinev. Sellest tulenevalt võivad kraaslindi jämedused olla erinevad, mis omakorda mõjutavad villa teekonda lõngaks. Näiteks kui kedrata draftimismasinast tulnud peenemast ja jämedamast heidelindist lõnga samade parameetrite järgi, siis on tulemuseks samuti peenem ja jämedam lõng, kuigi numbrid ketrusmasinal on samad. Kui edaspidi on eesmärk saada ühejämedusi või ühes mõõdusüsteemis ($x\ m = 1\ g$) lõnga, peab iga villatüübi juures tegema ketramise katsetused.

Eesti kraasvillavabrikutes (Äksis, Vaemlas ja Raasikul) tehakse lõnga, mida tähistatakse numbriga 8/2. Ülaltoodud tabelist on näha, et Äksi villavabrikus kedratud nn 8/2 lõng on pigem 6/2. Äksi villavabrik siiski ei väida, et nende lõng sellele numbrile kindlasti vastab. See on pigem mingist varasemast ajaperioodist jäänud tinglik ühik, millest kõik kliendid saavad ühtemoodi aru, kuigi tegelikud mõõtmistulemused on teistsugused. Meetrilise numbriga määramine on ligikaudne, sest seda mõjutab oluliselt õhuniiskus. Äksi villavabrikus kedratud lõnga meetriline number mõõdeti peale pesu ja see võib samuti tulemust mõjutada. Teisalt on poolkammlõng juba enne ketrust lanoliinist väga puhtaks pestud. Kraaslõnga ketramiseks pole nii puhas vill vajalik, seega on lanoliini seal sees alati rohkem; lisaks on vaja kraaslõnga ketramiseks kasutada masinaõli, et seadmed paremini töötaksid. Seetõttu pole tingimused kraaslõnga ja poolkammlõnga meetrilise numbriga määramiseks alati võrreldavad.

Kanganäidiste kudumine

Järgmise etapina kudasid Kõrgema Kunstikooli Pallas tekstiiliosakonna üliõpilased kuuest lõngatüübist kanganäidiseid, kasutades nii kangastelgi kui ka silmuskudumismasinaid. Kokku osales kudumises 15 teise ja kolmanda kursuse üliõpilast.

Telgedel kootud kangad valmisid 2/2 tasapindses toimses koes. See on üks enam levinud tehnikaid villaste esemete puhul ning annab võrreldes labase koega paksema ja tugevama tulemuse. Lõime tiheduseks oli kuus lõnga ühe sentimeetri kohta. Üliõpilased jälgisid lõnga omadusi lõime käärimise, telgedele rakendamise ja kudumise ajal. Kõikides etappides pidasid kõik lõngad väga hästi vastu ja mingeid probleeme ei esinenud.

Teine eesmärk oli teada saada, kas lõngade paksus, tugevus ja elastsus sobib silmuskudumismasinal kudumiseks. Kõikide lõngade kudumisel kasutasime 5. klassi käsikudumismasinat Silver Reed 280. Masina klass viitab nõelte arvule ühel tollil. 5. klassi masinad võimaldavad kududa keskmise paksusega lõngu, mis käsikudumisel sobiks vardale 2,5–3,5 mm. Sellele masinaklassile sobib ka lõngapaksus 8/2, mis on levinud maavillase lõnga jämedus. Tööproove tehes testisime, millise kudumistihedusega on iga lõngasorti parim kududa. Tiheduse valikul oli oluline, et kanga silmused oleksid piisavalt väikesed, vältimaks nende ebaühtlast suurust. Samal ajal pidi säilima silmuskudumile iseloomulik pehmus ja elastsus. Kuna masinkudumisel kootakse terve rea silmused läbi korraga, mängib suurt rolli ka lõnga elastsus ja võime nõelte vahel uuteks silmusteks painduda. Liiga jäigad ja jämedad lõngad masinkudumiseks ei sobi, sest need ei mahu masina nõelte vahele ära. Ka liiga hapraid ja kergesti katkevaid lõngu tuleks masinkudumisel vältida, sest need lähevad masinale pingesse tõmmatuna katki. Neid aspekte jälgisime ka tööproovide kudumisel.

Tööproovide kudumiseks tuvastasime iga lõnga jaoks parimad tihedused:

Lõnga sort	Valitud kudumistihedus
lõng nr 1	nr 10
lõng nr 2	nr 7
lõng nr 3	nr 8
lõng nr 4	nr 8
lõng nr 5	nr 6
lõng nr 6	nr 8

Tabel 3. Sobivad tiheduse numbrid silmuskudumismasinal kudumiseks.

Tiheduse number varieerub masinal skaalal 0–10, null vastab kõige tihedamalt kootud kangale ning 10 kõige lõdvemalt. Parimat tihedust valides võtsime arvesse nii kanga tihedust kui kudumise hõlpsust. Paksu lõngaga liiga tihedat kudet valides muutub masina liikumine raskendatuks ning kudumisse võivad tekkida defektid (nt vahelejäänud silmused).

Kuna testitavad lõngad olid eri paksuse ja elastsusega, varieerus sorditi ka kudumise tihedus. Näiteks oli lõng nr 5 teistest peenem, mistõttu tuli seda kududa teistest lõngadest tihedamalt. Lõnga nr 1 oli väga ebaühtlase jämedusega, seega tuli kudumistihedus valida lõng kõige jämedamate kohade järgi.

Testimise käigus selgus, et kõik lõngad sobisid masinal kudumiseks, ent kudumine kulges hõlpsamalt peenemate lõngadega. Lõnga nr 1 puhul oli suurema kanga kudumine raskendatud, sest lõnga paksemad kohad takistasid masina liikumist.

Kanganäidiste kokkutõmbumine laiuses

Villaste kangaste valmimise järel pestakse vajadusel kangad läbi neile lõpliku viimistluse andmiseks. Seejuures tuleb arvestada lõnga teatud kokkutõmbuvusega, mis võib olla lõnga ja kanga omadustest sõltuvalt väga erinev. Hindasime telgedel kootud kangaste kokkutõmbumist laiuses ühekordse käsitsi pesemise järel eesmärgiga saada teada, kas ja kui palju mõjutavad kanga kokkutõmbumist villa omadused, millest lõng on valmistatud. Pesime kanganäidiseid 40-kraadises vees 15 minutit, kasutades Orto villašampooni. Loputasime kanganäidised sama temperatuuriga vees, kuni vesi sai pesuvahendist puhtaks. Äksis kedratud kraaslõnga (nr 6) oli enne kudumist pestud, sest see oli tootmisprotsessist määrdunud ja ilma läbi pesemata polnud võimalik seda silmuskudumismasinaga kududa. Pärast kudumist pesti kangas uuesti läbi samal meetodil kui poolkammlõngadest kootud kangad.

Nii telgedel kui silmuskudumismasinal kootud kangaste puhul kasutasime järgnevat numeratsiooni:

- 1) tallevillast valmistatud poolkammlõngast kootud kangas,
- 2) kaelavillast valmistatud poolkammlõngast kootud kangas,
- 3) kintsuvillast valmistatud poolkammlõngast kootud kangas,
- 4) pealiskammlõngast valmistatud poolkammlõngast kootud kangas,
- 5) sorteerimata villast valmistatud poolkammlõngast kootud kangas,
- 6) sorteerimata villast valmistatud kraaslõngast kootud kangas.

Telgedel kootud kanga number	Telgedel kootud kanga laius enne pesemist	Telgedel kootud kanga laius peale pesemist	Kokkutõmbumise protsent
kangas nr 1	21,5 cm	19,5 cm	9,3%
kangas nr 2	22,5 cm	18,5 cm	16,7%
kangas nr 3	23 cm	20,5 cm	10,9%
kangas nr 4	24,5 cm	23 cm	6,2%
kangas nr 5	22,5 cm	20 cm	11,2%
kangas nr 6	25 cm	23 cm	8%

Tabel 4. Telgedel kootud kangaste kokkutõmbumise tulemused. Kokkutõmbumist mõõtsime kanga laiuses.

Tabelist selgub, et kõige rohkem tõmbas laiuses kokku kangas nr 2 (peenest säbarast villast) ja kõige vähem tõmbas kokku kangas nr 4 (pikast, jämedast ja sirgest villast). Sellest tabelist võib järeldada, et peenematest ja säbaramatest kiududest kangad tõmbasid rohkem kokku kui jämedamate ja sirgematest kiududest kangad. Silmuskootud kangaste kokkutõmbumise tulemused on toodud alljärgnevas tabelis:

Silmuskootud kanga number	Silmuskootud kanga laius enne pesemist	Silmuskootud kanga laius peale pesemist	Kokkutõmbumise protsent
kangas nr 1	29 cm	29 cm	0%
kangas nr 2	24,5 cm	23,5 cm	4,1%
kangas nr 3	27 cm	25,2 cm	6,7%
kangas nr 4	26,5 cm	25,5 cm	3,8%
kangas nr 5	22,5 cm	22,5 cm	0%
kangas nr 6	27 cm	26 cm	3,7%

Tabel 5. Silmuskudumismasinal Silver Reed kootud kangaste kokkutõmbumise tulemused. Kokkutõmbumist on arvestatud kanga laiuses.

Tabelist nr 2 selgub, et kõige rohkem tõmbas laiuses kokku kangas nr 3, kuid kangad nr 1 ja 5 ei tõmbunud pesemise tulemusel üldse kokku. Silmuskootud kangad olid kootud erisuguse kudumispingega ehk siis lõnga pinge valiti selline, mis sobiks vastavale lõngatüübile. Seetõttu ei teki seost kanga kokkutõmbumise ja kiu jämeduse osas. Silmuskootud kangas on teistsuguse struktuuriga kui telgedel kootud kangas ja erineb sellest eelkõige venivuse poolest. Nii ongi juhtunud, et mõnel juhul jäi kangas pesemise järel samasuguste mõõtudega.

Kanganäidiste ja lõngade pehmuse hindamine

Tänapäeval on järjest enam suurenenud nende inimeste hulk, kelle jaoks eesti- maise päritoluga lambavillast valmistatud tooted tunduvad kasutades eba- meeldivalt karedad. See vähendab täisvillaste rõivaesemete müüki ja seega ka kohaliku lambavilla kasutamise võimalusi. Üheks põhjuseks võib tuua inimeste muutunud harjumusi olukorras, kus kaubanduses on lai valik mitmesugustest materjalidest tekstiile. Pehmuse või kareduse taju on subjektiivne ja võib ini- mestel väga erineda. Objektiivsete põhjustena muudab lõnga karedamaks selle valmistamise meetod. Villa korduval kraasimisel kiud murduvad ja nende tera- vate servadega murdekohad tekitavad nahaga kokkupuutel torkimise aistingut. Kui kraasimise asemel villakiud enne ketramist kammitakse samasuunaliseks ilma kiudusid katkestamata, tundub lõng siledam ja pehmem. Seni on Eesti villavabrikutes valmistatud kraaslõnga, kuid viimastel aastatel lisandunud uued vabrikud (TÜ VKA villakoda, Sõrve villaveski, Muru villavabrik jt) toodavad poolkammlõnga. Lõnga pehmust mõjutavad lisaks ka villa omadused.

Käesoleva uuringu raames testisime, kuidas tajutakse Muhu maalam- maste eri omadustega villadest valmistatud lõngade ja kangaste pehmust. Hindajateks olid 24 Kõrgema Kunstikooli Pallas üliõpilast või töötajat. Hindajad katsusid lõngu ja kangaid käega ja tunnetasid, kas kangas või lõng tundus torkiv või mitte. Umbes 20-grammised lõngavihid ja 20x20 senti- meetri suurused kanganäidised pandi pehmuse alusel järjestusse, hinnates neid 6-pallises süsteemis. Hinnati eraldi 6 lõnga, 6 telgedel kootud kangast ja 6 silmuskootud kangast. Kõige pehmem kangas või lõng igast kategooriast sai hinde 6 ja kõige karedam hinde 1.

Lõng 8/2	Hinne 6	Hinne 5	Hinne 4	Hinne 3	Hinne 2	Hinne 1	Keskm. hinne
lõng nr 1	8 hindajat	4 hindajat	7 hindajat	2 hindajat	3 hindajat	0 hindajat	4,5
lõng nr 2	9 hindajat	9 hindajat	4 hindajat	2 hindajat	0 hindajat	0 hindajat	5,04
lõng nr 3	0 hindajat	4 hindajat	7 hindajat	10 hindajat	3 hindajat	0 hindajat	3,5
lõng nr 4	1 hindaja	1 hindaja	0 hindajat	1 hindaja	5 hindajat	14 hindajat	1,58
lõng nr 5	6 hindajat	5 hindajat	5 hindajat	5 hindajat	4 hindajat	0 hindajat	4,33
lõng nr 6	0 hindajat	1 hindaja	1 hindaja	3 hindajat	9 hindajat	10 hindajat	1,91

Tabel 6. Muhumaal kasvanud maalamba lõnga pehmuse hindamine.

Kõige pehmem tundus hindajatele kaelavillast kedratud lõng nr 2 keskmise hindega 5,04. Seejärel tallevillast lõng nr 1 hindega 4,5 ja lõng nr 5 hindega 4,33. Keskpärase tulemuse sai kintsuvilla lõng nr 3 hindega 3,5. Karedaks peeti jämedast pealisvillast valmistatud lõnga nr 4 (hinne 1,58) ja sorteerimata villast kraaslõnga (hinne 1,91). Hindamise käigus selgus, et mõnel juhul said hindajad pehmuse mõistest erinevalt aru ning hindasid pigem kanga elastsust.

Telgedel kootud kangad	Hinne 6	Hinne 5	Hinne 4	Hinne 3	Hinne 2	Hinne 1	Keskm. hinne
kangas nr 1	7 hindajat	11 hindajat	3 hindajat	2 hindajat	0 hindajat	1 hindaja	4,83
kangas nr 2	1 hindaja	6 hindajat	12 hindajat	5 hindajat	0 hindajat	0 hindajat	4,12
kangas nr 3	0 hindajat	1 hindaja	0 hindajat	4 hindajat	18 hindajat	1 hindaja	2,25
kangas nr 4	0 hindajat	0 hindajat	0 hindajat	1 hindaja	1 hindaja	22 hindajat	1,12
kangas nr 5	0 hindajat	4 hindajat	6 hindajat	9 hindajat	5 hindajat	0 hindajat	3,37
kangas nr 6	16 hindajat	2 hindajat	3 hindajat	3 hindajat	0 hindajat	0 hindajat	5,29

Tabel 7. Telgedel kootud kangaste pehmuse hindamine.

Keskmise hinde alusel said häid tulemusi veel tallevillast ja kaelavillast valmistatud lõngast kootud kangad, hinded vastavalt 4,83 ja 4,12. Kanga nr 5 pehmust tajuti 6-pallises süsteemis keskpärasena, see sai hindeks 3,37. Kareda poole peale jäi veel kintsuvillast kangas nr 3.

Kanga nr 6 kõrge hinne on vastuolus eespool toodud põhjendusega, et inimesed tajuvad kraaslõnga torkivana kraasimisel tekkinud villakiu teravate murdekohtade tõttu. Enne katse läbiviimist eeldasime, et poolkammlõng peaks seetõttu tunduma tundliku naha vastu puutudes pehmem.

Silmus- kootud kangad	Hinne 6	Hinne 5	Hinne 4	Hinne 3	Hinne 2	Hinne 1	Keskm. hinne
kangas nr 1	13 hindajat	7 hindajat	2 hindajat	2 hindajat	0 hindajat	1 hindaja	5,12
kangas nr 2	10 hindajat	11 hindajat	3 hindajat	0 hindajat	1 hindaja	0 hindajat	5,16
kangas nr 3	1 hindaja	3 hindajat	5 hindajat	10 hindajat	6 hindajat	0 hindajat	3,32
kangas nr 4	0 hindajat	1 hindaja	0 hindajat	0 hindajat	3 hindajat	21 hindajat	1,28
kangas nr 5	0 hindajat	2 hindajat	4 hindajat	3 hindajat	14 hindajat	2 hindajat	2,6
kangas nr 6	1 hindaja	1 hindaja	11 hindajat	10 hindajat	1 hindaja	1 hindaja	3,52

Tabel 8. Silmuskootud kangaste pehmuse hindamine.

Silmuskootud kangaste pehmuse testis said võrdselt hea tulemuse kaela-villast ja tallevillast valmistatud kangad keskmiste hinnetega vastavalt 5,16 ja 5,12. Kraaslõngast kootud silmuskoeline kangas nr 6 sai oluliselt madalama keskmise hinde (3,52) kui eelmises katses telgedel kootud kanga puhul. Keskpärase tulemuse juurde jäi ka kintsuvillast kangas nr 3 hindega 3,32. Kõige karedamaks hindasid testijad kangast nr 4 (keskmine hinne 1,28), kareda poole peale jäi veel kangas nr 5 hindega 2,6.

Tõenäoliselt mõjutab kanga pehmust ka kudumise tehnoloogiast sõltuv kanga struktuur. Silmuskoelised kangad on juba oma olemuselt elastsemad kui telgedel kootud kangad, mis on valmistamise tehnoloogiast tulenevalt jäigemad. Telgedel kootud kangale annab pehmust juurde kraaslõnga kohevus, mis muudab jäiga kanga tunnetuslikult pehmemaks.

Villaste kangaste pillingu testimine

Rakendusuuringu käigus soovisime teada saada ka kootud kangaste pillingu tekkimist. Pillinguks nimetatakse hõõrdumise toimet kiutoppidega kaetud kanga pinda, mis on moodustunud kiuotsakeste kanga pinnale tõusmise ja üksteise külge takerdumise tagajärjel (Boncamper 2000: 35–36). Seda soodustavad lõngas olevad lühikesed kiud. Topilisust saab vähendada, suurendades lõnga keerdu, kududes tihedama struktuuriga kangast või kasutades pinna viimistlemise võtteid, mis ei lase kiududel kanga pinna seest välja tõusta.

Pillingu testimiseks kasutasime Kõrgema Kunstikooli Pallas tekstiiliosa-konna Martindale'i masinat. Kinnitasime kanga tükid testimiskanga hoidikusse, seejärel hõõrus masin kanganäidiseid ringjate liigutustega vastu

abrasiivkangast. Martindale'i pillingukindluse standardi ISO 12945-2:2000 järgi toimub silmuskootud kangaste hõõrdumine, kasutades 155±1-grammist raskust ning telgedel kootud kangaid hõõrutakse 415±2-grammilise raskusega. Testkanga seisukorda hinnatakse 125, 500, 1000, 2000 ja 5000 pöörde järel, arvestades etteantud kirjeldusi ja võrreldes visuaalselt tulemusi näidisfotodega.

Hinne	Kirjeldus
5	Ei ole muutusi.
4	Kerge pinna ebemelisus ja/või osaliselt moodustunud pilling.
3	Mõõdukas pinna ebemelisus ja/või mõõdukas pilling. Pilling on eri suurusega ja katab osaliselt eri tihedusega testitavat pinda.
2	Eristatav pinna ebemelisus ja/või eristuv pilling. Pilling on eri suurusega ja katab suure osa testitavat pinda.
1	Tihe pinna ebemelisus ja/või tugev pilling. Pilling on eri suurusega ja katab kogu testitava pinna.

Tabel 9. Pillingukindluse testi hindamise kriteeriumid vastavalt standardile.

Martindale'i testide tegemise ruumis oli õhutemperatuur +21 kraadi ja õhuniiskuskus ca 30%.

Hindamise etapp	Pöörde arv	Kangas nr 1				Kangas nr 2				Kangas nr 3				Kangas nr 4				Kangas nr 5				Kangas nr 6			
		katse 1	katse 2	katse 3	keskmine hinne	katse 1	katse 2	katse 3	keskmine hinne	katse 1	katse 2	katse 3	keskmine hinne	katse 1	katse 2	katse 3	keskmine hinne	katse 1	katse 2	katse 3	keskmine hinne	katse 1	katse 2	katse 3	keskmine hinne
1	125	5	4	4	4,33	4	4	3	3,66	5	5	3	4,33	5	5	5	5,00	5	5	4	4,66	5	5	5	5,00
2	500	4	3	4	3,66	4	3	3	3,33	4	3	3	3,33	4	3	3	3,33	4	4	3	4,00	4	4	4	4,00
3	1000	4	2	4	3,33	3	2	2	2,33	4	2	3	3,00	4	2	3	3,00	4	4	3	3,66	4	4	4	4,00
4	2000	3	2	4	3,00	3	2	2	2,33	3	2	2	2,66	3	2	2	2,33	3	3	2	2,66	4	4	4	4,00
5	5000	3	2	3	2,66	3	2	2	2,33	3	2	2	2,33	3	2	2	2,33	3	3	2	2,66	4	4	4	4,00

Tabel 10. Silmuskootud kanga pillingukindluse testimise tulemused. Keskmine hinne on antud komakohtadega, et tulemus oleks võrreldavam.

Kõikide silmuskootud kangastega tegime kolm pillingukatset, kasutades 155±1-grammist raskust. Igale katse läbinud kangale andsime hinne 5 palli süsteemis, millest kujunes keskmine hinne. Vastavalt standardile, mis määrab miinimumnõuded trikootoodetele, peab 2000 pöörde järel olema kanga hinne vahemikus 3–4. Sellele nõudele vastasid kangad nr 1 (tallevillast saadud poolkammlõngast silmuskootud kangas) ja nr 6 (sorteerimata villast saadud kraaslõngast silmuskootud kangas).

Katsetest selgus, et kõige vähem tekkis pillingut kraaslõngast silmuskootud kangale. Teistele poolkammlõngast kootud kangastele võib anda hinnangu

2–3. Kuigi kangad 1–5 on kootud eri kvaliteediga villast saadud lõngadest, siis ometi väga suuri erinevusi seal ei esinenud.

Hindamise etapp	Pöörete arv	Kangas nr 1				Kangas nr 2				Kangas nr 3				Kangas nr 4				Kangas nr 5				Kangas nr 6			
		katse 1	katse 2	katse 3	keskmine hinne	katse 1	katse 2	katse 3	keskmine hinne	katse 1	katse 2	katse 3	keskmine hinne	katse 1	katse 2	katse 3	keskmine hinne	katse 1	katse 2	katse 3	keskmine hinne	katse 1	katse 2	katse 3	keskmine hinne
1	125	5	4	4	4,33	4	4	3	3,66	5	5	3	4,33	5	5	5	5,00	5	5	4	4,66	5	5	5	5,00
2	500	4	3	4	3,66	4	3	3	3,33	4	3	3	3,33	4	3	3	3,33	4	4	3	4,00	4	4	4	4,00
3	1000	4	2	4	3,33	3	2	2	2,33	4	2	3	3,00	4	2	3	3,00	4	4	3	3,66	4	4	4	4,00
4	2000	3	2	4	3,00	3	2	2	2,33	3	2	2	2,66	3	2	2	2,33	3	3	2	2,66	4	4	4	4,00
5	5000	3	2	3	2,66	3	2	2	2,33	3	2	2	2,33	3	2	2	2,33	3	3	2	2,66	4	4	4	4,00

Tabel 11. Telgedel kootud kangaste pillingukindluse testimise tulemused.

Kõikide telgedel kootud kangastega tehti 3 pillingukatset. Katsetusi tehti 5000 pöördeni. Kasutati raskust 415 ± 2 gr. Katsetest selgus, et kõige vähem tekkis pillingut kraasvillast kootud kangale ja tallevillast kootud kangale. Teistele poolkammlõngast kootud kangastele võib anda hinnangu 2. Kõige rohkem pillingut tekkis kangale nr 5.

Poolkammlõngast kootud kangastele tekkis pillingut rohkem kui kraas-lõngast kootud kangastele. Üks põhjendustest võib olla, et siledatest poolkammlõngadest kootud kangastest libisevad pikad kiud välja, kiud keerduvad omavahel ja nii tekib pille (toppisi) rohkem. Kraaslõngas paiknevad eri pikkusega kiud segiläbi (risti-rästi) ning seepärast ei libise kiud nii kergesti kangast hõõrdumise teel välja.

Villaste kangaste hõõrdekindluse testimine

Rakendusuuringu käigus testisime ka kootud kangaste hõõrdekindlust. Hõõrdekindlus on kiu vastupidavus hõõrdumisele, seda testitakse, hõõrudes kanga pinda mehhaaniliselt ja hinnates muutusi, mis kanga pinnale tekkisid (Tuulik 2011).

Hõõrdekindluse testimiseks kasutasime Kõrgema Kunstikooli Pallas tekstiiliosakonna Martindale'i masinat. Selleks hõõrutakse ümmargust proovitükki abrasiivriide vastu kindlaksmääratud surve all 595 ± 7 grammi (9 kPa). Hõõrumisliigutused moodustavad nn Lissajous' kujundi. Kindlaksmääratud arvu pöörete järel hinnatakse proovitüki kulumisastet ja jätkatakse katsetamist, kuni proovitükile tuleb sisse auk. Silmuskudumi puhul loetakse auguks esimest lõnga katkemist, telgedel kootud kangaste puhul peab olema katkenud kaks lõnga: üks lõime ja teine koe suunas. Testimisel kasutasime ISO 12947-2 standardit. Meie katseruumis oli õhuniiskus 30% ja temperatuur 21 °C. Tegime kolm hõõrdekindluse katset, mille tulemused on toodud alljärgnevas tabelis.

Silmus- kootud kangas	1. katse	2. katse	3. katse	Keskmine tulemus (pöörete arv)
kangas nr 1	38000	48000	34000	40000
kangas nr 2	28000	40000	44000	37000
kangas nr 3	24000	26000	44000	31000
kangas nr 4	14000	34000	38000	28000
kangas nr 5	20000	30000	22000	24000
kangas nr 6	22000	20000	20000	21000

Tabel 12. Silmuskootud kangaste hõõrdekindlustestide tulemused.

Kõige hõõrdekindlamaks osutusid silmuskootud kangastest nr 1 ja 2 ehk kõige peenematest kiududest kedratud lõngadest kootud kangad. Kõige väiksema hõõrdekindlusega on kangas nr 6 ehk kraasvillast kootud kangas ja kangas nr 4 ehk pikkadest sirgetest kiududest poolkammlõngast kangas.

Telgedel kootud kangaid testitakse, kuni kaks lõnga katkeb ja sellest tekib kangasse auk. Hõõrdekindlust testiti Martindale meetodil vastavalt ISO 12947-2. Ruumis oli õhuniiskus 30% ja temperatuur 21 °C. Teostati kolm katset ja võeti keskmine tulemus:

Telgedel kootud kangas	1. katse	2. katse	3. katse	Keskmine tulemus (pöörete arv)
kangas nr 1	30000	36000	38000	34000
kangas nr 2	36000	30000	26000	30000
kangas nr 3	20000	24000	26000	23000
kangas nr 4	18000	20000	16000	18000
kangas nr 5	22000	26000	18000	22000
kangas nr 6	22000M	34000	18000	24000

Tabel 13. Telgedel kootud kangaste hõõrdekindlustestide tulemused.

Kõige hõõrdekindlamateks osutusid telgedel kootud kangastest nr 1 ja nr 2 ehk kõige peenematest kiududest kedratud lõngadest kootud kangad. Selles katses osutus kõige vähem hõõrdumisele vastupidavaks kangas nr 4 ehk kõige jämedamast kiust kedratud lõngast kootud kangas.

Vastavalt standardile, mis määrab miinimumnõuded rõivamaterjalidele, peab hõõrdekindlus olema vähemalt 8000–18 000 pööret. Sellele nõudele vastavad kõik testitud telgedel kootud kangad.

Testide tulemusena võib järeldada, et vastupidavamad olid peenematest kiududest kootud kangad. Kraaslõngast kootud kangad osutusid keskpäraseks.

Kokkuvõte

Rakendusuuringu eesmärk oli selgitada välja, kuidas Muhu maalammaste villa sorteerimine on põhjendatud ja milliste omadustega lõngu ja kangaid on võimalik nendest valmistada. Villakiudusid mikroskoobi all mõõtes saime kiudude jämeduseks hinnanguliselt 18–60 mikromeetrit. See näitab, et maalambal on seljas väga erineva jämedusega vill, mõnel lambal on rohkem jämedamat ja mõnel rohkem peenemat kiudu.

Lõngade valmistamisel selgus üllatusena, et ühesuguste parameetrite järgi valmistatud lõngad olid valmiskujul mõnevõrra erinevate meetriliste numbritega. Järeldasime, et erinevus võib alguse saada juba kraasimisest. Kui villakiud on eri raskusega, siis 500 g villa mahtuvus on kergema ja raskema kiu puhul erinev. Sellest tulenevalt võivad kraaslindi jämedused olla erinevad, mis omakorda mõjutavad villa teekonda lõngaks.

Kangastelgedel näidiste kudumisel pidasid kõik lõngad väga hästi vastu ja mingeid probleeme kudumisel ei esinenud. Silmuskudumismasinal kudumiseks oli lõnga jämeduste erinevuse tõttu vaja kasutada erisuguseid kudumistihedusi, lisaks tekitas mõningaid probleeme ebaühtlase jämedusega tallevillast kedratud lõng. Tõenäoliselt mõjutas kudumistihedus testide tulemusi – täpsemaid tulemusi saaks siis, kui kõik testitavad lõngad oleksid ühesuguse jämedusega ja saaks kasutada ühesugust kudumistihedust, mis aga selles uuringus ei olnud võimalik.

Kangaste kokkutõmbumise testid näitasid, et peenematest kiududest (kaelavillast) kangad tõmbasid rohkem kokku kui jämedamate kiududest (pealiskottvillast) kangad, mis oli ootuspärane.

Lõnga pehmuse testis sai kõige parema tulemuse kaelavillast kedratud lõng, kõige karedam oli pealiskottvillast valmistatud lõng. Kangaks kudumise järel muutus ka mitmete lõngade pehmuse tajumine: näiteks sorteerimata villast kraaslõng, mis sai lõngana eelviimase tulemuse, andis telgedel toimselt kootuna kõige pehmema kanga; silmuskudumina oli tulemus keskpärane. See on seletatav tõenäoliselt kanga struktuuri erinevusega – telgedel kootud kangas on oma olemuselt jäigem ja pehme kraaslõng muutis sellise kanga pehmemaks. Uuringu järgmistes etappides on võimalik täpsemalt uurida kudumistehnoloogiat ja lõngade sorteerimise vahelisi seoseid, et selgitada välja, milliseid lõngu oleks otstarbekam kasutada silmuskootud kangaste ja milliseid lõngu telgedel kootud kangaste kudumiseks.

Lisaks pehmustestidele analüüsisime kootud kangaste vastupidavust. Pillingutestis säilitas kõige parema välimuse sorteerimata villast kraaslõng, poolkammlõngad olid kehvema tulemusega. Hõõrdekindluse poolest

oli kõige tugevam tallevillast kootud kangas. Kõige kiiremini kulusid katki kraaslõngast kangas ja jämedast pealispillast telgedel kootud kangas.

Kuue lõngatüübi omavahelise võrdluse ja nendest kootud kangaste testide põhjal saab väita, et kõige rohkem on põhjendatud talle- ja kaelavilla eraldamine, sest nendest villadest valmistatud lõngadest kootud kangastega tehtud testid olid kõik heade tulemustega. Samuti andis häid tulemusi sorteerimata villa kraaslõngana kasutamine, millest kootud kangas hinnati telgedel kootud kangastest kõige pehmemaks. Karmist ja pikast pealispillast valmistatud lõng sobib omaduste tõttu pigem põrandavaipade kudumiseks, mitte rõivaesemete valmistamiseks. Pealispillast kootud kangaste madalat pillingukindlust ja hõõrdekindlust saab parandada, kui kasutada kudumisel tihedama keeruga lõnga.

Siin kirjeldatud rakendusuuringu toimus Kõrgema Kunstikooli Pallas tekstiiliosakonnas pilootprojekina; varasemad analoogsed eeskujud meile teadaolevalt puudusid. Tänu osalejate entusiasmile asusime ise uurimismetoodikat välja töötama ja samaaegselt esimesi uurimisetappe läbi viima. Projekti osalised said kogemuse, kuidas ühise eesmärgi nimel tegutseda. Muhi maalammaste kasvatajate jaoks on uurimistulemused lähteandmeteks villa ja villatoodete arendamisel. TÜ VKA villavabrik omandas uuringu käigus esimesed kogemused sedalaadi villa töötlemise kohta. Nüüdseks on erisuguste villadega töötamise kogemuste pagas kindlasti suurenenud. Pallase tekstiiliosakonna õppejõudude ja üliõpilaste jaoks on projekt andnud hindamatuid teadmisi ja kogemusi vahetust kokkupuutest maalammaste villa uurimisega: töötlemise etappidega ning kangaste kudumise ja testimisega. Rakendusuuringu tulemuste põhjal on järgmistel uurijatel võimalik edasist uurimist jätkata ja huvipakkuvaid aspekte süvitsi analüüsida.

Teema käsitlemine rakendusuuringuna jätkus 2019. aasta kevadel Pallase üliõpilase Siiri Noole lõputöös. Selles võrreldakse Eestis kasvatatud lammaste villast Eesti villavabrikutes kedratud lõngu ja testitakse neid masinkootud mantlite valmistamise tarbeks. Siiri Nool tegi uuringu käigus koostööd lambakasvatajatega ja villavabrikutega, et saada eestimaist päritolu lõnga sobivas kvaliteedis ja piisavas koguses, mis võimaldaks arendada väiketootmist.

Pallase tekstiiliosakonnas jätkub rakendusuuringu ka 2019. aasta sügisel. Kaasatud on tudengite grupp ning testitakse lõnga kasutamist käsitöötoodete valmistamisel. Teemaga jätkamine on oluline Eesti lammaste villa väärtustamisel, et julgustada väiketootjaid ja disainereid senisest enam kasutama kodumaist toorainet.

Allikad

Boncamper, Irma 2000. *Tekstiilikiud. Käsiraamat*. Tallinn: Eesti Rõiva- ja Tekstiililiit.

Eesti Rõiva- ja Tekstiililiit 2001. *Rõivamaterjalide omadused ja vead. Soovituslikud miinimumnõuded ja katsemeetodid*. Tallinn: Eesti Rõiva- ja Tekstiililiit.

Kaljus, Astri 2017. *Villaste kangaste kudumise võtted 11.–17. sajandi Eesti arheoloogiliste leidude põhjal ja nende taasloomine tänapäeval*. Magistritöö. Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia.

Lüik, Elmar 1935. *Lambakasvatus ja kitsekasvatus*. Tartu: Akadeemiline Põllumajanduslik Selts.

Piirsalu, Peep, **Tänavots,** Alo 2019. *Eestis aretatavad lambatõud*. Eesti Maaülikooli õpiobjekt. http://www.eau.ee/~alo/lambad/toud/?Eesti_maalammas (18.02.2019).

Saarma, Urmas 2009. Eesti ja Euroopa põlislammaste lugu kahe teadusuuringu valguses. – *Eesti Loodus* 10, 13–17.

Tuulik, Diana 2011. Tekstiilkiudude põhiomadused. Painduvus, hõõrdekindlus. – *Sissejuhatus tekstiilmaterjaliõpetusse*. Tallinna Tehnikakõrgkooli õpiobjekt. http://eprints.ttk.ee/154/1/painduvus_hrdekindlus.html (25.03.2019).

Tuulik, Diana 2011. Tekstiilkiudude põhiomadused. Tugevus. – *Sissejuhatus tekstiilmaterjaliõpetusse*. Tallinna Tehnikakõrgkooli õpiobjekt. <http://eprints.ttk.ee/154/1/tugevus.html> (28.03.2019).

Ärmpalu-Idvand, Anneli 2009. Kihnu maalammas on elus ja hea tervise juures. – *Eesti Loodus* 10, 6–12.

Veinika Västriku (s 1974) on õppinud Tartu Ülikoolis eesti ja võrdleva rahvaluule erialal, mille lõpetas aastal 2000 folkloristina. Alates 2001. aastast on põhitegevusalaks kangakudumine. Õpetab Kõrgema Kunstikooli Pallas tekstiiliosakonnas kangakudumist. Teostab tellimustöid ning korraldab kangakudumise koolitusi Turgi käsitöötalus Torila külas Peipsimaal. 2013. aastal lõpetas TÕ Viljandi Kultuuriakadeemia pärandtehnoloogia magistriõppe, uurimisteemaks Eesti lõimeripstehtnikas põrandakatted.

Liina Kooli (s 1972) on lõpetanud Tallinna Ülikooli 1998. aastal käsitöö ja kodunduse õpetajana. Ta on töötanud Tartu Kunstikoolis ja seejärel Kõrgema Kunstikooli Pallas tekstiiliosakonnas meistri ja õppejõuna. Liina Kooli peamised õppetöö valdkonnad on materjaliõpetus, tekstiilide värvimine ja mitmesugused tekstiilitehnoloogiad. Koostöös Eesti lambakasvatavate ja villavabrikutega on ta juhendanud üliõpilaste praktikaid, alates 2015. aastast tihedas koostöös MTÜga MuhuMaalammas. Sellest koostööst on sündinud käesolev artikkel ning Liina Kooli juhendatud Siiri Noole lõputöö „Villa töötlemise võimalused Eesti villavabrikutes. Eesti päritolu lambavillast lõnga testimine ja kasutamine silmuskoelise toote loomisel“ (2019).

Effect of the sorting and processing of wool on the properties of yarn and fabric, on the example of the Estonian Native Sheep grown on Muhu Island

Abstract

This article gives an overview of our applied research, carried out at the Textile Department of the Pallas University of Applied Sciences, with the objective of finding out how the sorting of the wool of the Estonian Native Sheep grown on Muhu Island affects the properties of the yarn and of the fabric made of this yarn. The research was carried out by participants from the Textile Department of the Pallas University of Applied Sciences, NGO MuhuMaaLammast and the Estonian Native Crafts Department of the University of Tartu Viljandi Culture Academy under the supervision of the lecturer Liina Kool in June 2017—December 2018.

Fleece of Estonian sheep is at present undeservedly under-used. This project was initiated by the NGO MuhuMaaLammast, to meet their need for finding ways of using the wool of an Estonian Native Sheep breed grown on Muhu Island in designing and producing articles made of wool. The research was based on the raw wool shorn off the native sheep grown at Vanaelu farm in Kallaste village on Muhu Island.

Characteristically, the sheep of the native breed have two layers of fleece – the outer and the underlying layers. During our research, we sorted the shorn wool into four groups: 1) lamb's wool (the age of the animal is up to eight months); 2) wool of fine fibre and regular crimp; 3) wool of thicker fibre and irregular crimp; 4) wool of the coarse, thick and straight outer layer. We examined the structure of fibres of these four types of wool and produced double semi-worsted yarn of all these groups at the wool processing workshop of the UT Viljandi Culture Academy. For comparison, we also had some semi-worsted yarn and carded wool made of the unsorted wool. We used all these types of yarn to weave samples on the loom and with knitting machine. We evaluated the softness of the yarns and fabrics, and the friction resistance and resistance to pilling of the fabric samples.

Based on the results of comparing the six different types of yarn, and of fabrics made of these yarns, we can say that sorting and extracting of the lamb's wool and the wool shorn from the neck area of sheep is most justified, because in our tests, the fabrics made of the yarn made of these types of wool proved to

have the best properties. Using of carded wool, made of unsorted wool, gave good results as well: fabric made of such wool proved to be the softest of all fabrics made on looms. We will proceed to next stages of our research in order to encourage designers and small producers to use domestic raw materials more extensively than they do it today.

Keywords: applied research, Estonian native sheep, wool fiber, woollen yarn, semi-worsted yarn, pilling

Vinnaga salvkaevu taastamine

Laur Oberschneider

Resümee

Artikkel annab ülevaate salvkaevude olemusest ning esitab ühe salvkaevu taastamise näitel soovitusel, mida tuleks sellise ehituspärandi kaitsega seotud tegevuse puhul arvesse võtta. Salvkaevud on olnud Eesti külamaastikul kesksed rajatised, mis mängisid suurt rolli külade ja talude kujunemisel, sest ainult puhta joogivee olemasolu võimaldas paiksete eluasemete rajamist. On alust arvata, et vana sumbküladepõhine asustusvorm meie saartel, Põhja- ja Lääne-Eestis on tingitud eeskätt kaevude rajamisest.

Seni ei ole kirjasõnas põhjalikumalt kajastatud kaevude korrastamist pärandetehnoloogilistest teadmistest lähtuvalt. Puhta joogivee saamiseks rakendatakse tänapäevaseid tehnoloogiaid ja ettekirjutusi, kuid selle käigus ei võeta küllaldaselt arvesse vanade salvkaevude algset konstruktsiooni ja iseloomu.

Siinses artiklis annan isiklike kogemuste põhjal juhatust raudkivist voodri, ristpalkidest rakke ja puidust vinnasüsteemiga salvkaevu korrastamiseks. Esmalt annan ülevaate salvkaevude ajaloost ja vinnaga salvkaevude võimalikest pärandetehnoloogilistest lahendustest. Praktilise näitena kirjutan salvkaevu taastamisest Pärnumaa Lääneranna valla Kõera küla Kubja talu näitel.

Võtmesõnad: kaevud, veevarustus, taastamine, palkehitus, vinnasüsteem

Sissejuhatus

Ei tohiks olla uudiseks, et elu võimalikkus kus tahes on kantud eelkõige elementaarsest vajadusest – joogivee olemasolust ja selle kättesaadavusest. Pikka aega on seda eeldust võetud enesestmõistetavana. Siiski on tõsiasi, et puhta joogivee olemasolu ei olegi olnud nii enesestmõistetav varem, ei ole seda praegu ega saa ka olema tulevikus.

Salvkaevud on olnud Eesti külamaastikul kesksed rajatised, mis mängisid suurt rolli külade ja talude kujunemisel, sest ainult puhta joogivee olemasolu võimaldas paiksete eluasemete rajamist. On alust arvata, et vana sumbküladepõhine asustusvorm meie saartel, Põhja- ja Lääne-Eestis on tingitud eeskätt kaevude rajamisest. Raskesse paasesse pinnasesse rajati keskne küla-kaev, mille ümber asusid mitmed talud. Headeks näideteks paljude seast

võib tuua Poanse küla Karuse kihelkonnas, kus praeguseni on üheks kohanimeks Kaevu, ja Koguva küla Muhu saarel (VM Oberschneider 2013–2019). Sumbkülade teket seostab kaevudega Gustav Ränk oma uurimuses „Eesti küla veevarustus ja kaevutüübid“ (Ränk 1937).

Ajalooliselt olid enim levinud vinnaga salvkaevud, mis on valdavalt omased ka Lääne-Eesti ja Pärnumaa asumitele (Ränk 1937; VM Oberschneider 2013–2019). Omal ajal rajati mehaaniliste veevõtusüsteemidega salvkaevud praktilistel kaalutlustel. Tänapäeval, mil üldine võimaluste areng (tehnoloogia areng, elektri kasutuselevõtmine jne) on loonud efektiivsemaid viise maapõuest vett ammutada, on vinnasüsteemid asendunud muude lahendustega. Juba sõja eel ilmunud ajakirjas Tehnika Kõigile märgitakse, et veevarustuse otstarbekohasel ümberkorraldamisel peaks kasutusele võetama toru- ja puurkaevud¹ (Aksel 1940: 46).

Siiski sobiksid salvkaevud oma eriliste ehitustehniliste konstruktsioonidega jätkuvalt meie maastikupilti ilmetama. Kõrged kaevukoogud inspireerisid ju ka maastikke ja taluelu kujutanud 19. sajandi maalikunstnikke.² Nüüd aitab toonaste kunstnike poolt jäädvustatu saada aimu vinnaga kaevude veevõtusüsteemide eripärast. See omakorda on vajalik tervikliku ehituspärandi säilitamiseks ning taastamiseks maastikul.

Kuna taluarhitektuuri puudutav ennistustegevus on moes, on suurenenud nõudlus ka vanade salvkaevude taastamise alase oskusteabe järele. Sageli on ajaloolised salvkaevud olnud aga pikka aega hooldamata ja nad võivad olla muutunud kas kasutuskõlbmatuks või vajada hooldust. See eeldab asjatundlikku lähenemist. Lisaks vajadusele saada joogivett on salvkaevude taastamisel ka julgeolekuline aspekt. Autonoomne salvkaev koos mehaanilise veevõtusüsteemiga võib olla suureks abiks näiteks kriisiolukordades. Maapiirkondades pole praegusel ajalgi haruldased voolukatkestused, mis võivad jätta majapidamised mitmeteks päevadeks ilma veeta. Sellisel juhul on võimalik kasutada toimivat salvkaevu koos autonoomse veevõtusüsteemiga või tulekahju korral saada sealt paakautodele lisavett.

Tasub veel märkida, et vanast salvkaevust lõplikult loobumine ja selle asendamine nüüdisaegse puurkaevuga ei pruugi alati olla lahendus, kuna uue puurkaevu rajamine on üsna kulukas ning on teada palju juhtumeid, kus puurkaev ei taga kvaliteetset joogivett (suur raua, mineraalide, kloori, fluori, mangaani

1 Toru- ja puurkaevud on maa sisse rammitud või puuritud augud, mis ulatuvad sügavamatesse veekihtidesse maa sees. Nende kaevutüüpide puhul paigaldatakse kaevu väikese läbimõõduga terasest manteltoru ning nende tootlikkus on salvkaevuga võrreldes märkimisväärselt suurem ja stabiilsem.

2 Nt Johann Köleri maal „Hiiu naised kaevul“, Oskar Hoffmanni „Jüripäev“, mitmed Ernst Hermann Schlichtingi teosed.

jm sisaldus).³ Nendel juhtudel peab paigaldama täiendavalt kalleid seadmeid vee filtreerimiseks. Kui tänapäeva majapidamises võib kunagine salvkaev oma mehhaanilise veevõtusüsteemiga jääda teisejärguliseks lahenduseks, siis näiteks surnuaedades kalmulillede kastmisvee jaoks on ta kindlasti omal kohal.

Kokkuvõtvalt: salvkaevude tähtsus veevarustuses, see tähendab toimivate salvkaevude olemasolu, peaks eeskätt hajaasustusega piirkondades olema tunduvalt suurem kui praegu.

Riiklikul tasemel on vastu võetud määrus (RT I, 17.08.2018, 7), mis „Hajaasustuse programmi“ kaudu seab prioriteediks veevärgitaristu väljaehitamise toetamise hajaasustusega maapiirkondades, sealhulgas olemasolevate salvkaevude korrastamise. Märgiline on ka Keskkonnaameti poolt 2018–2020 teostatav uuring⁴ hajaasustusega maapiirkondades paiknevate salvkaevude vee kvaliteedi kohta, kuna nendest võetav joogivesi võib olla tervisele ohtlik.

Olgugi, et leidub tublisid firmasid (OÜ Revotor, OÜ Strongest, OÜ Riest jt), kes on muuhulgas spetsialiseerunud vanade salvkaevude hooldamisele, ei ole kirjasõnas seni põhjalikumalt kajastatud nende korrastamist pärandtehnoloogilistest teadmistest lähtuvalt. Puhta joogivee saamiseks rakendatakse tänapäevast tehnoloogiat ja ettekirjutusi, kuid selle käigus ei võeta küllaldaselt arvesse vanade salvkaevude algset konstruktsiooni ja iseloomu. Seega võib olemasolevast oskusteabest ja võimalike toetuste rakendamisest vanade salvkaevude kasutuselevõtul väheks jääda. Vanade salvkaevude eest tuleks hoolitseda nõnda, et alles jääksid ka kunagi nende rajamisel aluseks võetud töed ja oskused.

Siinses artiklis annan isiklike kogemuste põhjal juhatust raudkivist voodri, ristpalkidest rakke ja vinnasüsteemiga salvkaevu korrastamiseks. Esmalt annan ülevaade salvkaevude ajaloost ja vinnaga salvkaevude võimalikest pärandtehnoloogilistest lahendustest. Praktilise näitena kirjutan salvkaevu ennistamisest Pärnumaa Lääneranna valla Kõera küla Kubja talu näitel. Loodan, et sellest kirjutisest leiavad abi lisaks janustele kaevuomanikele ka teised traditsioonilisi ehitusvõtteid ning pärandtehnoloogilisi lahendusi hindavad tavalugejad ja ehitusmeistrid.

Ajalooline ülevaade salvkaevudest

Salvkaevude tekkeloo algust võib otsida juba ajast, kui II aastatuhandel eKr hakati tegelema nn poolkoliva põllupidamisega (Ränk 1934: 83). Siseveekogudest kaugemale asunud elanikud pidid leidma vee saamiseks alternatiivse lahenduse. Alul käidi puhast joogivett toomas mageveekogudest või allikatest (lättelt).

3 Vt eestigeoloog.ee/kategooriad/geoloogia-ja-keskkond/mis-kvaliteediga-vett-sa-jood.

4 Vt www.klab.ee/6953/joogiveeuuring.

Mulgi murdes on nimetatud ka kaevu allika vanema nimetuse järgi lätteks. Sama võib kaevu nimetuse puhul täheldada teiselgi läänemeresoome alal (soome murdeline *lähde*, vepsa *lähte*; Viires 2001: 186). Allika juurde süvendati maa sisse auk, mis vooderdati puidu või kividega ning kaeti pealt rakkega. Need rajatised olid väga sarnased hilisemate salvkaevudega (Ränk 1937: 84).

Arheoloogiliste kaevamiste käigus on linnustest leitud tõendeid, et kaevu ehitamise tehnika oli eestlastele tuntud juba teise aastatuhande algusest. Need olid silindrikujulised või nelinurksed kivist või puidust voodriga salvkaevud.

Üks Eesti vanemaist teadaolevaist kaevudest pärineb XII sajandist ja see asub Tallinnas raekoja platsil. See on maakivist, ovaalse ristlõikega ning hundisaviga tihendatud, vältimaks roiskunud pinnavee sattumist kaevu. Teine näide samast ajastust on Lõhavere linnuse (XII–XIII saj) kaev, mis oli ehitatud koerakaelnurkade seotud ümaratest kasepalkidest.

Palgivahed olid tihendatud sambla ja kasetohuga. (Tihase 2007: 288.) Narva börsihoone kaevu sisemisel, okaspuust valmistatud rakkel on dendrokronoloogilise meetodiga uurides saadud ehitusajaks XVII sajandi esimene pool; välimine rake on tõenäoliselt olnud oluliselt vanem, kuid selle vanuse määramine ei olnud võimalik (Kriiska, Ivask 2012: 106).

19. ja 20. sajandil ehitatud salvkaevude ja nende veevõtusüsteemide kohta on olemas piisavalt materjali, mille põhjal saab teha järeldusi nende konstruktsioonide kohta.⁵ Viimase kahe sajandi jooksul ehitatud kaevude puhul

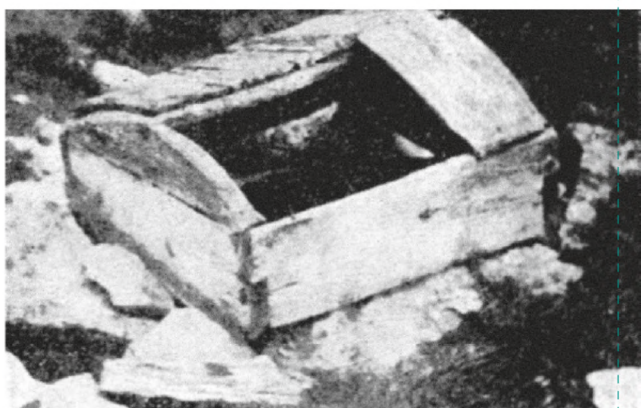

Foto 1. Hilisemate salvkaevudega väga sarnane allik-kaev. Gustav Ränga foto. (Ränk 1937: 86.)

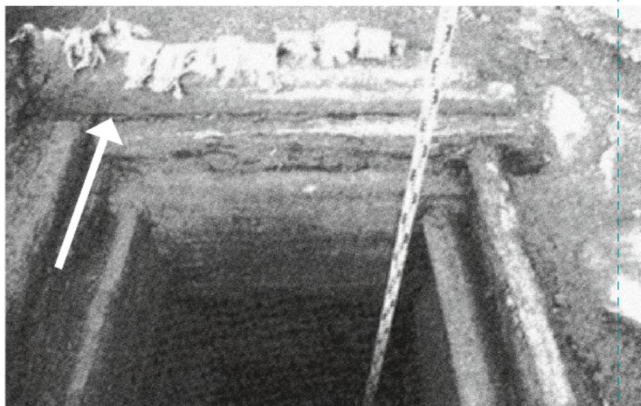

Foto 2. Salvkaev Narva börsihoones. Nool osutab kasetohust hüdroisolatsiooni kihile. (Kriiska, Ivask 2012: 106.)

5 Nii kaevu salve konstruktsioonide kui veevõtusüsteemide kohta üldisemalt teen järeldused olemasoleva kirjanduse, perioodika ja arhiivmaterjalide põhjal. Läänemaa ja Pärnumaa salvkaevude kirjeldamisel saan tugineda ka arvukatele isiklikele vaatlustele. Edaspidi tuleks kaaluda olemasolevate salvkaevude süstemaatilist inventeerimist Lääne- ja Pärnumaal, et saada ülevaadet nende ehituslikest eripäradest.

võimaldavad kaevutüüpide üksikasjalikumalt käsitlemist rohked ka fotojäädvustused (erakogud, muuseumid, internet⁶), joonised ja vastavasisuline kirjandus, harvem säilinud kaevud või nende jäänused, inimeste mälestused, isegi kunstiteostel kujutatud. See kõik võimaldab saada toonastest kaevudest üpris täpse ja ajastutruu ülevaate.

Ajalooliselt on kaevusalvesid ehitatud kivist ja puidust, 20. sajandi algusest peale aga ka laialdaselt levima hakanud tsement-silindritest. Kaevude ehitusviisi määras pinnase struktuur ehk geoloogilised iseärasused, põhjavee sügavus ning salvedeks kasutatavate materjalide kättesaadavus piirkonnas (Tihase 2007: 291).

Tartu-, Viljandi-, Lõuna-Pärnu-, Valga- ja Võrumaal on enim levinud puust kaevusalve vooderdus. Selle põhjuseks on peamiselt maakihi iseloom – neis piirkondades on valdavalt saviliiv- või liivsavimullad ja liivsavi, mis kippus suhteliselt hõreda raudkivivoodri vahelt läbi pudenema ja kaevu ummistama. Majanurga moodi risttappidega ühendatud, rõhtsalt laotud puidust kaevurake (salv), mis oli tihendatud samblaga, täitis oma eesmärgi neis tingimustes palju paremini. Üksikutel juhtudel esinenud püsti paigutatud plankudest voodrid, mida on teada näiteks Avinurmest, on siiski haruldased (Ränk 1937: 90). Seevastu Lääne- ja Kirde-Eesti kuivas, savikas, kiviseguses pinnases sobis voodriks hästi kivi. Saaremaal, Muhus ja Vormsil on kivi kaevusalve ehitusmaterjalina ainuvalitsev. (Tihase 2007: 291; VM Oberschneider 2014–2015.)

Piirkondades, kus oli valdavalt pehme pinnas, sai kaevu kaevamisega hakkama iga mees ise, vaid vähestel juhtudel kutsuti kaevumeister (ERM KV 664). Seega neis kohtades, kus põhjavesi asus maapinnale lähemal ning maapinna struktuur sobis kaevu ehitamiseks paremini, oli kaev igal talul või äärmisel juhul oli üks kaev kahe majapidamise peale. Viimasel juhul paigutus kaev kahe talu õue vahelise piirdeaia kohale nii, et seda sai kasutada mõlemalt poolt.

Põhja- ja Lääne-Eestis ning saartel, kus kaev tuli raiuda sügavale läbi pae-kihtide või tugeva biohermse pinnase, oli see töö väga vaevaline ja käis ühele perele üle jõu. Seetõttu oli sealsetes piirkondades paljudes külades üks kaev. (Tihase 2007: 288.) Üks sellistest kaevudest asub Karuse kihelkonnas Poanse külas ja võib oletada, et ka talukoha nimi Kaevu on pandud külakaevu järgi. Ligi 2,5 m läbimõõduga paesesse pinnasesse raiutud üle 10 m sügavune kaev on paraku osaliselt sisse varisenud (VM Oberschneider 2014). Eelmise sajandi algul on mitmel puhul kasutatud paesesse pinnasesse kaevu rajamisel lõhkelaengut (ERM KV 664:11, 12). Kalju Soosalu kinnitab oma mälestustes

6 Vt nt infoleht.keskkonnainfo.ee -> pärandkultuuriobjektid -> kaevud.

(2019), et endises Hanila kihelkonnas Kasekülas kasutati raskesse paepinnasse kaevu rajamisel lõhkeainet.

Kaevu asukoha määras veesooni tundev kaevutark (*kaevuvaataja*), kes otsis vajalikku kohta mitmesuguste nõidusvahenditega. Klassikaline ja ka praegu väga levinud meetod on vitsameetod ehk *rhabdomantia* (kreeka keeles 'vitsaennustus'). Eestis oli see levinud teadaolevalt 1780. aastal, aga tõenäoliselt juba palju varem (Viires 2001: 186). Vitsaga ennustamisel on kaevu asukohta määratud järgnevalt: kui vitsaots näitab allapoole, siis osutab ta võimalikule kaevu asukohale, kui aga üles, näitab soont, mis viib vee ära (Kuuda 2007: 68–69).

Salvkaevude ehitamine 19. ja 20. sajandi Eesti külad

Kui põhjavesi ei olnud eriti sügaval (4–5 m), siis kaevati esiteks valmis kaev ning salvesid hakati ehitama põhjast ülespoole, kergelt koonusesse või silindrisse. Töö nägi välja „vesi üles, kivi alla“; molutamiseks aega polnud, värske vesi täitis pidevalt jalgealust, „üks apsakas võis kogu töö ja elu saatustlikuks teha“ (ERM KV 664: 73). Kivist salvede puhul lasti kivid ploki abil kaevu põhja. Alla lastud kivid seati umbes 1–1,7 m läbimõõduga ringi kujuliselt, suuremad kivid alla ja väiksemad üles. Kivid laoti ringikujuliselt nii, et iga kivi toimiks kiiluna (ERM KV 664). Harvem leidub ka juhuseid, kus raudkivist vooder on laotud neljakandiliselt. Üks sellistest asub Karuse kihelkonnas Kinksi külas Aadu talu õuel, teine ristkülikukujulise põhiplaaniga kaev on Saleveres (VM Oberschneider 2014). Raudkivist salverakke alla on asetatud nn krantspuudest alus: see on tamme-, kuuse- või haava puust raam, mis toetab kivivoodrit pehmel pinnasel. Puidust raam on pooleteise kuni kolme palmikorra kõrgune (VM Oberschneider 2014). Salvedetaguseid tihendati erisuguste pinnastega, kuid mitte mullaga (ERM KV 11: 71); raudkivist voodrite puhul tambiti salves oleva kivivoodri taha savikiht. Savivooder, mis asetseb kaevu sisemise salve taga, peaks ulatuma maapinnast ca 2 m sügavusele 70 cm laiuselt, et takistada sadevete voolamist kaevu (Rand 2013: 37).

Puidust salverakked olid tehtud haava- või kuusepuust rõhtsalt asetatud ristpalkidest, mis ei andnud veele maitset ning kestsid kaua (Põllu 2004: 262). Sügavamate kaevude puhul kaevati puidust raket maasse järk-järgult nii, et rakke serva alt eemaldati pinnast ning rake vajus sügavamale. Sama tehnikat on rakendatud ka hiljem betoonist rõngaste kasutuselevõtmisel. Harvemal juhul tehti puidust salved ka püstiasetatud plankudest.

20. sajandi algul hakati laialdasemalt kasutama betoonist kaevurõngaid, iseäranis seal, kus oli vaja välja vahetada puidust rakked. Alates 20. sajandi teisest poolest saidki betoonist rõngad peamiseks võimalikuks kaevu salve vooderdamise viisiks.

Foto 3. Soobiku talu kaevu rakked Välja külas. Klassikaline ristpalkidest kaevurake. EVM N 125:257.

Foto 4. Betoonist valatud maapealne kaevurake Mäense külas Läänemaal; samasugune on ka Kaasiku talus Ullaste külas. Laur Oberschneideri foto.

Kaevude maapealne osa ehk maapealne rake on olnud ca 60–70 cm kõrge. Ehitatud on see rõhtsalt asetatud ristpalkidest, mõnikord ka poolpalkidena, kus palgi ümar kül on väljaspool ja seesmine kül on sile.

Saartel tahuti kaevurakked paest või dolomiitplokkidest, neid esineb mitmesuguse kujuga – ümarad, neljatahulised, mitmetahulised. Lääne-Eestis leidub sagedasti ka neljakandilisi betoonist maapealsed rakkeid. Paljudel puhkudel võib oletada, et nende ehitusaeg on 1930. aastad.

Salvkaev koos ajaloolise vinnasüsteemiga

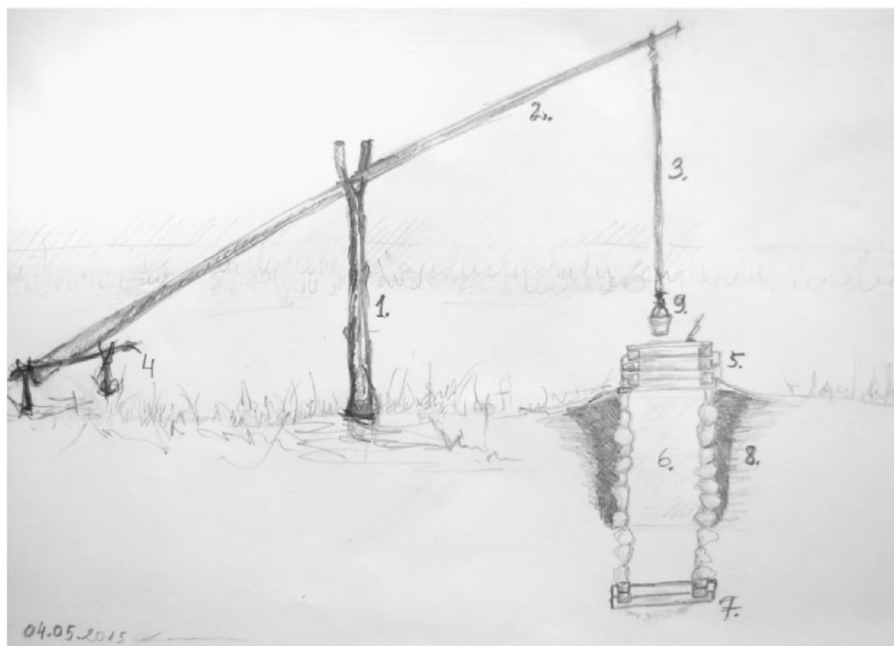
Kaevust vee kättesaamiseks on mitmeid võimalusi. Kui kaevu sügavus ei ulatunud üle 1,5 m, siis ammutati kaevust vett pika varre külge kinnitatud puunõu abil, mida nimetati kopaks (Tihase 2007) või villkopaks (Habicht 1977: 290).

Sügavamatest kaevudest võeti vett peamiselt kas vinna või völlisüsteemiga. Vähem levinud võte kaevust vee välja saamiseks olid tali- ja plokksüsteemid.

Näiteks kirjeldab Gustav Ränk 1937. aastal plokk-kaevu kahe kordamisi tõusva pangega Põlvas ning plokisüsteemiga kaevu Emmastes. 1920. aastast alates võeti kasutusele pumbakaevud; 30. aastatel tulid kasutusele juba raudpumbad, mis vähehaaval tõrjusid vinnkaevud välja.

Vinnasüsteemiga salvkaevu osi on kenasti illustreerivalt kujutatud Johann Köleri maalil „Hiiu naised kaevul“, mille põhjal valminud joonis leidub Kaljo Põllu raamatus „Hiiumaa rahvapärane ehituskunst“ (Põllu 2004: 264). Siiski leian, et see näide on pigem erand kui levinud argipraktika endistes taluõuedes. Siinkohal esitan omapoolse versiooni vinnakaevu süsteemist koos selle osade nimetustega eri allikates.

1. hargipuu (post, tulp, sammas)
2. vinn (roog, jung, ling, vihk, valdas)
3. kook (vibu, ors)
4. vinna tugipukk
5. kaevu maapealne rake
6. kaevu salv
7. raudkivist salverakke alusraam (krantspuud)
8. salvetagune hüdroisolatsioonikiht (savikiht)
9. ämber (pang, raand)

Joonis 1. Vinnaga salvkaevu osad. Laur Oberschneideri joonis.

Hargipuu

Hargipuu tehakse kuusest, tammest või hästi vaigurikkast männist, milles on suur lülipuidu osakaal.

Enamasti kasutati hargipuuna kaheks hargnenud puutüve, millest lõigati sobiva pikkusega post nii, et hargnemiskohast moodustuks posti ülaossa hark. Mõnel juhul on leitud ühepoolse kõverusega puu ning teine pool harust on sinna juurde plommitud, et moodustuks hark, mille vahele saaks paigaldada hargi võlli (nimetatud mõnel pool ka *sõlg* või *sõrm*).

Alternatiivina hargipuule on kasutatud vinna toetamiseks puittulpasid, nagu näha ka Kõleri maalil, kus kahe posti vahele on paigutatud kolmas, äärmistest lühem post ja postid on omavahel puidust naaglitega (hilisemal ajal poltidega) ühendatud. On kasutatud ka lihtsat puidust posti, mis on piisavalt jäme, et selle ülaossa saaks ava lõigata. Ava, millest vinn läbi jookseb, peab olema tehtud sellise arvestusega, et ta ei hakkaks takistama vinna käiku. Sellise lahenduse erivormiks on posti ülaossa lõigatud astme abil juurde „proteesitud“ teine haru.

Vinn

Tavaliselt on vinn võimalikult väikese koondega sirge pikk ritv, tüveläbimõõduga 15–22 cm ja ladvast umbes 6 cm, kuid sügavamate külakaevude puhul on kasutatud kahest või enamast osast koosnevat puud. Vinnapuid on tehtud kuusest, tammest, harvem ka haavast. Vinnasüsteem on enamasti ülemisses asendis. Et vinna tagumine ots ei toetuks vastu maad ning kahjustuks, kasutatakse tugipukki. Pärnumaal Treimani külas olen näinud ka lahendust, kus vinn on ketiga kinnitatud hargipuu kaevupoolsele küljele nõnda, et kui vinn läheb üles, siis kett ei lase vinna tagumisel otsal vastu maad minna (VM Oberschneider 2016, 2019).

Vinna fikseerimiseks kaevuhargile on mitmeid võimalusi. Hargipuu kahe haru vahele paigaldatakse 16–20 millimeetri jämedune metallist ümar

Foto 5. Ketiga hargipuu külge kinnitatud kaevuvinn. Laur Oberschneideri foto.

Foto 6. Puidust klamber vinna alaküljel. Laur Oberschneideri foto.

rauast või puidust võll (puidust sõle läbimõõt peab olema kindlasti üle 20 mm), mis võimaldab vinnal kiikuda. Selleks, et vinn oma koha pealt ära ei liiguks, on kasutusel mitmeid lahendusi:

- 1) hargi võll läbib vinnapuud, vinnapuusse puuritud auk asetseb ristlõike alumises kolmandikus, 2/3 vinna läbimõõdust jääb võllist ülespoole;
- 2) vinna alakülge on kinnitatud raudklamber, mille silmast võll läbi läheb;
- 3) vinna alaküljele on kinnitatud puidust klamber;
- 4) vinna alakülge on lõigatud süvis või kahele poole võlli on löödud fikseerivad klotsid.

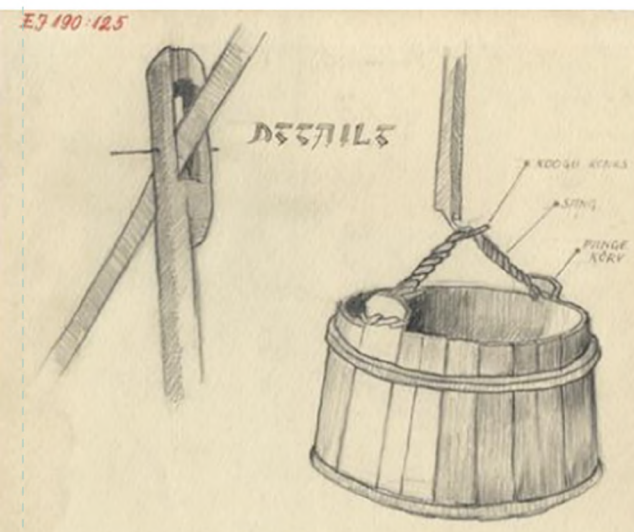
Tühja ämbri kaevu viimiseks peab rakendama sama suurt jõudu kui vett täis ämbri välja vinnamiseks. Mõningatel puhkudel ei ole vinna paigaldamisel õnnestunud sellist tasakaalu saavutada ja siis on vinna tagumisse ossa rakendatud lisaraskust. Vastukaaluks ehk tasakaalustavaks raskuseks on kasutatud kas kivi, puunotti või mõnda muud raskemat eset. Harvem on vaja olnud lisaraskust vinna ja koogu ühendamiskohta, kui tühja ämbri allaviimiseks pidi rakendama palju jõudu, s.t kui vinnapuu tagumine osa oli liiga pikk ja raske.

Kook

Kook on peenike väikese koondega puidust ritv, mida on piisavalt mugav peos hoida, et selle abil vett kaevust välja ammutada. Vinnasüsteemi ülemises asendis ripub kook kaevu hargipuupoolse serva lähedal, kaevust vee võtmisega liigub kaevu keskele.

Foto 7. Kollase raamiga on tähistatud kaevu kook (vibu, ors) ja selle õige paiknemine. Kalli Petsi foto.

Joonis 2. Põdraugu talu kaevuvinn ja pang.
ERM EJ 190:125.

Koogupuu ühendamist vinnaga on lahendatud eri viisidel. Enim on kasutatud ketiga ühendamist. Lisaks on juhtumeid, kus omavahel on põimitud kaks raudaasa või tarvitatud omapäraseid puidust liigendusi nn panna abil.

Tarvikud ämbri koogu otsa riputamiseks

Veenõu, mis ühendati kooguga, oli puust ämber ehk raand; hiljem võeti kasutusele plekkämbrid. Ämbri maht on keskmiselt 10–15 liitrit. Suuremate anumate jaoks oleks mõistlik ehitada vända (võlli) mehhanismiga tõstesüsteem.

Kõige primitiivsem viis veeanuma riputamiseks koogu otsa oli oksatüüka jätmine koogupuu alumisse otsa, mis täitis konksu ülesannet. Juhul, kui anum sattus konksu tagant lahti pääsema ja kaevu jääma, siis püüti see kinni konksudega kaevukassiga, mis rippus kaevu külge kinnitud keti otsas (Pulver 2018: 3). Enamikul puhkudel lahendati kinnitus siiski metallist tarvikute abil. Levinumad olid lukustatavad konksud, mida oli ämbri koogust lahtiühendamiseks käepärane avada ja sulgeda.

Erinevad ämbri kinnituse tüübid:

- ketilöksuga (ohjade otsraua tüüp);
- keelega lukustatav;
- spiraalselt lukustatav;
- traadiga seotuna.

Praktiline töö: Kubja talu salvkaevu ennistamine

2014. aastal pöördus minu poole Keskkonnaameti Hiiu-Lääne-Saare regiooni Läänemaa kontori kultuuripärandi spetsialist Krista Kallavus. Projekti „Kultuuripärandi koolitused rahvusparkidele“ raames otsis ta rahvusliku ehitusega nii teoorias kui praktikas kokku puutunud inimest, kellega koos viia läbi koolitus, mille käigus taastada Pärnumaal Lääneranna vallas Kõera külas Kubja talu õues asuv kooguga kaev selle esialgsel kujul. Toona puudusid mul kaevude ehitamise ja hooldamise kogemused ega olnud ka pöörduda kellegi poole, kes oleks sellise väljakutsega silmitsi seisnud, niisiis pidin eelnevalt ja ka töö käigus otsima mitmetest allikatest teavet, mille alusel juhendada praktilisi töid kõnealusel objektil. Nüüdseks saan jagada oma praktilisi kogemusi ja kogutud infot, mida peaks olema piisavalt seda laadi kaevude hoolduseks.

Vinnaga kaevud jäid 20. sajandil kauemaks püsima valdavalt saartel, Pärnumaal, Lääne-Eestis ning põhjarannikul. Seega on vinnaga kaevude taastamine üks paljudest võimalustest hoida Pärnu- ja Läänemaale omaseid kultuurilisi väärtusi.

Foto 8. Lukustuv konks. Laur Oberschneideri foto.

Kaevu olukord enne ennistustööde algust

Kubja talus oli tegemist vinnasüsteemi ja raudkivist voodriga salvkaevuga. Kui 7–8 aasta eest oli kaevul veel näha koogupuud, siis ennistamisele eelnenud 2013. aasta sügiseks oli vinnasüsteemist säilinud ainult halvas seisus hargipuu, mis oli maapinnaga kokkupuute kohalt ulatuslikult mädanenud ega olnud taastamiskõlblik. Kaevul puudus maapealne rake. Kaevu suud katsid lahtiselt kaevu servadele ja maapinnale asetatud plangud.

Plankude eemaldamisel selgus, et kaevu ava serv oli lahtiste kivide ja pudiseva pinnasega ning ebakindel. Nelja meetri sügavusele ulatuval raudkivist salvel konstruktiivseid kahjustusi (lahtiseid kive, varinguohtu vmt) polnud. Veetase kaevus oli umbes 20–40 cm, vesi haises ega olnud joogikõlblik. Kuna kaevu polnud pikka aega kasutatud, oli kaevu põhja settinud muda, mille kihi paksust oli esmapilgul raske hinnata. Teada on, et 1980. aastatel

Foto 9. Kaevu olukord sügisel 2013. Krista Kallavuse foto.

süvendati kaevu ligi meetri võrra talu tollase omaniku Mark Soosaare eestvõttel. Selle kohta, kas ka vahepeal oli kaevu puhastatud, andmed puuduvad. Kaevu põhja oli kukkunud vana kaane puidust detaile, plastmassist reha, roostetanud ämber, klaasikilde. Raudkivist voodrit toetas kaevu põhjast ühe palgirea kõrgune tammepuust raam – nn krantspuud. Raam oli tugev, kuid raami alt oli vesi pinnase osaliselt minema uhtunud.

Ennistustööde ettevalmistamine

Alustasin olemasoleva olukorra seisukorra hindamise ja esmaste märkmete visandamisega. Eeltööd seisnesid ehituspaiga ettevalmistamises, materjalide muretsemises, vajaminevate töövahendite ja tehnika leidmises.

Objekti ettevalmistamise käigus eemaldasime kõigepealt kaevu suu ümbert mullakamara nii, et paljastus salve tihendamiseks ümber kaevu tambitud rähkja sinise savi kiht, mis võis olla tõenäoliselt kuni 2 meetrit sügav ja mida me lõpuni lahti ei kaevanudki. Kaevu ehitamise ajal oli see tõenäoliselt rannast kohale veetud. Kuna pinnas kaevu ümber vajas sademevee ärajuhtimiseks tõstmist, kaevasime saviringi umbes 30 cm sügavuseni lahti ja ladusime kaevu voodri kõrgemaks, kasutades materjalina paekive, mis moodustasid madala sokli maapinna ja rakke puitosa vahele. Kinksi külast tõin kraavist uue savi kaevusuu ja salve ülaosa ümber isolatsioonikihi tampimiseks.

Puitmaterjali rakke jaoks väitis kaevu omanik olemas olevat, kuid see osutus kõlbmatuks – palgid olid peenikesed ja kõverad ega sobinud ristpalkrajatise valmistamiseks. Rakke materjaliks tõin Poanse külast kaksteist 1,75

meetri pikkust ja umbes 22 cm läbimõõduga männipalki. Vajamineva uue tamme hargipuu otsingutel veetsin metsas 2 päeva, enne kui leidsin sobiva. Kooguks sobiva kuuseridva annetas tuttav Matsalu külast. Vinn (samuti kuusest) leidis sauna ehitusjääkide hulgast.

Vajaminevad metallist detailid (koogu lukk, klamber vinnapuul ja hargi ühendamiseks, naelad, keti kooguga ühendamise hing) sepistasin ise, poldid ostsin siiski poest. Et 120 cm küljepikkusega rakke saaks paigaldada 175 cm läbimõõduga kaevu salvele, paigutasin 2 tamme tala üle kaevu suu nii, et rakke sai toetada nende peale. Rakke katte tarbeks varusin 26 lauda (20x150 cm), katte raami (sarikate ehk katuse pärliini) jaoks 10x5 cm materjali. Töin kohale vajaminevad tööriistad, pika redeli, turvavarustuse (kiivrid ja kõied). Töö hõlbustamiseks tellisin kaevu pesemise tarbeks paakauto. Laenasin Kõmsi külast suure imemisvõimega solgipumba ja 30 meetri pikkuse vooliku, millega sai roiskunud vee ja muda eemaldada.

Ennistustööd

Maapealse rakke otsustasin teha rõht- ehk ristpalkseintena. Ruudukujulise põhiplaaniga rakkel kasutasin pikknurga järsknurkseotist. Järsknurkseotise kasutamist ümarpalgi puhul põhjendan asjaoluga, et ajalooliselt olid just seda tüüpi kaevurakked Pärnu- ja Läänemaal levinud (Ränk 1937: 97). Olen

Foto 10. Ristpalkidest kaevurakke valmistamine. Laur Oberschneideri foto.

varem niisugust tehnikat palju kasutanud ja valdan seda hästi. Vähem tähtis polnud ka asjaolu, et kuna tegemist oli koolitusega, siis suutsin selle tarindi ehitustehnilisi nüansse rakke ehitamisel (vara, tappide märkimine, palkide asetamine jm) osalejatele hästi selgitada.

Järsknurka kasutatakse peamiselt tahutud palkide nurgaseotisena. Ümarpalkide puhul tuleb palgi külgi otstest tahuda viisil, mis võimaldaks järsknurgaseotist (Masso 1991: 43). Järsknurgaga pikknurga puhul eenduvad palgi otsad (pähikud) hoone/rajatise kehandist umbes 12–20 cm kaugusele. Palgid asetsevad nurgaseotisena teineteisega risti; mõlemal palgil on kahepoolsed vertikaalselt lõigatud tapipesad, mille vahel jääb tapi kael. Kahepoolse lõikega tapi korral peaks tapi kael olema võimalikult jäme. Palgikehandi vajumisel peab jälgima, et palk palgi kaela peale kandma ei jääks, vastasel korral võivad hiljem tekkida vara vahele nurga lähedale ebatihedused ja tappidele rakenduvad pinged. Selle vältimiseks peab jätma tapikaela alla ja peale vahe, mis on umbes 4% palgi läbimõõdust, kuid mitte alla 10 millimeetri (Uus, Lõbu 2007: 16).

Foto 11. Sarikad toetuvad viimasele palgireale, kuhu on süvistatud sarika kannapesad.
Laur Oberschneideri foto.

Kaevu rakke mõõdud valisin selle edaspidisest kasutusviisist lähtudes. Kaevu ava läbimõõt oli 1,75 m ja raket ei olnud mõistlik teha sama läbimõõduga, sest koogupuu oleks sel juhul jäänud kaevu keskele ja selle haaramine kaevust vee võtmiseks olnuks kasutajale ebamugav. Samuti jäänuks rake talu õuel ebaloomulikult suur, mis poleks proportsionaalselt sobinud kõrvalolevate hoonetega. Kohapeal mõõtes ja asja kaaludes leidsin, et optimaalne oleks 1,2 m läbimõõduga rake. Rakke jaoks kulus kolm palgirida, mis andsid soovitud kõrguse 60 cm. Viimast palgirida ei lõpetanud me poolpalgiga, kuna viimaste vastaskülgede tervetele palkidele oli vaja süvistada sarika kanna pesad. Kui rakke katmiseks oleks kasutatud tasapinnalist kaant, oleks olnud mõistlik lõpetada rake poolpalgiga.

Kaevurakke kate (katus) sai mitmetel kaalutlustel ehitatud viiluna. Teada on, et ajalooliselt on vinnaga salvkaevu rakked kaetud lihtsal viisil lameda kaane-ga, mis on vee võtmiseks varustatud luugiga. Harvemal juhul on esinenud ka viiluga katuseid, kuid viilkatus on vinnaga salvkaevule kasutusmugavuse poolest ebasobivam, kuna koogu käigust tingitud liikumine võib raskendada veeämbri haaramist kaevuluugist. Viiluga katus eeldab ka suhteliselt suurt ning kohmakat luuki, kuna väikese luugi korral võib olla ebamugav koogu abil vett välja sikutada. Viiluga katuse puhul jääb vee väljavinnamine väga kaevusalve seina lähedale, kus vett täis pang võib kergesti takerduda kivist laotud kaevuvoodri servade taha. Teisalt tagab viiluga katus rakke parema säilimise ning kestab oluliselt kauem kui lamekatus.

Konstruksioon kaeti 20 cm laiuste laudadega kolmelauasüsteemis ehk ülekattelaudisega. Lauad paigutati nii, et ülemine laud kõmmelduks allapoole ja alumised laud ülespoole. Selliselt aitab laudade kõmmeldumine vett juhtida räästa suunas, mitte laudade vahele. Laudade alla paigaldasime 50x50 mm läbilõikega roovid. Veevõtupoolse viilu sisse ehitati kahe keskmise sarika vahele kaevu luuk. Kaevuluuk ei tohiks sulguda ülearu tihedalt, sest muidu võib see niiskemate ilmadega kinni punduda. Väga nutikas oleks tekitada kaevu kaane (katuse) alla tuulutus. Olen täheldanud, et umbsed kaevukaaned mädanevad kiiresti läbi koos kaevu maapealse rakkega.

Vinnasüsteemi rakendus Kubja talu kaevule

Enne hooldustöid oli Kubja talu kaevu vinnasüsteemist säilinud ainult tam-mest hark, kuid seegi oli maapinna piirilt mädanenud ja tuli välja vahetada. Uus hargipuu sai paigutatud endisele kohale. Kuna eelmistel kümnenditel oli kaevu meetri võrra sügavamaks kaevatud, mis omakorda tingis periooditi vee-taseme (veepeegli) langemise, ei võimaldanud endine konstruktsioon selliselt sügavuselt vett kätte saada. Teoreetiliselt oleks olnud võimalik vee sügavamalt paremaks kättesaamiseks teha endises konstruktsioonis järgmisi muudatusi:

- 1) viia hargipuu kaevust umbes meetri võrra kaugemale;
- 2) tõsta vinna ja hargipuu ühendamissõlme kõrgust maapinnast;
- 3) jätta hargipuu samale kohale ja lõigata hargipuust tahapoole jääv vinnapu osa lühemaks, mis oleks muutnud vinna kallet järsemaks.

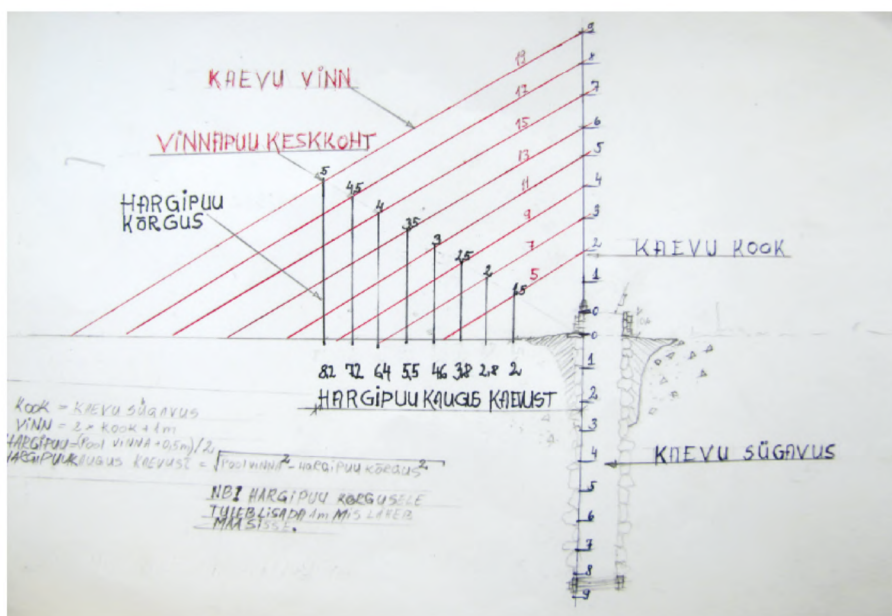
Kaks esimest varianti oleksid eeldanud ka pikemat vinna, mille käik on suurem. Paraku ei võimaldanud suuremat vinna käiku lähedalolev aidaäästas ja kaevu vahetus läheduses kasvav põlispuu. Hargipuu kaugemale viimist takistasid ka suured kivid. Kolmandal juhul oleks saanud vinnale tagumisse ossa lisada raskust, kuid konstruktsioon jäänuks visuaalselt veidraks. Hargipuu ja vinna ühendamissõlme sain siiski 30 cm võrra ülespoole viia, mis oli piisav, et vett saaks kätte 4,5 meetri sügavuselt.

Selgesõnalist kirjalikku juhendit vinnasüsteemide paigaldamise kohta pole ma seni leidnud. Tõenäoliselt on mehhanismi varasemalt paigaldatud katse-eksituse meetodil ja mingeid otseseid arvulisi seaduspärasusi ei ole fikseeritud (VM Oberschneider 2014–2018).

Eri võimaluste uurimine ja läbiarvutamine viis üldistuseni, et on võimalik määrata vinnasüsteemi võimalikud suhtarvud: kaugus kaevust, vinna ja koogu pikkus ning hargipuu kõrgus. Teades kaevu sügavust ja võttes arvesse, et normaalasendis ripub kook ühel joonel rakke hargipuu poolse servaga, saab tuletada kõik vinnasüsteemi detailide optimaalsed pikkused, kõrgused, kaugused. Selle lihtsamaks jälgimiseks visandasin joonise, kus on rakendatud vastavaid mõõte ja valemite.

Kui korrastataval kaevul vinnasüsteem puudub, tuleks lähtuda järgnevatest valemitest. Need on mõeldud eelkõige pidepunktiks, mida võtta arvesse, kuid neid ei peaks käsitlema kui fundamentaalset tõde.

1. Koogu pikkus = kaevu sügavus.
2. Vinna pikkus = 2 x koogu pikkus + 1 m, s.t koogu iga meetri kohta kasvab vinna pikkus kahe meetri võrra.
3. Hargi kõrgus = (pool vinna + 0,5 m)/2 või pool kooku + 0,5 m. Hargi kõrgus on vinna keskkohast otse alla tõmmatud joon, mis kaevu sügavuse iga meetri kohta kasvab poole meetri võrra.
4. $\text{Hargipuu kaugus kaevust} = \sqrt{\text{pool vinna}^2 - \text{hargipuu kõrgus}^2}$
Kuna hargipuu asetseb ideaaltingimustes vinna keskel, tekib poole vinna ja hargipuu vahele täisnurk. Sestap saab hargipuu kauguse arvutamiseks kasutada Pythagorase teoreemi.

Joonis 3. Vinnasüsteemi detailide optimaalsed mõõdud. Laur Oberschneideri joonis.

Ohud ja puudused vana salvkaevu kasutusele võtmisel

Kaevude konstruktsioonilistest erinevustest tulenevalt on salvede probleemid ja kahjustused mõnevõrra erinevad. Siinkohal toon välja tüüpilisemad hädad, mis on levinud raudkiviga vooderdatud salvedes.

- Raudkiviga vooderdatud kaevu serv on ebakindel, mis võib põhjustada salve ülemise osa varingut.
- Kaevu voodrist on välja langenud üksikud kivid, mis võivad kaevu salve muuta äärmiselt varinguohtlikuks.
- Kaevu põhja on aja jooksul kogunenud mitmesugust orgaanilist ainet, mineraalset setet, muid esemeid, mille tõttu võib kergelt tekkida kaevu bakteriaalne saaste.
- Kaevusuud ümbritsev ja kaevuvoodri taga olev vettpidav pinnasekiht (savi, pandus) puudub või on ebapiisav, mille tõttu satub kaevu sadevett, mis mõjutab vee kvaliteeti.
- Kaevu ava vahetus läheduses on pinnas ära vajunud ning kallak suunab sademe- ja sulavett kaevu ava poole, erosiooni tõttu satub kaevu pinnast.
- Kaevu maaepalse rakke ja salve ebatiheduse tõttu pääsevad kaevu sisse musse putukad, konnad, sisalikud jne.
- Puidust alusraam, mille peale toetub raudkivivooder, on mädanenud.
- Veetase jääb ajuti madalaks või kaev kuivab.
- Vesi on saastunud ja ei vasta normidele, reostuse allikas võib asuda kaevust kilomeetreid eemal.

Kokkuvõte

Kokkuvõtteks saab nentida, et salvkaevud on oma ehitustehniliste lahenduste poolest oluliselt mitmekesisemad, kui pealiskaudselt võiks eeldada. Vinnasüsteemi rakendamine tundub üldplaanis küll lihtne, kuid funktsionaalsuse tagamiseks peab projekti koostamisel olema väga tähelepanelik, et kaevu sihipärane kasutamine hiljem võimalikuks osutuks. Kubja talu kaevu vinnasüsteemi taastamisel olin sunnitud detailide ja jõuõlgade pikkusi ning ühenduskohtade nurki korduvalt muutma, et leida kõige mõistlikum lahendus. Ehk kõige olulisemaks pean seda, et olin kohustatud selle töö käigus süvenema arhiivimaterjalidesse, kirjandusse, perioodikasse, rääkima inimestega ja tutvuma põhjalikult olemasolevate kaevudega. See annab mulle võimaluse edaspidigi salvkaevude traditsioonilisel viisil taastamist, korrastamist või uute ehitamist nõustada ja praktiliselt juhendada.

Teema olulisust näitab seegi, et Eesti ala tehisliku veevarustuse varasema ajaloo kohta ei õnnestunud leida paremat uurimust kui Gustav Ränga „Eesti küla veevarustusest ja kaevutüüpidest“ 1937. aastast, millele viitab ka enamik hilisemaid kaevu teemal kirjutatud autoreid. See on küll rohke pildimaterjaliga, hea ja põhjalik uurimus, kuid ei anna vastuseid küsimustele, mis praktilise restaureerimise käigus võivad kerkida. Uurides vanu salvkaeve peamiselt Karuse, Hanila ja Lihula kihelkondades, tuvastasin mitmel juhul kaevusalvede juures konstruktsioonilisi iseärasusi. Seda panin tähele eelkõige praktikuna, püüdes mõista, kuidas parandada ja hooldada kaevusid nii, et säiliks nende algne konstruktsioon. Praeguseni puudub meil terviklik ülevaade salvkaevude ja kunagiste veevõtusüsteemide kohta. Eri allikates kirjapandu kokkupanek on otsekui millegi uue avastamine, mis on juba tegelikult olemas. Edaspidi annab see kindlasti võimaluse palju põhjalikuma kirjatüki koostamiseks.

Tänapäeval tagatakse valdava osa elanikkonna eluspüsimine ja toimetulek nüüdisaegse infrastruktuuri abil, mille juurde kuulub ka tsentraliseeritud veevarustus. Inimliku olmemugavuse altarile on ohvriks toodud sajandeid muutumatuna püsinud eluviis, sealhulgas inimese võimekus otse, ilma haldusalaste, äriliste, tehnoloogiliste jm vahelülideta oma esmaseid elutähtsaid vajadusi rahuldada. Siiski oleks ennatlik ja vale lasta kunagiste oskuste ja teadmistega rajatul hävida. On hea, kui ka kraani- ja pudelivee ajastul jätkub neid, kes nii sõna otseses kui ülekantud tähenduses puhastavad teeraja selge veega kaevuni ega lasse sel umbe kasvada.

Allikad

Aksel, J. 1940. Toru- ja puurkaevudest. – *Tehnika Kõigile* 7 (52), 206–207.

Habicht, Tamara 1977. *Rahvapärane arhitektuur*. Tallinn: Kunst.

Järvet, Arvo, **Perens**, Rein 2005. Vee säästlik tarbimine kindlustab tuleviku. – *Eesti Loodus* 4, 6–13.

Kriiska, Aivar, **Bernotas**, Rivo 2012. Salvkaev Narva ajaloolises börsihoones. – *Märgilised mälestised: uurimusi Narva piirkonna ajaloost*. Narva: Narva Muuseumi toimetised 12, 97–116.

Kuuda, Maris 2007. Kaevu valiku määrab pinnas. – *Ehitaja* 1/2, 68–70.

Maastik, Aleksander (toim.) 2001. *Omaveevärk ja omakanalisatsioon*. Tallinn: Ehitame.

Masso, Tiit 1991. *Palkmajad. Konstruksioon ja ehitamine*. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda.

Pulver, Andres 2018. Kaevukook ja kaevukass. – *Virumaa Teataja* 16.06.2018, 3.

Põllu, Kaljo 2004. *Hiiumaa rahvapärane ehituskunst*. Tartu: Ilmamaa.

Rand, Jana 2013. Salvkaev vajab aeg-ajalt puhastamist. – *Maakodu* 5, 36–37.

Ränk, Gustav 1937. Eesti küla veevarustusest ja kaevutüüpidest. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat* XI, 83–119. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Tihase, Karl 2007 [1974]. *Eesti talurahvaarhitektuur*. Tallinn: TTÜ Kirjastus.

Uus, Andres, **Lõbu**, Ragner 2007. *Soovitused käsitööna palkmaja ehituseks*. Ristipalo: Vanaajamaja.

Viires, Ants 2001. *Kultuur ja traditsioon*. Tartu: Ilmamaa.

Käsitöölised allikad

ERM KV 664 – Kaevud ja veevarustus Eesti külas

ERM KV 11:71 – Rahvateaduslikke ja rahvaluulelisi küsimusi

ERM EJ 190 – Etnograafilised joonised

Välitöömaterjalid

VM Oberschneider 2013–2019 = Laur Oberschneideri paikvaatlused Lääne-Eestis.

Laur Oberschneider (s 1985) on lõpetanud 2015. aastal TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia rahvusliku ehituse erialal. Varem lõpetanud Haapsalu Kutsehariduskeskuses puit- ja kivihoonete restaureerimise eriala. Tegeleb puit- ja kivihoonete konstruktsioonide parandus-, ennis- tus- ja renoveerimistöödega; aastast 2010 on igal aastal korraldanud traditsioonilistest ehituspõhimõtetest lähtuvaid puit- ja kivihoonete korrastamise praktilisi koolitusi. Kuulub SA Maaarhitektuuri keskuse poolt loodud vanade maamajade nõustamise võrgustikku.

Reconstructing a draw well

Abstract

The article gives an overview of Estonian dug wells and offers some suggestions that should be taken into account when one wishes to reconstruct a draw well. This is important when we want to protect our built heritage in its entirety.

Draw wells have been an integral part of our rural landscapes. They have played a central role in the development of settlement patterns of both farms and villages, given that the availability of pure drinking water is a prerequisite of settling anywhere. The existence of dense group villages on the harsh grounds of our islands and in northern and western Estonia has been associated with the practice of settling around a single central village well.

Reconstructing old dug wells has not previously been addressed from the heritage technological perspective in Estonian written sources. Today several standards and technologies are applied to drinking water systems, but these do not take into account sufficiently the original construction and nature of the draw wells.

The present article is based on my personal experience in reconstructing an old draw well in western Estonia which has granite lining, a crossbeam curb, and a drawbeam system for taking water from the well. I provide a step-by-step overview of the work process, and I also offer instructions in case someone else wants to embark upon a similar endeavour.

Keywords: dug wells, water supply, reconstruction, log construction, drawbeam system

RINGVAATED

Lõimeleer: eesti keele ja pärimuskultuuri laager väliseesti lastele

Heldi Ruiso

Tänavu neljandat korda toimuv Lõimeleer on suvelaager 10–16aastastele välismaal elavatele eesti noortele, kus on võimalus suhelda Eestis elavate lastega, õppida puu-, ehte- ja tekstiilitöid, pilli-laulu-tantsu-mänge, hobuse rakendamist ja juhtimist ning muid eesti rahvapäraseid oskusi.

Lõimeleeri korraldaja on MTÜ Lõimeleer ja koostööpartneriks Viljandi kultuuriakadeemia huvijuhtide ja loovtegevuse õpetajate eriala, pärimusmuusika ning rahvusliku käsitöö eriala õppejõud, vilistlased ja üliõpilased. Lõimeleer toimub Viljandimaal Tääksi koolimajas ning selle ümbruses; laagri programm seostatakse ka oluliste suviste kultuuriisindmustega, nagu laulu- ja tantsupidu, Viljandi folk jm. 2019. aasta üks laagrivahetus seostatakse ülemaailmse eestlaste kogunemise ESTOga.

Küsimustele Lõimeleeri ellukutsumise põhjuste, laagris toimuvate tegevuste, saadud tagasiside ja omaenese muljete kohta vastasid Lõimeleeri looja ja juht, TÜ VKA RKO dotsent Priit-Kalev Parts ning TÜ VKA huvijuht-loovtegevuse õpetaja eriala tudeng Iti Jantra-Metsamaa, kes oli Lõimeleeri kasvataja ja laagrijuhataja aastatel 2017 ja 2018.

Heldi Ruiso (HR): Kuidas tekkis selline mõte?

Priit-Kalev Parts (PKP): Eks oma särk ole ikka ihule kõige lähemal – vahetu tõuke andis see, kui minu laste kooli, Tääksi kooli hakati laste puuduse tõttu klasshaaval sulgema. Ma pole allaandja tüüp, ent piisavalt ratsionaalne, et anda endale aru – vallavalitsused peavad seda tegema, kui koolid alternatiivset kasutust ei leia. Seega tekib lihtne valem: Eestis on maapiirkondades hea, kuid alakasutatud haridustaristu ja oskajat personali jalaga segada; väljaspool Eestit elab ca 200 000 eestlast, valdavalt nooremad inimesed kui Eestis, eriti maapiirkondades. Sellele ressursside tasakaalutuse kohale on võimalik midagi ehitada.

Foto 1. Priit-Kalev Parts laagrilistega hobutöötas. Foto Lõimeleeri arhiivist.

Demograafia küsimused on mind ikka huvitanud, vaikselt väljasuremise ja kestliku kahanemise dialektika on mind kaua vaevanud. Eestlannast soome kirjanik Hella Wuolijoki on keelekaotusest väga valusalt kirjutanud – tema valik oli oma lastele eesti keelt üldse mitte õpetada. Ülikoolipõlves lugesin päris palju pagulaskirjandust – see käib küll täiesti teiste põlvkondade kohta, aga hinge see läks. Tepandi lauldud „Arkaadia teel“ Ristikivi sõnadele on teismelisest saadik olnud mu lemmiklaule. Ehk on seegi mõjutanud, et minu vanaisa pages 1944. aastal ja suri Inglismaal. No ja üks mu noorpõlvearmastus lasi jalga Ameerikasse, seegi oli väga valus.

HR: Millistest põhimõtetest olete lähtunud Lõimeleeri programmi ja tegevuste väljatöötamisel?

PKP: Eestikeelsus, rõõm, õues olemine, juured selle sõna võimalikult vähe pateetilises ja käegakatsutavas mõttes. Kõige uhkem olen ilmselt selle üle, et saan kodanikuna praktiliselt teostada põhiseaduse preambulit – arvan, et vähesed eestlased saavad seda tunnet nii käegakatsutavalt kogeda.

HR: Millist tagasisidet olete saanud?

PKP: Laagrist lahkumise emotsiooni lainel on laste tagasiside olnud väga positiivne. Korduvkülastuste arv on suur, umbes 40%, see annab samuti märku positiivsest emotsioonist, mis on ilmselt kestma jäänud.

2019. aasta registreerumisankeedi ootuste küsimusele vastates on märgitud, et lastele meeldib vanade sõpradega kohtuda ja uusi leida, õues viibida, meisterdada. Abstraktsemalt vastatakse ka seda, et eesti keelt ja kultuuri soovitakse õppida, enamasti jääb sellest siiski kohustusliku stampvastuse mulje. Aga mitte ainult – kaks last kirjutavad inglise keeles pikemalt, et nad on mures oma pärandi kaotamise pärast, piinlik on suviti Eestis käies, kui ema peab kogu aeg tõlkima, ja hirmutav on näha, kui su nelja-aastane nõbu oskab sinust paremini eesti keelt. Tahaks suuta oma perekonnaga sisuliselt suhelda. Mitmel lapsel on mure, et nad on väga tubased ja nutiinimesed, vähemalt suvel tahaks midagi muud. Eesti tugilapsed soovivad just inglise keelt praktiseerida, mis on mõistetu, kuid laagri eesmärki silmas pidades hakkab juba pisut murettekitavaks muutuma.

Üks USA isa, keelekasutuse järgi otsustades ilmselt n-ö vana väliseestlane, päris, et kas meil ikka eesti keelt ka räägitakse – et Ameerikas ja Rootsis on ta lapsed eesti laagrites käinud, mis ametlikult kakskeelsed, praktiliselt ingliskeelsed. (Meil seda muret pole, kuigi aasta-aastalt on see meilgi aktuaalsemaks muutunud.) Kui lohutasin teda, et lapsed käivad omavahel ja kodumaa lastega ka pärast laagrit teineteisel külas ja näiteks minu tüdruku on pärast nähtud väliseesti poistega Tartu peal hängimas, ohkas ta kergendatult – seda ta tahabki, et tekiks eluaegsed sõprussidemed, eriti kodumaa noortega.

HR: Mis on üllatanud?

PKP: Tegelikult on kõige üllatavam, et sisulises osas on selle laagri vastu nii suur huvi. Ja midagi pole niiku lüüdnud laagri sisulises töös – see poleks mind küll heidutanud, eksimata ei saa õppida.

Eriti 2019. aasta üllatus on see, et Põhja-Ameerikas on nii suur huvi – eesti keelt nad seal ju tegelikult ei oska, aga nagu näha on olnud, Põhja-Ameerika lapsi see ei häiri see absoluutselt, peaaegu, et oleks *fun* – ja sellise suhtumise juures on ka.

Samuti on selgunud tänavu, et paljud lapsevanemad tahaks, et laps satuks keelekeskkonda aegsasti enne kümnendat eluaastat, juba kolmandast eluaastast. Samuti rõhutatakse, et segaperedes vajab laps keeletuge ka võõrkeelselt vanemalt ja kuidagi oleks vaja ka selleks abi. Perelõimeleeri toimivaks teenuseks vormida pole meil seni veel õnnestunud, kuigi mõni väikeste lastega pere on end laagri ajaks Tääksi kõrvaltvaatajaks sättinud. Kodueestlased hakkavad oma skepsisest asja suhtes alles neljandal tegevusaastal üle saama.

Üks välismaa ema seletas asja nii, et kodueestlased ei tunne seda valu, kui su lapsed ei saa sinu keelest aru.

Kodueestlaste ja riigiametite ükskõiksus teema vastu on olnud üllatav. Haridusministeeriumist vastati mulle otse, et tunnistame probleemi, aga seadused ja poliitikavalikud on teised. Kuid vähemalt retoorika järgi on ka siin hoiakud muutumas. Üllatav on ka see, et lapsevanemad on valmis maksma, kuigi turul on ka riigi rahastatud tasuta laagrid.

HR: Millised on plaanid Lõimeleeri edasiarendamiseks?

PKP: Perelõimeleer tuleb välja arendada, et segapered saaks oma issidele (üldjuhul sedapidi) eesti keelt õpetada ning lapsed saaks keeletuge mõlemalt vanemalt. Paistab, et tuleval talvel tuleb vähemalt üks laager või koolinädal Tääksi koolis Londoni eesti lastele – see asi tuleb regulaarsele pinnale viia, kuni pidevalt õpib pikemat või lühemat aega Tääksi koolis vähemalt kümme-kond väliseesti last. Tühjavõitu maakooles on Eestis veelgi...

Kohalik mahetoit peaks olema lõimeleeride toidulaul – praegu on see korralduslikult raske olnud. Väliseesti pered peaks sedakaudu harjuma postipakiga Eesti kitsejuuste ja jõulukinke tellima.

Vabatahtlike kaasamine – lõimeleeri vilistlased, lihtsalt väliseesti noored ja lapsevanemad võiksid leida tee Eestisse abikasvatajatena ja muudes rollides.

Foto 2. Marit Külv võõtöötuba juhendamas. Foto Lõimeleeri arhiivist.

Lõimeleeri meeskond peab samal ajal stabiliseeruma ja n-ö staap professionaliseeruma, muidu pole asi kestlik, inimesed väsivad. Turgu ja sisulist vajadust on; ettevõtlikkust ja usku on juurde vaja.

Iti Jantra-Metsamaa, Lõimeleeri laagrijuhataja:

Arvan, et Lõimeleeri üks olulisemaid funktsioone noorte puhul on iseenda keskme tugevdamine. Enda päritolu ja juurtega kontaktis olemine aitab kasvatada noorte identiteeti ja kujundada minapilti. Lisaks puutuvad noored laagris kokku paljude tegevustega, mis loovad eeldusi arenguks ja on seotud meie kultuuri ning ajalooa. Usun, et laager võimaldab neil teha uusi avastusi asjade kohta, mis neile huvi pakuvad. Mulle meeldib väga see, et laagril endal on tugev identiteet ja fookus, mille põhjal saab kogu seal pakutava sisu ja loo sidusalt üles ehitada ning sellega tekitada ka tugeva laagrikultuuri, mis iga aasta noori uuesti tagasi meelitab. Meie laagri programm on olnud alati üsna mitmekülgne ja pakkunud erisuguseid võimalusi enesetäienduseks. Lapsed on siiani näidanud välja positiivseid emotsioone ja töötoad on tekitanud alati palju elevust. Muidugi on hobutöötuba vaieldamatult üks kõige populaarsemaid, mida alati kannatamatult oodatakse, aga noored on võtnud alati suure rõõmuga kõigest osa. Lihtsalt alguses tuleb vahel kuidagi vedama saada ja pärast on jällegi pidamasaamisega raskusi. Noorte rõõm on ilmselt ka kandunud üle vanematele, sest tagasiside on olnud igal rindel positiivne. Muidugi on vanematel olnud võimalus tulla viimasel laagripäeval vaatama, mille kõigega noored on hakkama saanud ja mida üldiselt teinud, ning seda pean ma väga oluliseks. Vanemate huvi nii laagri kui ka kodumaa vastu on võtmetähtsusega, et ka noor võiks oma päritolu väärtustada.

Minule on andnud laager hindamatu korraldamiskogemuse ja võimaluse õppida uusi oskusi oma ala tegijatelt. Kõige hinnalisemaks pean aga seda sidet, mis tekkis noortega ja meeskonnakaaslastega, neid emotsioone, mälestusi, äpardusi, õnnestumisi ja palju muud, mis mahtusid meie laagris veedetud päevade sisse. Huvitaval kombel see aeg laagris lihtsalt lendab mööda. Jah, tihti on vaja tegeleda koduigatsusega, aga lõpuks on hüvastijätt täpselt sama keeruline ja tavaliselt ei lahkuta laagrist nii, et järgmise aasta plaanid juba paigas ei oleks. Rõõmustav on näha, et noored on võtnud laagri hästi omaks ja huvi selle laagri vastu saab just alguse neist endist. Ma loodan, et Lõimeleer jätkub, kestab ja kasvab veel kaua aina arenevas ja kultuurilises vaimus. Selline väike laager ei pruugi väliselt omada mingit suurt mõjuvõimu, aga kaudselt ehk läbi aastate ja inimeste mõjutab ta maailma ilmselt rohkem, kui oskame aimata.

Lõimeleer: A cultural immersion camp for young Estonians living abroad

Abstract

Lõimeleer is a cultural immersion camp for young Estonians aged 10–16 living abroad. Held each summer, it gives them an opportunity to mix with kids of their own age who live in Estonia, to learn handicrafts, such as woodwork, jewellery and textile making, to play games and musical instruments, to practice singing and dancing, to find out how horses are harnessed, and to learn other quintessential Estonian traditional skills. The main organiser of the event is Lõimeleer (HomeComing) NGO with partners from University of Tartu Viljandi Culture Academy: both students and alumni of the programmes of leisure time managers and teachers, folk music and Estonian native crafts are involved.

Lõimeleer takes place in and around Tääksi school, Viljandi county. The programme of the camp is related to the major Estonian cultural events each year, such as the Song and Dance Festival, Viljandi Folk festival, etc. One camp shift in 2019 was dedicated to ESTO, a global get-together of diaspora Estonians.

Questions about the rationale of the initiative, the activities carried out in the camp, the feedback they have received, and what their own personal impressions have been were put to Priit-Kalev Parts, the initiator and main organiser of Lõimeleer, and Iti Jantra-Metsamaa, who has worked as a camp counsellor and as head of the camp in 2017 and 2018.

Väärikas teos Eesti pulmatraditsioonidest võõramaalaste pilgu läbi

Liisi Jääts

Eelmisel aastal ilmus Ants Heina koostatud toekas raamat „Vanaaja pulm. Valitud tekste ja pilte 16. sajandi keskpaigast 19. aastasaja viimase veerandini“. Siia on koostaja valinud Eesti- ja Liivimaad külastanud võõramaalaste märkmeid kohalike talupoegade pulmadest. Tekstide autorid on erinevad: põgusal läbisõidul olevast reisijast kuni aastateks paigale jäänud koduõpetaja või pastoriini, samuti varieeruvad pulmakirjeldused lühikesest lõigust mitmete lehekülgede pikkuse ülevaateni. Raamat on üles ehitatud kronoloogiliselt, pulmakirjeldused on koondatud sajandite kaupa peatükkidesse. Kronoloogilist järgnevust liigendavad temaatilised kõrvalpeõiked: kirikuõpetajatele mõeldud juhatused noorpaaride laulatamiseks 17. sajandist, pulmasöögist ja -joogist, tantsudest ja lauludest, J. C. Petri mõtisklus abielueelsest ulaelust, jne. Selline võte aitab pulmadega seotud teemasid süsteemsemalt esitada, tuua sisse laiemat ühiskondlikku konteksti ja kohati korduma kippuvatesse pulmarituaali kirjeldustesse vaheldust tuua. Kõik raamatusse valitud tekstikatked on varustatud koostajapoolse kommentaariga, mis tutvustab lõigu autorit ja tema Eesti alal viibimise asjaolusid. Koostaja märgib, et kogumikku on valitud katkeid umbes 120 allikast, nende seas memuaare, reisimärkmeid, kirjavahetust jm (lk 18).

Raamatu algusesse koondatud „*Corpus* ehk põhimised allikad“ ja raamatu lõpus olev isiku- ja kohanime register aitavad huvilisel jõuda originaallikateni.

Kindlasti on tegu väga tänuväärse lisandusega senisesse pulmatraditsiooni teemalisse kirjavarasse, olgu selleks siis varasemad uurimused või etnograafilised ja rahvaluulearhiivi materjalid. Nagu Ants Hein mainib, puudutavad rahvapärimuse materjalid heal juhul 19. sajandi keskpaika, suuremalt jaolt pigem 19. sajandi teise poole kultuurilist seisut. Varasema perioodi kohta meil eestlaste endi seast pärinev informatsioon suuresti puudub. Nii võimaldabki sellesse raamatusse kogutu heita pilku maailma, mis jääb Jakob Hurda rahvaluulekogumise üleskutsest kaugemas minevikku.

Kindlasti võib vaielda selle üle, kui palju me saame usaldada kirja-meest, kes kohalikku keelt ja kombeid mõistmata, võib-olla ainult siinsetest

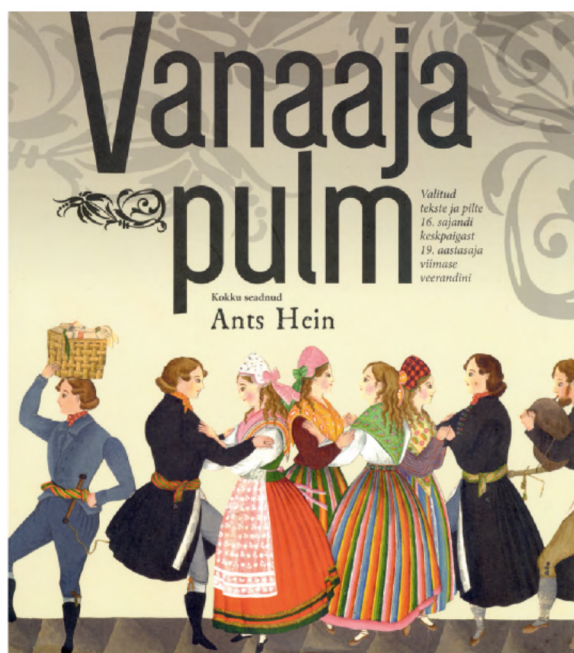
kubermangudest läbi reisides pani kirja eksootilise episoodi kohalike elanike kummalistest rituaalidest. Nõustun raamatu koostaja seisukohaga, et nende allikate väärtus ilmneb eeskätt nende arvukuses, kohatise vastukäivuses ja mitmetahulisuses (lk 17). Aastakümnete või isegi sajandite löikes eri autorite poolt korduvalt märgatud detailid toetavad üksteist ja lubavad oletada nende paikapidavust. Samuti saab ainult nõustuda Ants Heina väitega, et kohalikku kultuuri konteksti väljastpoolt vaataja pilk võib kohati olla teravam kui sellesse kultuuri sündinud või selles pikka aega elanud inimese vaatepunkt. Tegu on antropoloogilises uurimises laialt

tuntud seisukohaga, mille kohaselt omaenda kultuuri uurimise üks ohtudest on see, et me ei märka väga harjumuspäraseid, meile iseenesestmõisteta- vaid kultuuri elemente. Ka selles mõttes saab olla ainult hea meel, et eestlaste pulmatraditsioone puudutav, võõramaalaste pilgu läbi esitatud materjal on saanud kaante vahele. Sugugi vähe tähtis pole ka asjaolu, et suurem osa tõlgitud allikaid on originaalis saksa keeles, mille oskus pole tänapäeval enam sageli nii hea, kui võiks olla.

Rahvakultuuri uurija leiab sellest raamatust palju materjali pulmadega seotud kombestiku, uskumuste ja omaaegse ühiskondliku konteksti kohta. Saame näiteks jälgida muutusi pulmakommetes 18.–19. sajandi jooksul: varasemad kirjeldused mainivad sageli mõõka kandvaid peiupoisse ja peigmeest pulmavooris, hilisemad enam mitte; pruuditanutamise rituaali juurde (ja ehk üldse rehemaja mööbli hulka) ilmub 19. sajandi I poolel tool, pruudi- veimede sortiment laieneb järkjärgult. Teisest küljest torkab silma kosimise rituaali püsivus.

Muuhulgas leidub kirjelduste seas kummastavaid detaile, näiteks tekkis siinkirjutajal küsimus, mida küll tegid pastorid nende naiste(!)vööde, sukade ja sukapaelttega, mida noorpaarid neile laulatamise tasuks aastast aastasse kinkisid, pulmade poolest rikkamal aastal 30–50 korral (vt lk 89 ja 92).

Raamatusse on koondatud väga hea valik pulmateemalisi ja lihtsalt eesti talupoegi kujutavaid illustratsioone. Kui tekstilõigud keskenduvad eeskätt pulmakombestikule, siis eestlaste (pidulikust) rõivastusest saab lugeja

ülevaate just illustratsioonide kaudu. Tõenäoliselt ongi pildid pärandtehnoloogia huvilisele selle raamatu üks huvitavamaid komponente. Küllap on ka pulmarituaali, uskumuste, laulude, seaduste jm sotsiaalse elu dokumendid ajastu konteksti mõttes kasulik lugemine, aga detailseid kirjeldusi esemete ja nende materjali või valmistamise kohta siit ei leia. See ei ole etteheide koostajale, sest see ei olegi olnud raamatu eesmärk.

Valdavalt on illustratsioonide kommentaarid igati asjakohased ja täpsed. Mõnel juhul jääb siiski silma ka küsitavusi. Üks selliseid on akvarelliseeria, millest koostaja on kasutanud kuut (lk 146–147, 150–151, 161, 162–163, 164, 168) ja märkinud läbivalt autoriks Friedrich von Uexküllil ning daatumiks 1798. Tegu on ERMi kogudes säilitatava 16 akvarellist koosneva seeriaga (EJ 87), mille valmimisaeg ega isegi autor ole praeguseks täie kindlusega tõestatud. Akvarellide vastuvõtmisel ERMi kogudesse on kataloogi märgitud autori kohta „F. v. Ü(xküll)“ seitsmel akvarellil leiduva signatuuri F v Ü järgi. Rõivastuse ajaloo seisukohalt on ehk olulisem piltide dateeringu küsimus. Ühel akvarellil (ERM EJ 87:3) nimetatud seerias on tõepoolest paremas alumises nurgas peaaegu kustunud daatum 1792 või 1798 (nähtav praegu vaid mikroskoobi abil). Pole aga täit selgust, kas daatum pärineb akvarelli valmimise ajast või on lisatud hiljem. Segadust tekitab ka see, et osal akvarellidel kujutatud rõivastust loetakse üldiselt hilisemasse ajaperioodi kuuluvaks. Lk 168 oleval pildil on teiste seas kujutatud pikkades pükstes mehi ja ruudulist kleiti kandvat naist. Ants Hein tõlgendab pilti nii, et pidu toimub mõisa teenijatemajas „ja ka osa pidulisi, nagu näiteks kaks pikkades pükstes antvärgi-isandat ning keegi kaapotkleidis neiu, on kohale saabunud nähtavasti kusagilt mõisast“. Pikad püksid hakkasid moerõivastuses levima alles Prantsuse revolutsiooni mõjul ja kulus aastakümneid, enne kui need põlvpüksid kõrvale tõrjusid (vt nt Cumming jt 2010: 148; Thiel 1985: 291; Weber-Kellermann 1989). Tundub kaheldav, et juba 1798. aastal on Läänemaa mõisates selliseid 19. sajandi teise kümnendi moejoonele vastavaid pükse kantud. Ka ruuduline riie sai Euroopas populaarseks just 1820. aastatel, milles oli oma osa romantismiajastu tuntud šoti kirjanikul Walter Scottil, hiljem aitas selle levikule kaasa kuninganna Victoria kiindumus Šotimaasse. Eesti talurahva selga jõudis see mood alles 19. sajandi II poolel. Seega saab praegu öelda ainult, et akvarelliseeria paigutamine aastasse 1798 vajab täiendavat uurimist.

Samasse akvarelliseeriasse kuuluva pildi (lk 164) kommentaaris kirjutab Ants Hein talunaiste erksate triibuseelikute kohta, et: „[---] anti juba toona kõiksugu välismaiste värvainete [---] eest välja päris kopsakaid summasid, talupere kohta keskmiselt 80–160 kopikat aastas“. See on põnev väide, aga oleks eeldanud viidet, kust nii täpne informatsioon pärineb.

Kui pilti on kasutatud kultuuriloolise allikana, peaks kommentaar lähema sellest, mis pildil tõesti näha on. Lk 97 Gottlieb Welte akvarellid 1780. aastatest Põltsamaa mehest ja naisest on saanud kommentaari, mis tekitab kahtlusi. Koostaja väitel on pildil kujutatud naisel seljas „paksemast linasest kangast tehtud *pallapool*, mille alumine äär villase lõngaga umbes kämbalalaiuselt välja õmmeldud“. Kõnealuselt pildilt ei saa midagi kindlat välja lugeda riide- või tikandi materjali kohta. Ka pole meil eesti rõivapärandis näiteid linastest seelikutest, mille alumine äär oleks laia villase tikandiga kaunistatud. Lisaks, kuna pildil kujutatud naisel on peas tanu, saame eeldada, et tegu on abielunaiseaga. Abielunaisel aga peaks olema ees põll. Põhja-Viljandimaa (sh Põltsamaa) naisekostüümi juurde kuulus keskmisest laiem linasest riidest põll, mille alumine osa oli kaetud laia, sageli geomeetrilise villase tikandiga (vt nt ERM A 640:198 Suure-Jaani: <http://opendata.muis.ee/object/496720>). Kõnealuse akvarelli puhul on raske midagi väga kindlalt väita, aga variandina tuleks kaaluda ka võimalust, et tegu on põllega, mitte seelikuga. Ka samal leheküljel olev sama autori akvarell Põltsamaa mehest on saanud hooga kirjelduse: pildil ei ole näha, et pikk-kuuel oleks „küljeõmbluste kohalt veidi kurdudesse seatud“ *hännad*. Seega esineb illustratsioonide kommentaare, mis omistavad pildile informatsiooni, mida see tegelikult ei sisalda ja/või mille paikapidavuses võib kahelda.

Teisest küljest tundub, et mõni illustratsioon oleks väärinud põhjalikumalt rõivastuse kirjeldust, näiteks pilt Adam Oleariuse reisikirjast (lk 43), mis kujutab pulmarongi teel peiukoju. Pildile lisatud kommentaar puudutab küll pulmakombestikku, aga ei ütle midagi rõivastuse kohta. Ometi on see 17. sajandi I poolest pärinev pilt esimene teadaolev kujutis Põhja-Eesti rõivastuse kohta, mida Olearius on ka oma raamatu tekstiosas kirjeldanud (Olearius 1663: 107). See pilt on küll korduvalt varemgi publitseeritud, kuid siiski rõivastuse ajaloo seisukohalt väga oluline informatsioon, tänu millele me üldse teame, et käiste või rõhkude kandmise traditsioon ulatub Põhja-Eestis tagasi vähemalt 17. sajandi esimese pooleni.

Eespool osutatud küsitavustest hoolimata on tervikuna tegu siiski igati tänuväärse, rikkalikku ja väärtuslikku informatsiooni sisaldava teosega. Muuhulgas kas või selle tõttu, et kokku on koondatud siiani vähem kasutatud pildilist materjali Saksamaa, Peterburi ja Läti arhiividest, rääkimata kogu tekstilise materjali valimisest, tõlkimisest ja eesti lugejale kättesaadavaks tegemisest.

Allikad

Cumming, Valerie, **Cunnington**, Cecil Willett, **Cunnington**, Phillis Emily 2010. *The Dictionary of Fashion History*. Oxford, New York: Berg.

Olearius, Adam 1663. *Adam Olearii Ausführliche Beschreibung Der Kundbaren Reyse Nach Muscow und Persien, So durch gelegenheit einer Holsteinischen Gesandschafft von Gottorff auss an Michael Fedorowitz den grossen Zaar in Muscow, und Schach Sefi König in Persien geschehen. Worinnen die gelegenheit derer Orte und Länder, durch welche die Reyse gangen, als*

Liffland, Russland, Tartarien, Meden und Persien, sampt dero Einwohner Natur, Leben, Sitten ... zu befinden. Schleswig: J. Holwein.

Thiel, Erika 1985. *Geschichte des Kostüms: die europäische Mode von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Berlin: Henschelverlag.

Weber-Kellermann, Ingeborg 1989. Die Französische Revolution als Wendepunkt in der europäischen Kostümgeschichte. – *Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung* 25. Marburg: Jonas, 85–98.

Liisi Jääts (s 1971) on lõpetanud Tartu Ülikooli etnoloogia erialal (1997) ja kaitsnud samas magistritöö (2010). Töötab aastast 2004 Eesti Rahva Muuseumis ja on Studia Vernacula etnoloogia valdkonna konsultant. 2010–2015 kuulus Eesti vaimse kultuuri-pärandi nõukogusse.

A good work on the wedding customs of Estonians as seen through the eyes of foreigners

Abstract

In 2018 a remarkable book compiled by Ants Hein was published: „Vanaaja pulm. Valitud tekste ja pilte 16. sajandi keskpaigast 19. aastasaja viimase veerandini“ (Weddings of the Bygone Days. Selected Texts and Pictures from the Middle of the 16th Century to the Last Quarter of the 19th Century).

Hein has assembled a decent collection of sources about the wedding customs of the local peasants, produced by foreigners travelling through and residing in the Estonian and Livonian provinces. The authors of the selected texts vary from visitors passing through to priests and private teachers who lived here for decades. The texts are presented in a chronological sequence, with thematic insights into contextualising topics, such as clerical advice to newly-weds from the 17th century, passages on festive foods, music and dances, an essay on sexual relations before marriage, and so on. The information about Estonian wedding customs is presented systematically and the wider social context is taken into account. Every excerpt is accompanied by a compiler's comment, discussing the writer's period and reason for visiting Estonia. Altogether approximately 120 diverse sources have been used in the collection.

The outsider's perspective is evident in the descriptions. Sources in the Estonian language, mostly the results of the great initiative of oral folklore collecting called for by Jakob Hurt, generally cover the period from the mid-19th century, but foreign written sources enable us to extend our 'national memory' to more distant periods of time and to a wider array of viewpoints and languages. It is an acknowledged ethnographic truth that in order to notice the most regular everyday details in a culture, one should not be brought up in that culture.

The book is richly illustrated and the pictures form perhaps the most important part of it for a native craft researcher. Although some of the captions may be a bit far-fetched, the book as a whole is a valuable, rich and a praiseworthy contribution to the information that is available on the topic of Estonian weddings. Material has been gathered from the archives of Germany, Russia and Latvia; many documents have been translated into Estonian from German, which used to be widely spoken here, but has lost its importance among present-day Estonians. It is a pleasure and a privilege that such a book has been prepared for us.

Rahvusliku käsitöö osakond 25. Ajatelg

1952. aasta sügisel loodi kultuuriakadeemia eelkäija Tallinna Kultuurharidusala Kool.

1960. aasta sügisest jätkas kool tegevust Viljandis Viljandi Kultuurharidustöö Kooli nime all.

1991. aasta sügisel muutus kool kultuurialast kõrgharidust andvaks Viljandi Kultuurikolledžiks.

1994. aasta septembris avati Viljandi Kultuurikolledžis vastuvõtt talukujunduse ja rahvusliku käsitöö kateedris. Rakenduskõrgharidusõppe pikkus on neli aastat. Õpinguid alustas 6 päevaõppe üliõpilast.

1998. aastal lõpetas talukujunduse ja rahvusliku käsitöö eriala I lend – 6 üliõpilast. II lennu lõpetajaid 2000. aastal oli 7, III lennu lõpetajaid 2002. aastal samuti 7.

Viljandi maakonna päevaleht

Neljapäev, 10. mai 2001 Nr. 89

Hind 4 leetoni

Sakala.

Austanud C.R. Jakobson 1878

10. mail avatakse Tartu t. 13

kudumite ja kingituste kauplus.

Oleme avatud ka 13. maili Kingitus emale meelil.

TÄNA Viljandis

+16
sedemetetu

Ilm

Täna peaks vahelduva pilvisusega sademeteta ilm. Puhuvad põhja- ja loodetuul 5–10 m/s. Öötemperatuur on 12–17 kraadi. Päike tõuseb kell 3.59 ja lojeb kell 20.31.

Koolitatakse teenindajaid

Täna kell 10 algab Maailma tee 26 linnavalitsuse ja Viljandi Ühendatud Kutsesektsiooni korraldatav töötajate oskuste juhtide ja teenindava personali koolitustöö, mille eesmärk on Viljandi elanike ja linna inimeste parem teenindamine.

Eesti

Raamatuaasta peakomitee võtab otsad kokku

Täna koguneb Tartu rehvika saali ümber viimasele koolitustööle eesti raamatuaasta peakomitee. Tihedalt kokkuvõttes ning mo-

Christi Kütt seletab oma emale, et Hõltsipari valmistus ta vana ning alles siis hobuse. Tagaplaanil on hallipõhjaline pulmakombeid kujutav seinapild. PEETER KÜMMELI foto

Noor tekstiilikunstnik koob pulmakombeid vaipadesse

Tekstiilikunstnik Christi Kütt pani oma esimesele

Loomulikult pole näha ka seda suurt punasekirjut, millel on Mark Goussier nimekiri

eesvõttel. Varsti on oodata juba kolmandat väljapanust.

Amalil maalitud on Christi

Eesti uudised

Tervishoiuteenuste korraldamise seadus sai heakskiidu

Riigikogu võttis eile vast sotsiaalministri sõnul, vga ohulist põhinõudeid s tondava tervishoiuteenus korraldamise seadus mis viib Eesti tervishoiu süsteemi teise seadusga kooskõlla. Valitsuse a gatatud seaduseelnõu va tuvõtmist seadusema to- ta 54 ja vastu hääletas 1 Riigikogu liiget.

Seadus reguleerib te vishoiuteenuse osutamist oldardatibi, kirabi ja et aertibi valias, sumuti n hukus seaduses ette viit muta antibi finantseer mise mehhanismid rav kindlustusest isikutele. See lähtub seletuskirj kohaselt võrdse võima luse, vaba valiku ja teise nare põhinõudest.

Vangused seavad õhtu telefonside maal

Eesti Telefoni andmetel e telefonijaamadesse siso mardniste arv eelmisel aastaga võrreldes ültas ligi kolm korda suurem, mis võib kaaluda a la telefoniteenuse jäta mise maapirkoodades.

Nelja kunga on karp- teadud käinud kümnes b lefonijaamas ning sea maid varustades tehti mad Eesti Telefoni 217 000 krooni eest kal ja. Peale selle on vangus- dõh telefonite ja varustuse

Arvamus

2003. aasta lõpust muutus õppekava nimi: talukujunduse ja rahvusliku käsitöö asemel rahvuslik tekstiil.

2003. aastal sai Viljandi Kultuurikolledžist Viljandi Kultuuriakadeemia.

2005. aasta augustis sõlmis kultuuriakadeemia ühinemislepingu Tartu Ülikooliga. Ametlik õppeasutuse nimi: Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia.

2005. aastal moodustati seoses rahvusliku ehituse eriala avamisega rahvusliku käsitöö osakond ja avati vastuvõtt rahvusliku ehituse erialale. Rakenduskõrgharidusõppe kestus on neli aastat. Õpinguid alustas 8 üliõpilast.

2008. aasta avati vastuvõtt sessioonõppe üliõpilastele rahvusliku tekstiili erialal.

2009. aastal lõpetas rahvusliku ehituse eriala I lend, 5 üliõpilast.

2011. aastal avati vastuvõtt rahvusliku metallitöö erialale Rakenduskõrgharidusõppe kestus on neli aastat. Õpinguid alustas 8 üliõpilast.

2011. aastal avati vastuvõtt pärandtehnoloogia magistriõppesse. Magistriõppe kestus on kaks aastat. Õpinguid alustas 8 üliõpilast.

2012. aastal toimus esimene rahvusliku tekstiili eriala lõputööde kollektsioone esitlev moeetendus OmaMood; järgmised OmaMoe etendused on toimunud 2013–2014, 2016–2019.

2013. aastal lõpetas pärandtehnoloogia magistriõppe I lend, 6 lõpetajat.

2015. aastal lõpetas rahvusliku metallitöö I lend, 3 lõpetajat.

2015/16. õppeaasta jooksul valmistati ette ja viidi läbi kolme rahvusliku käsitöö osakonna rakenduskõrghariduse õppekavade liitmine üheks pärandtehnoloogia õppekavaks.

2016. aastal toimus esimene vastuvõtt pärandtehnoloogia rakenduskõrghariduse õppekava rahvusliku tekstiili erialale. Samal aastal lõpetati rahvusliku tekstiili eriala õpetamine päevases õppevormis.

2017. aastal võeti vastu esimesed sessioonõppe üliõpilased rahvusliku metallitöö erialale (pärandtehnoloogia õppekava).

2017. aastal avati Folkloristika ja pärandirakenduste ingliskeelne magistriõppekava, mis on loodud koostöös TÜ kultuuriteaduste ja kunstide instituudi etnoloogia ja folkloristika osakondadega.

2019. aastal võeti vastu esimesed sessioonõppe üliõpilased rahvusliku Õehituse erialale (pärandtehnoloogia õppekava).

Õppekavade arendusele aitas kaasa projekt „Pärandtehnoloogia rakenduskeskuse väljaarendamine (PÄRTEL)“ rahastusmeetme „Kõrgkoolide koostöö ja innovatsiooni arendamine“ alameetme „Kõrgkoolide ja ettevõtete koostöö“ toel (01.09.2009–30.06.2015).

Lõpetajate arv.

2019. aasta seisuga on RKO-l 189 vilistlast:

110 rahvusliku tekstiili erialal (kaasa arvatud esimesed kolm lendu);

37 rahvusliku ehituse erialal;

14 rahvusliku metallitöö erialal;

28 pärandtehnoloogia magistriõppes.

Juhatamine.

Kateedrijuhataja oli 1994–1997 ja 1999–2001 Anu Raud, 1997–1999 Mare Hunt. Rahvusliku käsitöö osakonna juhataja alates 2001. aastast on Ave Matsin.

Osakonna algusaastatest peale on erialade üheks väljundiks olnud **näituste korraldamine**, neist suurim oli osakonna 20. sünnipäevaks 2014. aastal kujundatud näitus „OmaViis“. Pilt sellest näitusest: <http://omaviis.kultuur.ut.ee/>

Aastate jooksul on korraldatud mitmeid suuri **täiendusõppe koolitusi**: „Käsitööga tööle“ 2, „Vanemaaliste käsitöömeistrite lõimimine tööturule“, samuti rida kutsekoolide õpetajatele suunatud erialaseid täienduskoolitusi. Viimaste aastate suurimaks projektiks on 2014. aastast alates toimuv rahvusvaheline Eesti käsitöö suvekool Craft Camp. Noortele korraldatakse alates 2017. aasta kevadest Noore Meistri Kooli.

Osakond on käsitöö populariseerimiseks ellu kutsunud **kaks väljaannete sarja**. Sarjas „Rahvuslik käsitöö“ on 2009–2016 ilmunud trükiseid, mis aitasid säilitada käsitöötähtsusi ja -oskusi ning taasloomida neid tänapäevasesse tarbepäikeskonda. Studia Vernacula kutsuti 2008. aastal ellu käsitööd ja pärandtehnoloogiat käsitlevaid teadustöid avaldava sarjana. Alates 2013. aastast on Studia Vernacula eelretsenseeritav kord aastas ilmuv teadusajakiri.

Viimase kümne aasta vältel on hoogustunud regulaarsete **etnograafiliste välitööde korraldamine**, et koguda materjali kirjatööde jaoks, harjutada eriala- ja isiklikku põhilisimat, koopiajooniste tegemist, leida eri tehnikate õppimiseks häid tegevmeistrid. Välitööde saagil põhineb suurem osa üliõpilaste ja töötajate kirjutatust ja see aitab osakonna rahval olla kursis käsitöölal toimuvate tehnoloogiliste ja kultuuriliste muutustega.

Käsitööteaduse terminikomisjon alustas tegevust 2016. aastal. Seni tehtud töö tulemused – käsitööteaduse oskussõnade terminibaas oma 2111 terminiga – on kättesaadavad Eesti Keele Instituudi avalikus terminibaasis Termeki, term.eki.ee.

Pärandtehnoloogia konverentsid

2013 – Päritud oskused. Visuaalse dokumenteerimise võimalused

2014 – Käsitöö valdkonna inspiratsioonikonverents

2015 – Luubi all on asjad!

2016 – Pärandtehnoloogia ja käsitöö kirjeldamise keeled

2017 – Pärandtehnoloogia ja kohalikud loodusmaterjalid

2018 – Töökojast ja tööriistadest

Rahvusvahelised konverentsid

2013 – Traditional knitted sweaters around the Baltic Sea

2018 – Nordic knitting symposium

2019 – Studying traditional crafts: Goals and methods in higher education

Pärandtehnoloogia sügiskoolid on toonud kokku palju pärandtehnoloogiast huvitatud inimesi ning loonud võimalused interdistsiplinaarseteks aruteludeks ja koostööks.

2015 – Loovast käest saab terveks vaim

2016 – Enne ja pärast naftat

2017 – Tulest tulnud

2018 – Pärandtehnoloogi(line) elu

2019 – Ei saa me läbi Lätita...

TAGASIVAATEID

MARE HUNT, talukujunduse ja rahvusliku käsitöö kateeder, **Mis tunnetega lähete vastu uuele õppeaastale?**

Talukujunduse eriala on jalad alla saanud. Anu Raud on õpetajana kolledži jaoks tõeline leid. Vaibad kudusime sel aastal valmis. Tänavu asume kangast ja kampsuneid kuduma. Paneme end tore-dasti riidesse. 1996/1997 õppeaastal võtame vastu uue kursuse. Tulge õppima!

Are, Elle 1995. Suurim konkurss Viljandi Kultuurikolledži ajaloos. – *Kultuurileht*, 22.09, 2.

1994. aastal loodi Viljandi toonases kultuurikolledžis Anu Raua eestvedamisel talukujunduse ja rahvusliku käsitöö eriala. Vastupidiselt praegustele hoiakutele ei tekitanud kolm aastat pärast Eesti iseseisvuse taastamist sellise õppekava avamine kelleski liigselt küsimusi. Nüüdseks on toonasest algatusest saanud kogu Euroopas haruldane kooslus, kus tekstiili kõrval saab õppida ehituse- ja metallerialal ning pärandtehnoloogia magistriõppes. Vaatamata sellele, et kõigi nende puhul on tegemist kunsti valdkonna õppekavadega, keskendutakse seal ühisosana käsitööle ning Eesti esemelisele kultuurile. Ainus samalaadse õppekavaga kõrgkool asub Norras.

Matsin, Ave 2015. Käeline pärimus ja käsitöö. – *Sirp*, 24.04, 15.

Viljandi kultuuriakadeemia rahvusliku käsitöö osakond, mille asutajaks on Anu Raud, sai 20-aastaseks. „Mul on hea meel, et see on olemas ja kui ühes väikeses riigis on oma sokikannamagister, on kõik hästi,“ naeris ta.

Saare, Anu 2014. Vaibad inspireeritud Kihnust. – *Kihnu leht*, oktoober, 2.

Anu Raud rõõmustab enda sõnul lõpmatult Viljandi kultuuriakadeemia ja rahvusliku käsitöö osakonna pärast, mille omal ajal ise asutas. „See elab, toimib ja õitseb. Minu jaoks on rahvuslik piltkiri ümbruses väga oluline, rääkimata sellest, et suur vägi inimesi sellele mõtlevad, seda arendavad ja seda loovad.“

Ert, Kirke 2018. Elutööpreemia laureaati Anu Raud peab oma jõu allikaks armastust. – *Postimees*, 08.02.

2005. aasta alguses saabus sõnum, et nüüd on pearaha õppekava toimimiseks käes. Töövahendeid muidugi ikka õieti polnudki – minu isiklikud riistad, suurem jagu UNESCO stipendiumiga ostetud, ja kümmekond kirvest sai kooli raha eest sepalt tellitud. Sügisel õnnestus majandusdirektorilt välja kaubelda ports peitleid ja kaks mootorsaagi.

Parts, Priit-Kalev 2019. Varem publitseerimata memuaarid.

Chronology of Estonian Native Crafts Department

Autumn 1952 – The predecessor of the present-day Viljandi Culture Academy – Tallinn School of Cultural Education – is formed.

Autumn 1960 – The school is transferred to Viljandi and it continues to operate under the name of Viljandi School of Cultural Education.

Autumn 1991 – The school is reorganised as Viljandi Culture College, an institution giving higher education in several fields of culture.

September 1994 – The curriculum of Farm Design and Native Crafts is opened, offering applied higher education with the duration of four years. 6 full-time students are enrolled.

1998 – The first group of 6 students graduates; second group of 7 students graduates in 2000 and third group, also 7 students, graduates in 2002.

2003 – The name of the curriculum is changed from Farm Design and Native Crafts to Estonian Native Textile.

2003 – Viljandi Culture College becomes Viljandi Culture Academy.

August 2005 – Viljandi Culture Academy enters into merger agreement with the University of Tartu; the official name of the institution will hence be University of Tartu Viljandi Culture Academy.

2005 – In association with opening a new curriculum – Estonian Native Construction, the department of Estonian Native Crafts is created. Native Construction is a curriculum of applied higher education with the duration of 4 years; the first group consists of 8 students.

2008 – The curriculum of Estonian Native Textiles starts offering session-learning option.

2009 – The first group of Estonian Native Construction graduates with 5 students.

2011 – The curriculum of Estonian Native Metalwork is opened. It is a curriculum of applied higher education with the duration is 4 years; the first group consists of 8 students.

2011 – The Master's program of Applied Heritage Studies is opened; the duration is 2 years; the first group consists of 8 students.

2012 – First fashion show called OmaMood (OwnFashion) takes place presenting the collections of the graduates of the curriculum of native textiles. Subsequent fashion shows take place in 2013, 2014 and from 2016 to 2019.

2013 – The first group of six students graduates from the Master's program of Applied Heritage Studies.

2015 – The first group of three students graduates from the curriculum of Estonian Native Metalwork.

2015/16 – The three different curricula of the Native Crafts Department are merged into one curriculum of Applied Heritage Studies.

2016 – First students are accepted with specialising in native textiles of the curriculum of Applied Heritage Studies. The same year, full-time program of native textiles is terminated.

2017 – First students are accepted to the curriculum of Estonian Native Metalwork with part-time participation (session learning).

2017 – Establishment of the English-language master's programme in Folkloristics and Applied Heritage Studies in collaboration with the UT Departments of Ethnology, and Estonian and Comparative Folklore.

2019 – First students are accepted to the curriculum of Estonian Native Construction with part-time participation (session learning).

The curricula were developed with the support of the project "Developing the center of applied heritage studies (PÄRTEL)" financed by the funding for sub-actions directed towards cooperation with higher education institutions and enterprises within the action "Innovation and cooperation in higher education institutions" (01.09.2009–30.06.2015).

Number of graduates. By 2019, the department of Estonian Native Crafts has 189 graduates:

110 in Estonian Native Textile (incl. first three groups)

37 in Estonian Native Construction

14 in Estonian Native Metalwork

28 in Master's program of Applied Heritage Studies.

Heads of the department. During 1994–1997 and 1999–2001 the head of the department was Anu Raud; during 1997–1999 it was Mare Hunt. Since 2001 the head of the Estonian Native Crafts department is Ave Matsin.

Since the beginning of the department, one of its main outputs have been **exhibitions**, the biggest of which was the exhibition *Oma Viis* celebrating the 20th anniversary of the department in 2014. Photos of this exhibition are available at: <http://omaviis.kultuur.ut.ee/>

During all these years many major **continuing education programs** have been carried out: “Back to Work with Handicraft 2“, integrating older artisans with labor market, also several specialized education programs for the teachers in vocational schools. Since 2014, the major project of the department has been the international summer school on Estonian native crafts called CraftCamp. Since 2017 a spring-time School of Young Artesans takes place annually.

The department has initiated two **series of publications**. In the series *Rahvuslik käsitöö* (Native Crafts) publications helping to preserve the methods and skills of native crafts and integrating them into modern life were published from 2009 to 2016. In 2008 *Studia Vernacula* was founded as a series publishing research papers discussing native crafts and heritage technologies. Since 2013 *Studia Vernacula* is a peer-reviewed journal issued once a year.

During the last ten years organising **ethnographic fieldworks** has intensified with the aim to collect material for articles, to practice specialised skills, especially the crucial skill of copy making, but also to find good practicing masters for learning various heritage crafts. For the majority of the students and workers it is the catch of these fieldworks that form the basis for their writings, thus helping the people of the department to be in contact with current technological and cultural changes in the field of crafts.

The committee of specialised terminology in craft studies was founded in 2016. The results of its work, a terminological database with 2111 craft terms is available through Termeki, a public terminological database of the Institute of Estonian Language (see: term.eki.ee).

Conferences on applied heritage studies

2013 – Päritud oskused. Visuaalse dokumenteerimise võimalused
(Inherited skills: possibilities for their visual documentation)

2014 – Käsitöö valdkonna inspiratsioonikonverents
(Inspirational conference on handicraft)

- 2015 – Luubi all on asjad!
(Focus on things!)
- 2016 – Pärandtehnoloogia ja käsitöö kirjeldamise keeled
(Heritage technologies and languages for describing crafts)
- 2017 – Pärandtehnoloogia ja kohalikud loodusmaterjalid
(Heritage technologies and local natural materials)
- 2018 – Töökojast ja tööriistadest
(Workshops and tools)

International conferences

- 2013 – Traditional knitted sweaters around the Baltic Sea
- 2018 – Nordic knitting symposium
- 2019 – Studying traditional crafts: Goals and methods in higher education

Autumn Schools in Applied Heritage Studies have offered a meeting-place for different people interested in traditional crafts, providing a platform for interdisciplinary discussions and cooperation.

- 2015 – Loovast käest saab terveks vaim
(Creative hand heals the spirit)
- 2016 – Enne ja pärast naftat
(Before and after oil)
- 2017 – Tulest tulnud
(From fire)
- 2018 – Pärandtehnoloogi(line) elu
(Traditional technologies in life)
- 2019 – Ei saa me läbi Lätita...
(We cannot live without Latvia...)

Studia Vernacula on Tartu Ülikooli
Viljandi Kultuuriakadeemia rahvusliku
käsitöö osakonna aastakiri.

Ajakiri keskendub käsitöö, oskuste ja
ainelise kultuuripärandi uurimisele.
Just rõhuasetus oskustele on see,
mis muudab ajakirja huvipakkuvaks
nii akadeemilise taustaga käsitöö-
praktikuile, rahvusteaduste uurijaile
kui ka laiemale lugejaskonnale.

2019. aasta ajakirjanumbri alateema on
„Asja uuritakse / All things considered“.

Lugeda saab esemeuurimuse ajaloost
meil ja mujal, aga ka sellest, kuidas
dokumenteerida vankrirattameistrite
hääbuvat ametit või taaselustada
puupaadiehitust kui kultuuripärandit.
Puudutatakse nii muuseumiesemete
uurimise viise kui käeliste oskuste ja
akadeemilise vilumuse võimalikku
vastasmõju. Praktikapeeglist saab
lugeda Muhus kasvanud maalammaste
villaga tehtud katsetest ja antakse ka
praktilisi näpunäiteid vinnaga salvkaevu
korrastamiseks. Heidetakse pilk välis-
eesti lastele suunatud pärimuslaagri
Lõimeleer telgitagustesse, tutvustatakse
raamatut „Vanaaja pulm“ ning numbri
lõpetab ülevaade TÜ Viljandi Kultuuri-
akadeemia rahvusliku käsitöö osakonna
25 aasta pikkusest ajaloost.